

Fig. 1. Kirken set fra sydvest. Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *The church seen from the south west.*

VOR FRUE KIRKE

NOTER S. 2590

Historisk indledning. Navnet Assens er sammensat af ordene ‘ask’ eller ‘asp’ samt ‘næs’.¹ Det afspejler beliggenheden i ly af næsset Asnæs, nord for Kærum Ås udmunding i Lillebælt. Der har formentlig været bebyggelse på stedet allerede i 1100-tallet,² men den ældste omtale stammer fra 1231, da »Asnæs« nævnes i Kong Valdemars Jordebog. Om der hermed hentydes til byen eller til en kongsgård, er dog uklart.³ Sognekirken er nævnt første gang 1295, da Niels Hamundsen testamenterede den 2

mark sølv.⁴ I kraft af sin beliggenhed og udmærkede havneforhold udviklede Assens sig til et vigtigt færge- og udskibningssted for trafik og handel mellem Fyn og Sønderjylland. De ældste, bevarede købstadsrettigheder er fra 1514, da kong Christian II stadfæstede de privilegier, byen havde modtaget af kong Hans og andre tidligere konger.⁵

Assens var i middelalderen et gejstligt centrum af regional betydning. Biskoppens official for Båg Herred havde sin bolig i byen, ligesom også prov-

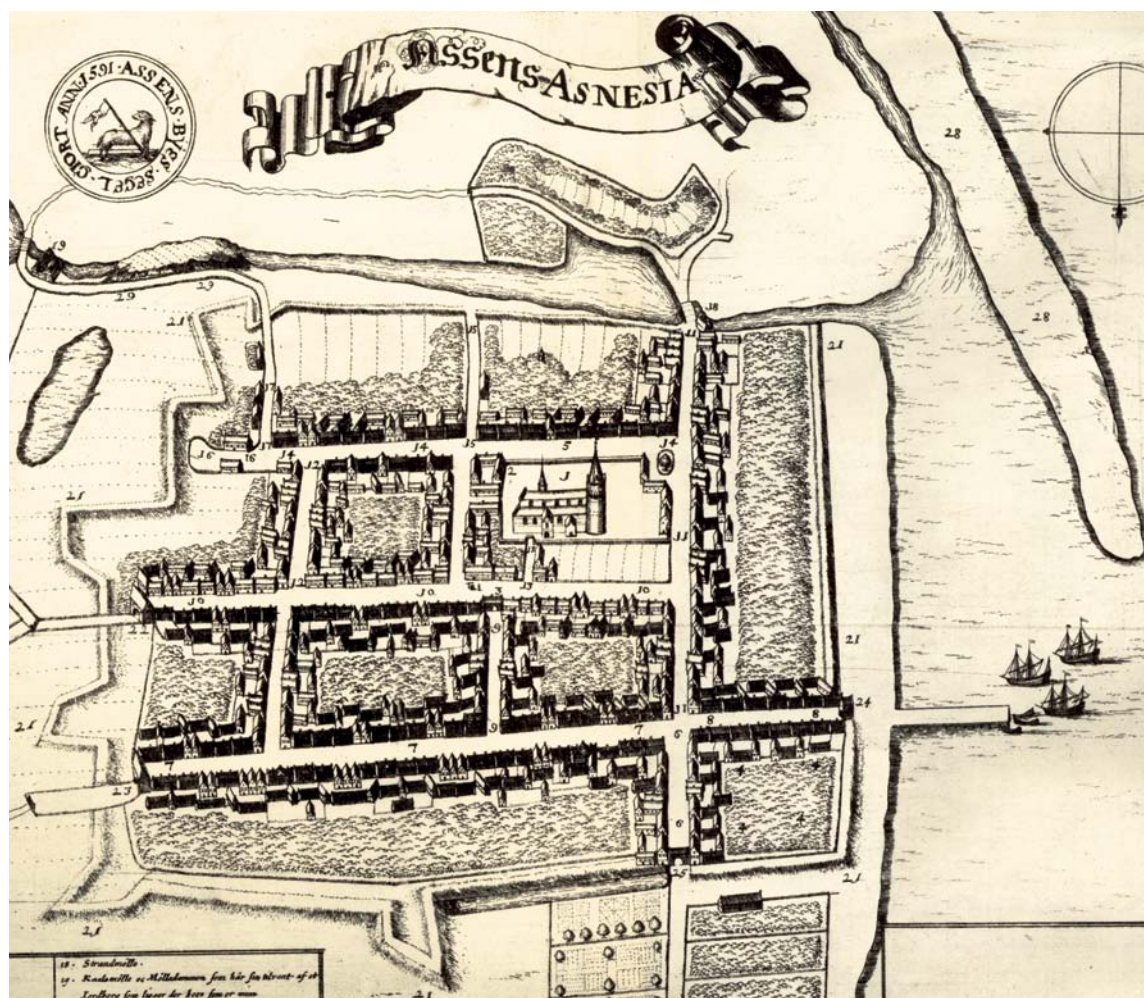

Fig. 2. Kort over Assens fra Peder Hansen Resen, *Atlas Danicus*, Kbh. 1677. 1. Kirken. 2. Skolen. 4. Det nedrevne klostrets beliggenhed. 13. Kirkestræde. 21. De gamle volde. – Map of Assens from Peder Hansen Resen, *Atlas Danicus*, Copenhagen, 1677. 1. Church. 2. School. 4. Site of the demolished monastery. 13. Kirkestræde. 21. The old walls.

sten over Tofte eller Assens Provsti, der omfattede Båg og Vends herreder.⁶ Foruden sognekirken, Vor Frue, fandtes i senmiddelalderen et *†Hellig Kors Kapel* og et *†Helligåndshus*, der o. 1500 blev overdraget til karmeliterordenen og omdannet til et *†Vor Frue Kloster* mod at munkene oprettede et nyt hospital; hospitalet blev dog muligvis aldrig opført.⁷

Martin Luthers reformideer synes allerede i slutningen af 1520'erne at have vundet indpas i byen, hvilket bl.a. afspejlede sig i sløjfningen af sognekirkens sidealtre 1528-30 og nedlæggelsen af klostret (jf. middelalderlige altre s. 2420 og Vor Frue Kloster s. 2635).⁸

Under Grevens Fejde, 1534-36, støttede Assens Christian II, hvilket resulterede i, at Christian III's tropper 1535 stormede og udplyndrede byen.⁹ Kort herefter blev de ældre fæstningsværnet revet ned. Byen kom dog forholdsvis hurtigt på fode igen, og navnlig udskibningen af kreaturer var i denne periode af stor betydning for dens økonomiske genrejsning.

1628 befalede kong Christian IV, at et nyt forsvarsanlæg skulle etableres (jf. fig. 2). Det nye anlæg af grav og vold kunne dog ikke hindre den svenske hærs omfattende plyndringer under Karl Gustav-krigene 1657-59,¹⁰ og befæstningen for-

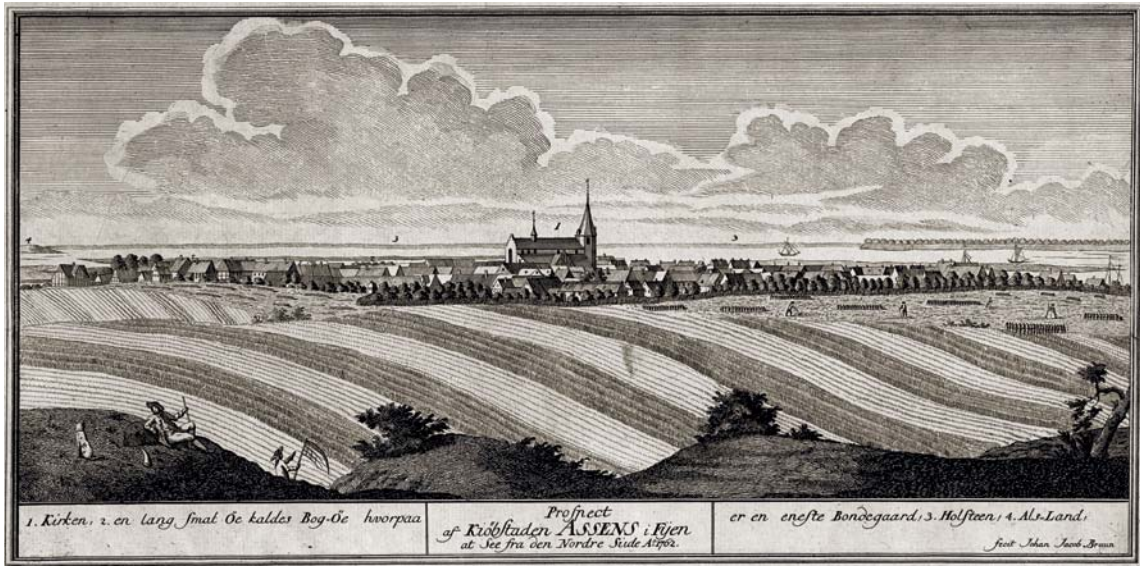

Fig. 3. Prospekt af Assens, kobberstik fra Johan Jacob Bruuns *Novus Atlas Daniæ* eller *Prospecter af alle Hoved og Kiøbstæderne*, 1761-64. – *View of Assens*.

faldt herefter gradvist. Assens var i denne periode mærket af købstædernes almindelige tilbagegang, og først i 1700-tallets anden halvdel blomstrede handlen op på ny. På det tidspunkt bidrog både genetableringen af en garnison og skibsfarten til den økonomiske bedring.¹¹ Særligt sidstnævnte blev dog atter væsentligt forringet efter 1864, da den vigtige forbindelse med Sønderjylland blev afbrudt. Herefter omlagdes byens næringsliv i vid udstrækning, og ikke mindst ved anlæggelsen af en ny jernbane og oprettelsen af flere industrivirksomheder senere i århundredet kom byen atter ind i en opgangsperiode i tiden omkring 1900. Blandt de tilflyttere, der kom til Assens på dette tidspunkt, var også en del katolikker, i første række fra Polen; disse udgjorde grundlaget for etableringen af en romersk-katolsk menighed, som 1927 kunne indvie sin egen kirke, *Vor Frelses Kirke* (s. 2617).

Sognekirken nævnes i 1370'erne som Jomfru Mariæ Kirke («ecclesie beate Marie virginis in Asneß»), men omtales senest i 1400-tallets slutning som *Vor Frue Kirke*.¹² Den nuværende sognekirke er i alt væsentligt et sengotisk anlæg, der stod under tag o. 1490, hvilket stemmer overens med biskop Jacob Madsens noter i forbindelse med sin visitats 1588, hvori han skriver, at kirken var 'fuldkommen' 1488. Den indeholder

dog ældre bygningsdele, idet muren mellem tårn og midtskib hører til en ældre, formentlig senromansk kirke, hvortil nordre korsarm, kaldet Hølevadkapellet, blev bygget i 1400-tallets anden halvdel (s. 2434). Tilsvarende er våbenhuset på kirkens nordside en yngre tilføjelse fra o. 1525, der traditionelt sættes i forbindelse med, at provst Peder Berildsen lod »et Stykke tilbygge« og bestodte en fuldstændig reparation af bygningen, mod at han og hans slægt kunne forpagte nogle kirkejorder for en fast afgift.¹³

Anneksforhold. Kærum Sogn var anneks til Assens før reformationen og blev det atter 1549 efter en kort overgang som selvstændigt pastorat.¹⁴ Forbindelsen mellem de to kirker bevarede til 1886. Bågø udskiltes som selvstændigt sogn 1861, men blev 1956 anneks til Assens.

Jordegods. Kirken har i ældre tid, som det var almindeligt for købstadskirker, haft betydelige jordbesiddelser, dels grunde og jordlodder i selve byen, dels jorder i de omgivende landsogne.¹⁵ Bilagt regnskaberne er bevaret en *jordebog* fra 1558, der opregner brugerne (fæsterne) af 'kirkens jord og ejendom'.¹⁶ Fortegnelsen viser, at kirken da ejede en lang række mindre jorder i byen, heraf to 'haver'. Deraf er dog kun et mindre antal nærmere stedfæstet: tre i Kattesund, seks i Ramsher-

red, tre i Kapelsmarken, en i Søndergade samt to uden for Ladegårdsporten. Et stykke jord, der blev lejet ud, lå på selve kirkegården, hvor kirken også udlejede tre 'boder' (jf. s. 2423). Hertil opregnes endnu et hus i Kattesund og muligvis en gård (Simon Clausens gård).

En *jordebog* fra 1592 opregner først den 'markjord som Vor Frue Kirke tilhører' og dernæst 'de jorder, som kirken har i byen'.¹⁵ Førstnævnte lå dels udenfor byportene, bl.a. i Korsvängen, dels i de omgivende landsbyers marker: Lundager, Aborg, Grimstrup og Melby. Fortegnelsen over grundene i selve byen nævner, uden at det kan forklares, kun et mindre antal af de ovenfor omtalte.

Kirkeinspektionens *regnskabsbøger*, der er blandt de ældste i Danmark, er bevaret i brudstykker for årene 1372-85 samt med enkelte lakuner også perioden 1492-1583, og løbende fra 1608.¹⁷ Detaljerede oplysninger om kirkens inventarium, indtægter og udgifter kendes først fra 1677, samme år som Stiftsovrighedens ældste regnskabsbog over Assens Kirke begynder. Det ældste materiale tegner ikke et klart billede af kirkens økonomiske forhold i middelalderen, men efter oprettelsen af Vor Frue Kloster o. 1500 (jf. ndf.) stod sognekirken til at miste indtægter fra sjaelegaver og almisser. Herefter overgik tienden af byjorden 1514, der tidligere blev delt mellem kirkerne i Kærum og Gamtofte, til sognekirken.¹⁸ Derved synes kirken i en årrække at have rådet over tilstrækkelige indtægter til at kunne sørge for sin vedligeholdelse. 1585 måtte den imidlertid søge om tilskud fra de formuende kirker i Båg Herred, og i årene efter omtales kirken som forfalden.¹⁹

Sagn. Ifølge traditionen skal en forgyldt kanonkugle indmuret i tårnmuren stamme fra Grevens Fejde 1534-36 (jf. s. 2449).²⁰ I forbindelse hermed fortælles det om lensmand Reinwald von Heidersdorff, at kanonkuglen sårede ham dødeligt, mens han sad vagt i kirketårnet, samt at den dræbende kanonkugle er gengivet på gravstenen ud for lensmandens hofte.²¹ Historiens sagnagtige karakter understreges dog af, at Reinwald von Heidersdorff først døde 1544 (jf. gravsten nr. 6).

Om klokkerne i Assens Kirke fortælles det, at klokkestøberen, hr. Essing, fik udleveret sølv og messing til tre klokker, men i stedet brugte rin-

gere materialer. Da de tre klokker med navnene Anna, Johanne og Susanne blev hængt op, sang de: »Sølv og messing det glemte hr. Essing/ Kobber og bly han satte heri/ Anne og Johanne/ vil I med? nu flyver Susanne«. Herefter fløj de ud af tårnet, en over Østerport og to til stranden »hvor man endnu stundom kan høre dem ringe«. ²² Sagnet er også benyttet om andre kirkers klokker.²³

MIDDELALDERLIGE ALTRE

Som i andre købstadskirker har Vor Frue Kirke i senmiddelalderen sandsynligvis været indrettet med adskillige altre og kapeller, og de mange nicher i såvel sideskibenes som korsarmens vægge er formentlig opført som alternicher (jf. s. 2447 og 2462). Ud over de ovenfor nævnte regnskaber fra 1492-1583, samt enkelte bevarede originalbreve,²⁴ er hovedkilden herom en fortegnelse fra 1572 over Båg Herreds præster og degne.²⁵ Derimod vides intet konkret om altrenes placering og udseende. Den følgende redegørelse for de dokumenterede altre er således næppe fuldstændig.

Skt. Birgittes Alter, omtalt 1504, da præsten Hans Lauridsen skænkede halvdelen af sin gård til alteret; den anden halvdel tilfaldt sognekirken.²⁶ 1528 besluttedes det, at alterets vikar, Laurids Olufsen, skulle nyde og beholde de årlige renteindtægter af vikariegodset livet ud. 1554 tilfaldt de skolemesteren.²⁷

Skt. Gertruds Alter, nævnt 1530, da borgmester Jens Bang indsattes som 'forsvarer' af det gods og den rente, der havde ligget til den nu nedlagte alterstiftelse, særligt en gård nær Assens.²⁸ 1531 blev alteret omtalt som »nu ødelagd«²⁹ i forbindelse med forleningen af byfogeden, Esbern Smid, med alle kronens rettigheder til den nævnte gård.²⁹

Helligkorsalter, tidligst nævnt 1526.³⁰ Altertjenesten nedlagdes dog kort efter (før 1529) i Assens, men overførtes til den nærliggende Holevad Kirke,³¹ idet alterets vikar, Rasmus Hansen, endnu 1528 oppebar renterne fra alteret i Assens.³² Selve stiftelsens gods, herunder jorder i Lundager Mark, blev af Frederik I 1532 overladt byens borgme-

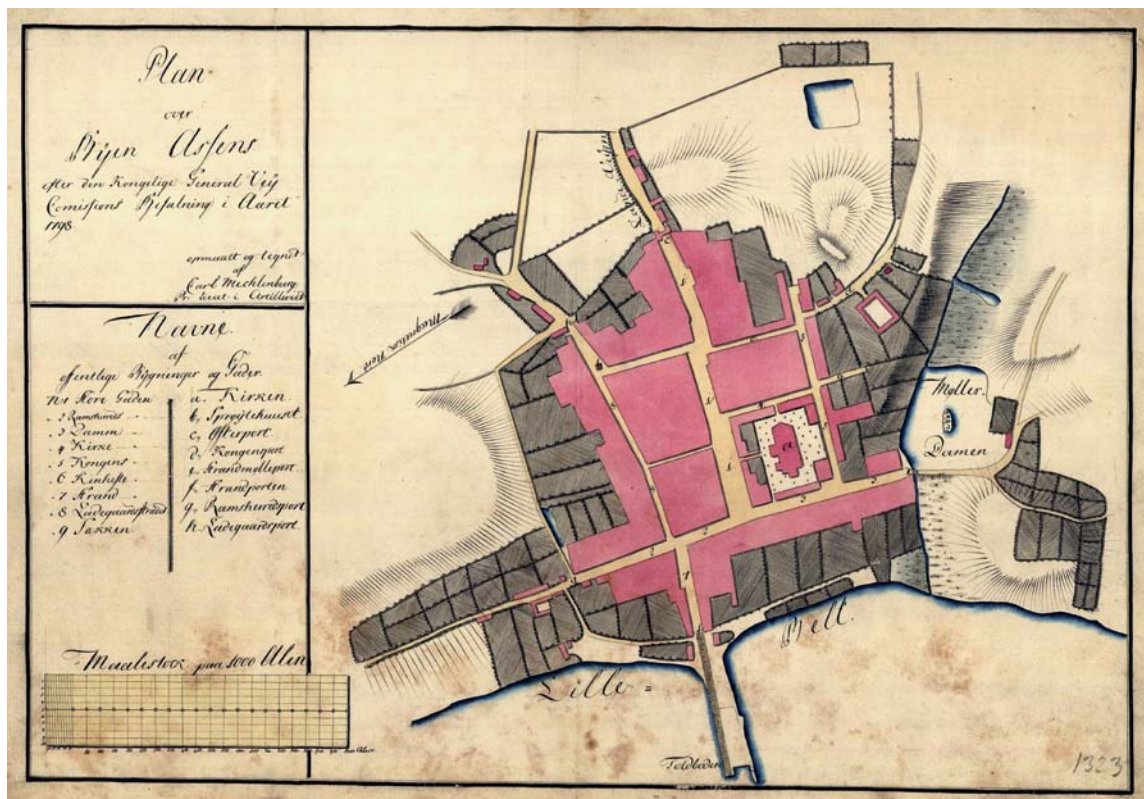

Fig. 4. Kort over Assens, tegnet af Carl Mecklenburg 1798. I RA. Foto RA. – *Map of Assens, 1798.*

ster og råd, mod at de årlige afgifter stadig ydedes til Rasmus Hansen.³³ Disse indtægter tilfaldt siden sognepræsten (Rasmus Hansen), således som det blev fastslået 1544.³⁴

Højalteret var formentlig ligesom kirken viet Vor Frue.

Et *Skt. Kathrine Alter* kendes fra en omtale 1528, da altervikaren Mats Somer tillodes at nyde og beholde sin rente herfra for livstid.³²

Eksistensen af et *Skt. Anne Alter* samt et *Helligtrekongers alter* kan muligvis udledes af regnskaberne fra tiden o. 1490.³⁵ De pågældende altre kendes dog ikke fra andre kilder. En række lokale stednavne 'Skt. Nikolaj ager' på bymarken, »sancti anthonij aghre« og 'Skt. Mikkels jord' kunne muligvis tyde på, at det også har været et *Skt. Nikolaj Alter*, et *Skt. Antonius Alter* og et *Skt. Mikkel Alter* i sognekirken.³⁶

KIRKENS OMGIVELSER OG †KIRKEGÅRD

Kirken er beliggende i den gamle bykernes sydvestlige hjørne. Området omkring kirken fungerede indtil 1820 som kirkegård. Grunden udgør et rektangulært område på hjørnet af Damgade (vest) og Adalgade (syd). Det er åbent ud til Damgade, mens der mod Adalgade er plantet en lav tjørnehæk. Mod såvel nord som øst indrammes arealet af naboejendommernes mure.

Kirkeområdets græsklædte arealer hæver sig en smule over de omliggende gader. Rundt om kirken er etableret grusstier, på nordsiden dog asfalteret mellem Damgade og Lille Kirkestræde. Syd for kirken er plantet enkelte træer i plænerne, og i det sydøstlige hjørne er også et buskads over og omkring et beskyttelsesrum. Arealerne kantes på alle andre sider end mod vest af tætstillede, stynede piletræer; syd for kirken er træækken dog plantet uden for kirkeområdet langs Adalgades fortov.³⁷

Hele området omkring kirken tjente indtil 1820 som \dagger kirkegård, hvorefter Assistenskirkegården, indviet 1816, blev benyttet (s. 2626).³⁸ Området blev planeret 1824 og 1842.³⁹ Kirkegårdens udstrækning har varieret gennem tiderne. Kirkens tilbagetrukkede beliggenhed i forhold til Østergade-Willemoesgade kunne tale for, at kirkegården oprindelig har været en del større mod nord, således at kirkeområdet har ligget ud til hovedgaden. At dele af kirkegårdens jord allerede i 1500-tallet blev benyttet til andre formål, fremgår af, at kirken ifølge jordebogen fra 1558 udlejede tre boder på kirkegården vest for kirken samt af,³⁹ at et jordstykke tilhørende 'hr. Jesters hustru i Dreslette' atter indlemmedes i kirkegården o. 1608.⁴⁰ Herefter synes kirkegårdens udstrækning at have været nogenlunde konstant frem til dens nedlæggelse (jf. fig. 2), hvorimod særligt den sydvestlige del af området er forandret flere gange i tiden efter 1820. Dette år blev murdiget mod Adelgade sløjfet for at skabe plads til en brolægning af gaden.³⁹ Omtrent samtidig blev en mindre del af kirkeområdets sydvestlige hjørne udskilt fra området, så nogle huse kunne opføres mod Adelgade og Damgade, og 1842 afstod kirken yderligere et lille jordstykke mod Adelgade, hvor et bibliotek blev opført.⁴¹ Bygningerne mod Adelgade blev nedrevet 1905 og mod Damgade 1916. Herefter indlemmedes arealerne atter i kirkeområdet. Endelig er områdets udstrækning mod Adelgade blevet reduceret en smule i nyere tid.⁴²

\dagger *Kirkegårdsmure og -hegn.* I 1600-tallet var kirkegården indhegnet af en kampestensmur, der måtte repareres løbende; bl.a. i 1750, da den var så 'ganske nedfalden, at svin og kreaturer havde adgang'.⁴³ 1792 var den sydlige mur styrtet sammen, og byfogeden foreslog, at der i stedet blev opført en teglsat mur, som han skønnede mere passende for en købstad. Det forekommer imidlertid tvivlsomt om denne nogensinde blev bygget, for da otte favne mur skulle fornyes 1816 opsattes atter 'stenmur'. Første sikre indikation af en teglsat mur kendes således først fra 1850, da en sådan opførtes ind mod 'slagter Jørgensens have', dvs. rimeligvis nord for kirken.³⁹

1822 blev 'murdiget' syd for kirken inddraget i forbindelse med brolægningen af Adelgade og i

stedet opførtes et malet stakit, og 1829 opførtes et nyt hegn mellem kirkeområdet og de tilstødende haver.⁴⁴ Det malede stakit mod Adelgade stod indtil 1845, da jernstøber H. Rasmussen leverede et støbejernsgitter, der blev sat mellem stenpiller hugget af stenhuggerne Niels Christensen og Peder Hansen.⁴⁵ Jerngitteret mod Adelgade blev o. 1900 erstattet af et lavt trådhegn, der fortsatte et kort stykke ad Damgade.⁴⁶

Indgange. Den primære adgangsvej er etableret vest for kirken mod Damgade, hvor to køreveje, formet som en halvcirkel, leder fra gaden og op til den højereliggende kirke. Mellem disse er etableret en brolagt trappe, der flankeres af to granitpedestaler hvorpå er sat to bronzebuster forestillende kunstnerne Dankvart Dreyer og J. A. Jerichau, begge udført 1941 af Hans Gyde Petersen og skænket af grosserer Chr. Olsen, København, året efter. Fra nord er der adgang til kirken fra hovedgaden, Willemoesgade-Østergade, via den oprindelige hovedindgang i Lille Kirkestræde. Øst for kirken fungerer den smalle Kirkegyde som passage for fodgængere fra Store Kirkestræde, mens den sydlige indgang fra Adelgade siden o. 1910 har været beliggende i områdets sydøstlige hjørne.

\dagger *Indgange.* I 1600-tallets anden halvdel var der to porte i kirkegårdsmuren (fig. 2). Kirkegårdens hovedindgang var placeret nord for kirken ud til Lille Kirkestræde, mens den såkaldte 'strandport' var beliggende vest for kirken.⁴⁷ Strandporten blev underkastet en betydelig reparation 1681, mens 'kirkeporten' blev istandsat 1711. Endvidere blev begge porte repareret 1723 og helt fornyet i 1700-tallets anden halvdel; den mod Lille Kirkestræde i 1767 og strandporten i 1780.⁴⁰

Foruden de nævnte porte var der 1720 adgang til kirken over tre kirkeriste, som ifølge beskrivelserne af deres løbende reparationer og fornyelser var placeret øst, syd og sydvest for kirken.⁴⁸ I 1800-tallet var indgangen fra Adelgade placeret lige ud for kirkens syddør (jf. fig. 5).

\dagger *Stier.* 1741 blev stien fra kirkegårdsporten til kirken brolagt.³⁹ 1842 anlagdes stier omkring kirken, der blev brolagt med kasserede ligsten fra kirken, som blev lagt som 'fortov' (jf. s. 2560).⁴⁹

Bygninger på kirkegården. På kirkegården har der stået flere bygninger, hvis funktion og beliggenhed

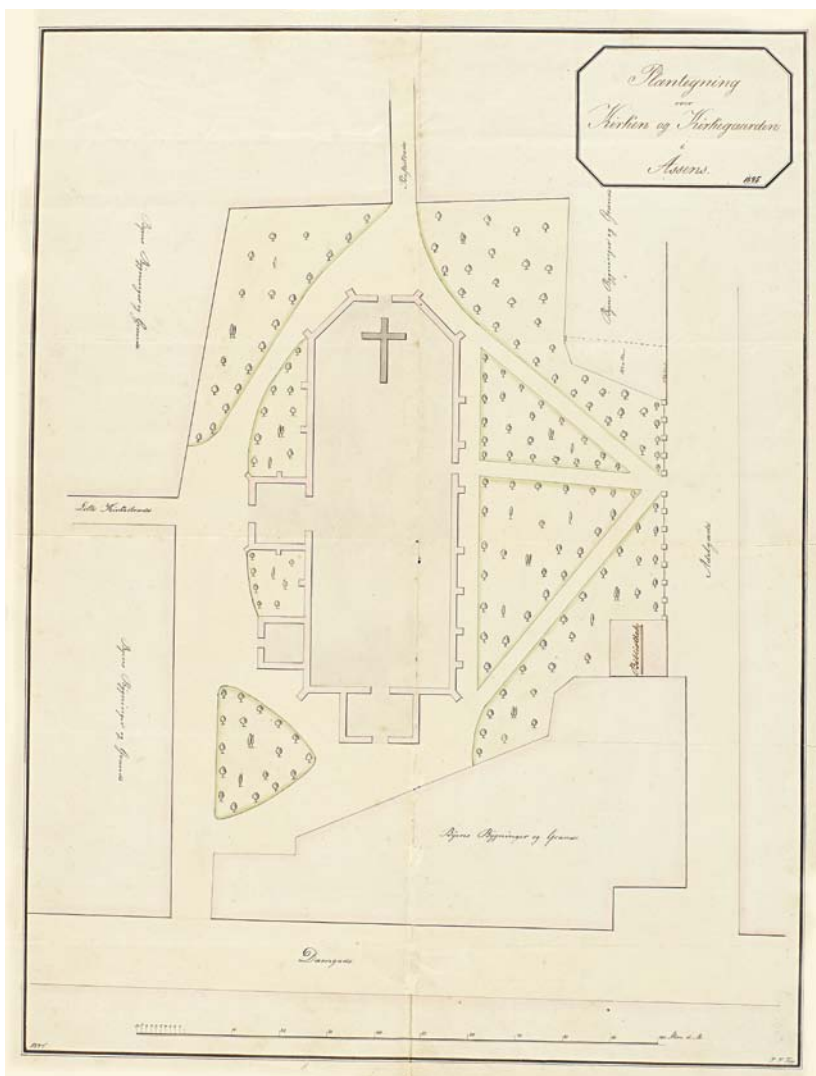

Fig. 5. Kort over kirkens arealer, tegnet af Joakim Topp 1845. 1:1000. Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Map of the churchyard, 1845*

kendes delvist. Tilbage er kun et *beskyttelsesrum*, der blev anlagt syd for koret under 2. Verdenskrig.

1558 lå tre †'boder' på kirkegården, dvs. mindre bygninger (jf. s. 2420).

Et †*benhus* eksisterede 1683 men var da i så dårlig forfatning, at byens råd besluttede en istandsættelse. I den forbindelse indkøbtes træ, jern og søm, formentlig til taget, som samtidig omlagdes med gamle tagsten foruden 142 nyhervede. Bygningen, hvis beliggenhed er ukendt, kan være middelalderlig; 1711–12 omfattede kirkens materielbeholdning således hulsten herfra.³⁹ Også da

var benhuset stærkt forfaldent og blev sandsynligvis nedrevet kort tid efter. 1715 blev det ryddet for knogler af Jørgen Ringer, som udover 4 mark modtog det rådne tømmer fra bygningen, der ikke forventedes at kunne stå meget længere. Bygningen er meget vel forsvundet ved denne tid, og en begravelse ved benhuset det efterfølgende år henviser muligvis blot til det kirkegårdsafsnit, hvorpå det havde stået.³⁹

Et †*sprøjtehus* opførtes 1793–94 på kirkegårdens nordvesthjørne ud mod Damgade, hvor det afsluttede en husrække, der stødte op mod kirke-

gården (fig. 4). Det eksisterede endnu 1858, men blev nedrevet o. 1900.⁵⁰

†*Bibliotek*. På den søndre del af kirkegården ud mod Adelgade opførtes 1845 et bibliotek (fig. 5). Den lille kvadratiske bygning, som lå i forlængelse af bebyggelsen ud for kirkegrundens sydvesthjørne, blev nedrevet kort efter 1900.³⁹

Et †*materialhus* på kirkegården var under planlægning 1736, da tømrer Rasmus Hansen og muremester Matthias Johansen søgte en egnet

placering.³⁹ Huset skulle erstatte et †*kalkhus*, som frem til samme år havde været indrettet i nedre stokværk af det korte vestfag i forlængelse af søndre sideskib (jf. s. 2477). Bygningen, hvis placering er uvis, erstattedes 1877 af et nyt †*materialhus* på kirkegårdens søndre side; dette kan kun have haft en kort levetid. Forinden, i 1870, besluttedes det endvidere at fremme opførelsen af et *kapel* på kirkegården.⁵¹ 1895 blev der afsat midler til dets opførelse, men planen realiseredes aldrig.⁵²

Fig. 6. Skitse af kirken i Jacob Madsens visitatsbog. I LAFyn. Foto Mogens Vedsø 2011. – *Sketch of the church in Jacob Madsen's journal of pastoral visitations 1588-1604.*

Fig. 7. Kirken set fra vest. Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *The church seen from the west.*

BYGNING

Den store senmiddelalderlige kirke har oprindelse i en mindre, formentlig romansk \ddagger teglstenskirke fra 1200-tallet, hvis dimensioner kan fastslås omtrentligt.

I senmiddelalderen gennemgik kirken en omfattende udbygning, hvis kronologi kan udledes af bygningsarkæologiske og dendrokronologiske undersøgelser. Ved \ddagger skibets delvist bevarede vestgavl, opførtes

før o. 1470 et gotisk \ddagger tårn, hvis underdel er levnet. Om overdelen færdiggjordes er uvist, ligesom det ikke kan afgøres, hvorvidt en formentlig samtidig planlagt \ddagger overhvælving af skibet er blevet realiseret. I anden del af 1400-tallet sluttedes yderligere til \ddagger skibet en korsarm mod nord, der har modsvaret en muligvis ligeledes senmiddelalderlig \ddagger korsarm ved skibets sydside.

I slutningen af 1400-tallet blev den ældre kirke underkastet en omfattende ombygning og udvidelse, som ud fra et arkitektonisk og murteknisk perspektiv har været under stærk indflydelse fra nederlændere, der har bidraget med formsprog såvel som faglig kunnen.

Ombygningen indledtes o. 1470 med opførelsen af en ottekantet tårnoverdel, som rejstes oven på den ældre underdel. Efterfølgende erstattedes \dagger teglstenskirken af et stort basilikalt langhus med tresidet østgavl, der jf. skriftlige kilder stod færdigt 1488; dette støttes af dendrokronologiske undersøgelser, der daterer bygningsafsnittet til o. 1490. Langhuset, der er bygget i to hovedetaper, indledtes med opførelsen af de fire vestligste fag, efterfulgt af de fire østligste. Kort før færdiggørelsen blev den \dagger søndre korsarm, som under det omfattende byggeri kan have tjent som midlertidigt kirkerum, nedrevet. O. 1525 blev et våbenhus føjet til langhusets nordside.

I 1800-tallet gennemgik kirken to store og veldokumenterede restaureringer; 1857-58 forestået af arkitekt C. Møller og 1881-84 forestået af arkitekterne J. D. Herholdt og C. Lendorf. – Kirken er orienteret solret.

DEN ÆLDRE KIRKE

\dagger *Teglstenskirke.* Af forgængerer for den senmiddelalderlige kirke er alene levnet vestgavlen, hvorover tårnoverdelens østmur blev rejst o. 1470 (s. 2443). Murpartiet, som i slutningen af 1400-tallet integreredes i det basilikale skibs midtskib, er uden daterbare detaljer men kan meget vel repræsentere en romansk teglstenskirke fra 1200-tallet, som kendes fra andre fynske købstæder, eksempelvis i Middelfart og Svendborg (2234 ff, *DK Svendborg* 109 ff., 284 ff.).

Kirkens eksakte udseende er uvis, men dens plan antydes af den nordre korsarm, der oprindeligt blev opført hertil (jf. s. 2434, fig. 8a, 9a-b). Som almindeligt for senmiddelalderlige korsarme på Fyn, eksempelvis Bogense (2118 ff., 2124 ff.) og Hårslev (Skovby Hrd.), er det sandsynligt, at tilbygningens østmur, har flugtet med eller stået nær østgavlen af skibet, hvis bredde yderligere sandsynliggøres af den anslåede længde af korsarmen, der måtte forkortes ved opførelsen af det bredere langhus (jf. s. 2435). På denne baggrund er det sandsynligt, at det ældre skib har målt ca. 26×13 m i plan, svarende til en udlægning over to kvadrater. Det bibeholdte gavlparti,

som er bevaret over ca. 10 m på tværs af det nuværende kirkerum, repræsenterer således omtrent den fulde indvendige bredde af skibet, som ved opførelsen af det basilikale langhus blot fik langmure og østgavl fjernet.

Også skibets omtrentlige højde kan anslås, idet murkronen må have befundet sig umiddelbart over toppunktet af et hvælvforlæg i gavlpartiets inderside (s. 2437, fig. 18). Bygningsafsnittets mure må på denne baggrund regnes for at have været ca. 8,5 m høje, svarende til højden af den firsidede tårnunderdel (s. 2426 ff.).

Nordre korsarms formodede placering tæt på skibets østgavl antyder, at kirken også har haft et selvstændigt kor; muligvis et smallere bygningsafsnit samme sted som det nuværende højkors vestlige del.

Kirkens genanvendte gavlparti, som mod midtskibet sløres af tykke kalklag, er af røde teglsten i munkestensformat, lagt i uregelmæssigt munkestifte (fig. 17). Fugningen er udført med uregelmæssige skarprykkede profiler, men er næsten overalt erstattet af ryggede cementfuger i nyere tid.

Gotiske tilføjelser og ændringer. Kirkens omfattende om- og udbygning, hvis kronologi kun delvist kan udredes, blev muligvis indledt med påbegyndelsen af et vesttårn før o. 1470; samtidig planlagdes der også hvælv i skibet. Formentlig i 1400-tallets anden del tilføjedes en korsarm på nordsiden af skibet; en korsarm mod syd var sandsynligvis omtrent samtidig.

Tårnunderdelen ved teglstenskirkens vestgavl er at dømme ud fra den spidsbuede arkade til tårnrummet en gotisk tilføjelse men kan ikke tidsfæstes nærmere end til tiden før o. 1470, da den ottekantede tårnoverdel tilføjedes (s. 2443). De mange indgreb, som herunder blev foretaget i underdelen antyder, at denne da havde en vis alder, hvilket støttes af nordmurens \dagger ligeløbs-trappe (fig. 9a).⁵³ Således er det meget tænkeligt, at tidsspændet mellem tårnets under- og overdel er så stort, at det firsidede tårn har været færdiggjort med en \dagger overdel; heraf er dog ingen spor levnet (fig. 8b).

Tårnunderdelen, som omfatter tårnrummet, er udlagt over en omtrent kvadratisk plan og er

Fig. 8a. Aksonometrisk rekonstruktion kirkens bygningshistorie. 1:500. O. 1250. Teglsat formodentlig †romansk kor og skib. Tegnet af Thomas Bertelsen 2012. – *Axonometric reconstruction of the construction history of the church. 1:500. C. 1250. Brick-built, presumably †Romanesque chancel and nave.*

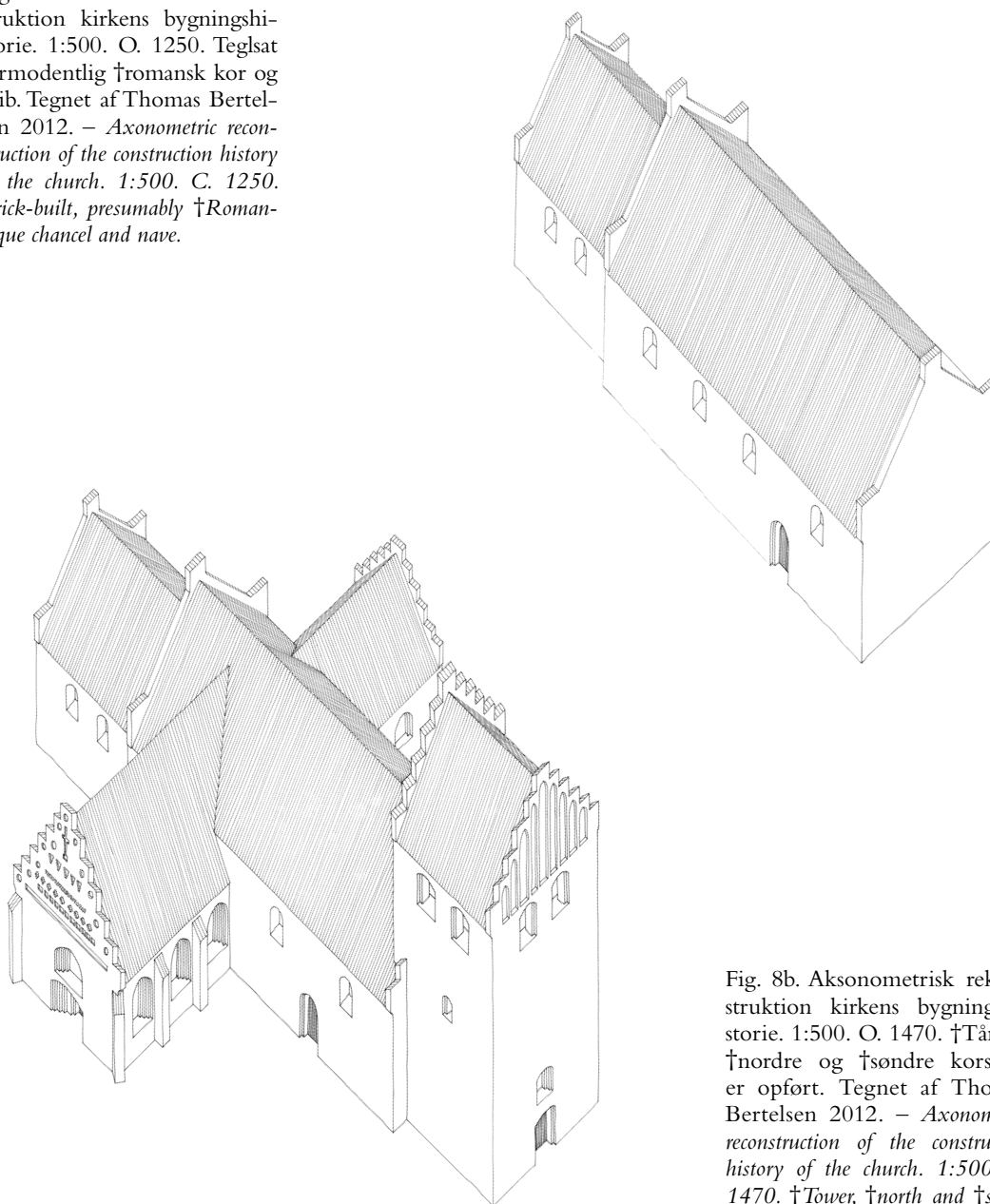

Fig. 8b. Aksonometrisk rekonstruktion kirkens bygningshistorie. 1:500. O. 1470. †Tårnet, †nordre og †søndre korsarm er opført. Tegnet af Thomas Bertelsen 2012. – *Axonometric reconstruction of the construction history of the church. 1:500. C. 1470. †Tower, †north and †south transept built.*

som udbredt blandt Fyns middelalderlige kirke-tårne kun en smule smallere end det tilstødende skib (fig. 9a). Murene er sat af røde og spredte mørkbrændte teglsten i munkestensformat, lagt i munkeskifte.⁵⁴ Både ind- og udvendigt er alle fuger erstattet med cementfuger ved restaurerin-

gen 1881–84, hvor sydfacaden og den sydlige del af vestfacaden ligeledes omsattes med teglsten, der i format og skiftegang svarer til oprindelige forhold; herunder forsynedes tårnunderdelens frie facader ligeledes med glat granitsokkel (jf. s. 2502).

Fig. 8c. Aksonometrisk rekonstruktion kirkens bygningshistorie. 1:500. O. 1470. Tårnoverdelen er fornyet og langhuset påbegyndt. Tegnet af Thomas Bertelsen 2012. – *Axonometric reconstruction of the construction history of the church. 1:500. C. 1470. Upper part of tower renewed and erection of nave begun.*

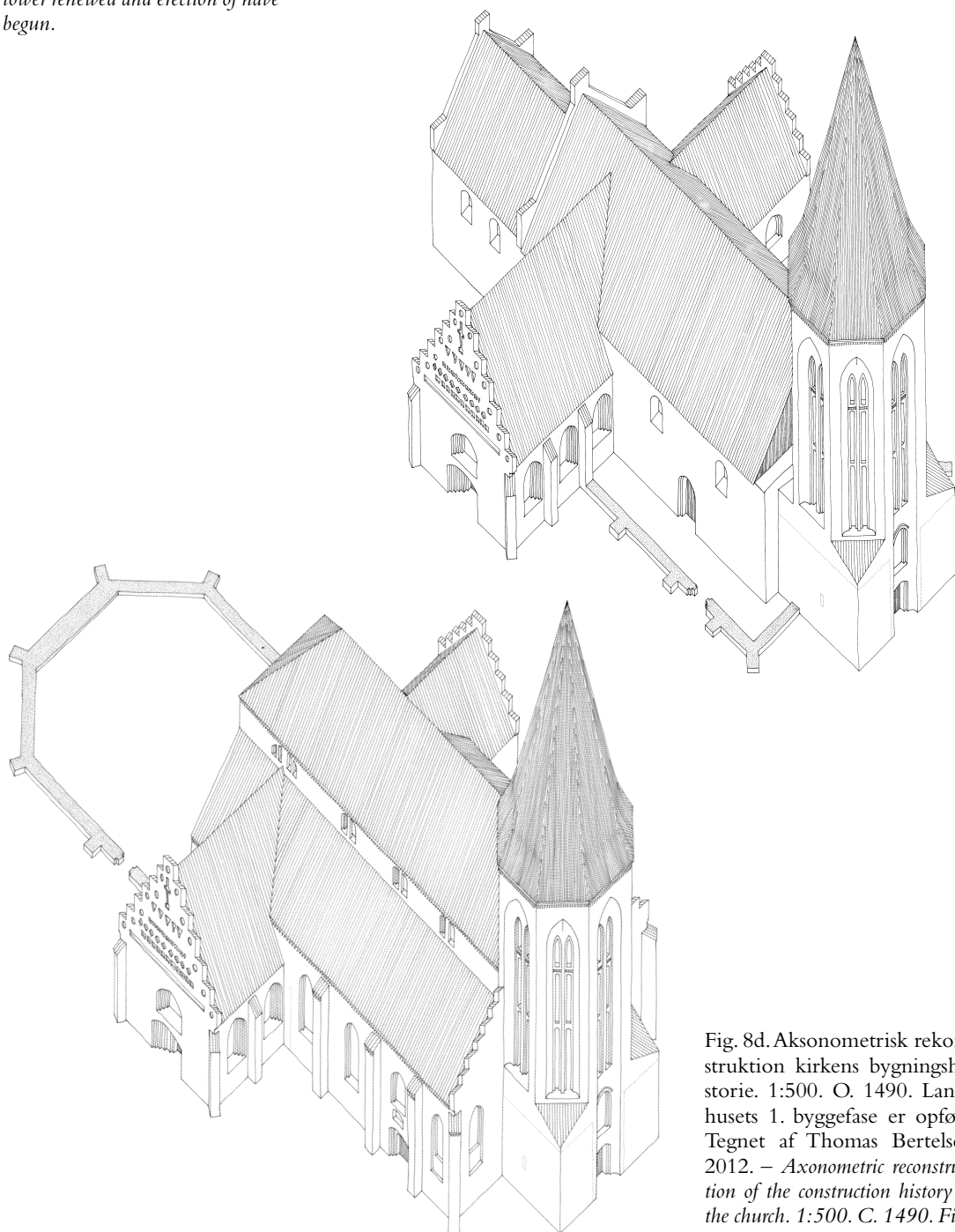

Fig. 8d. Aksonometrisk rekonstruktion kirkens bygningshistorie. 1:500. O. 1490. Langhusets 1. byggefase er opført. Tegnet af Thomas Bertelsen 2012. – *Axonometric reconstruction of the construction history of the church. 1:500. C. 1490. First phase of nave built.*

Fig. 8e. Aksonometrisk rekonstruktion kirkens bygningshistorie. 1:500. O. 1490. Langhusets 2. byggefase er opført. Tegnet af Thomas Bertelsen 2012. – *Axonometric reconstruction of the construction history of the church. 1:500. C. 1490. Second phase of nave built.*

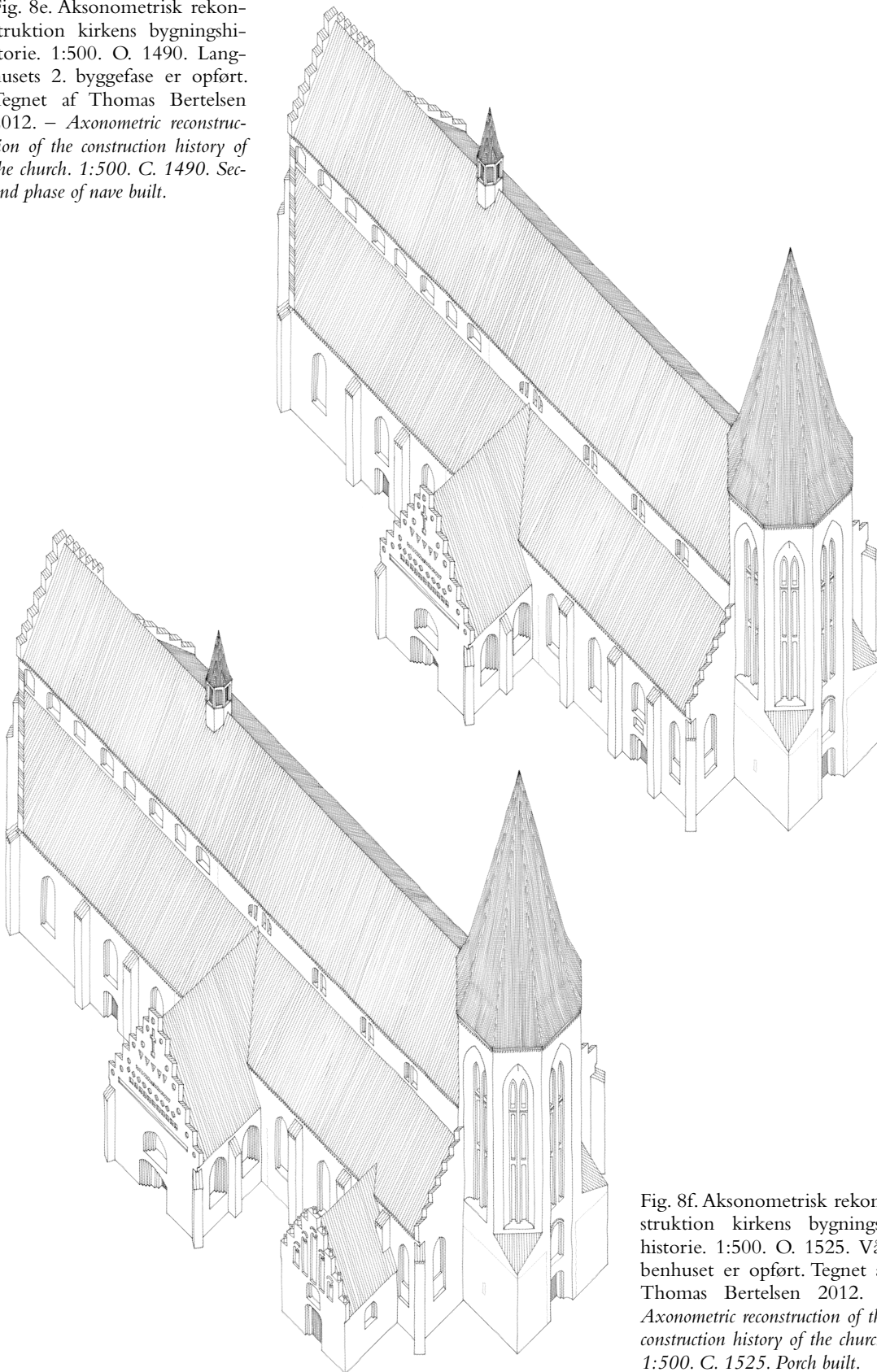

Fig. 8f. Aksonometrisk rekonstruktion kirkens bygningshistorie. 1:500. O. 1525. Våbenhuset er opført. Tegnet af Thomas Bertelsen 2012. – *Axonometric reconstruction of the construction history of the church. 1:500. C. 1525. Porch built.*

Fig. 9a. Plan 1:300. Nedre plan. Målt af C. Lendorf 1879, suppleret og tegnet af Thomas Bertelsen 2011 – Plan 1:300. a: Lower plan. b: Upper plan. c: Nave walls.

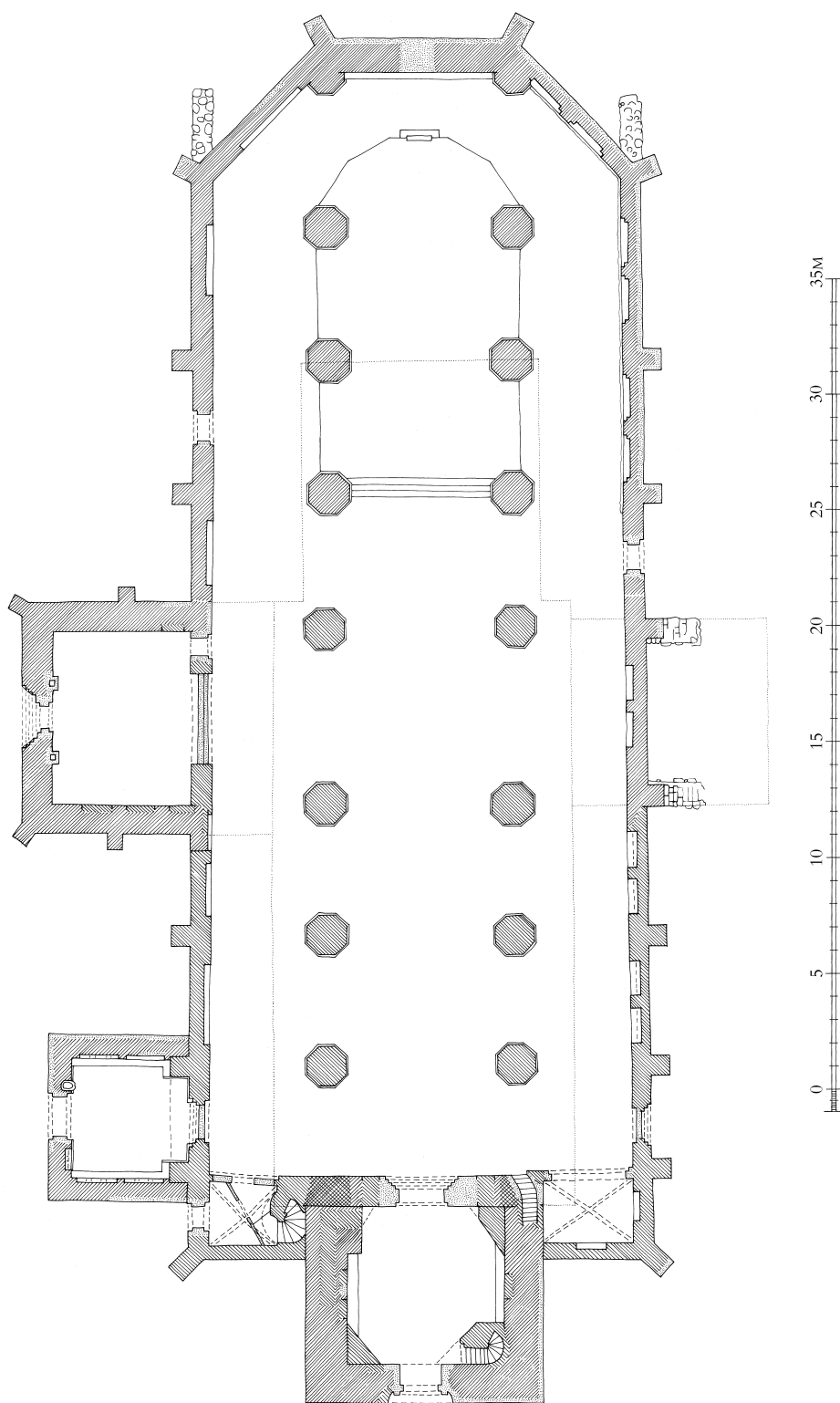

Fig. 9b. Plan 1:300. Øvre plan. c. Højkirkeemure. Målt af C. Lendorf 1879, suppleret og tegnet af Thomas Bertelsen 2011. – *Plan 1:300. Upper plan.*

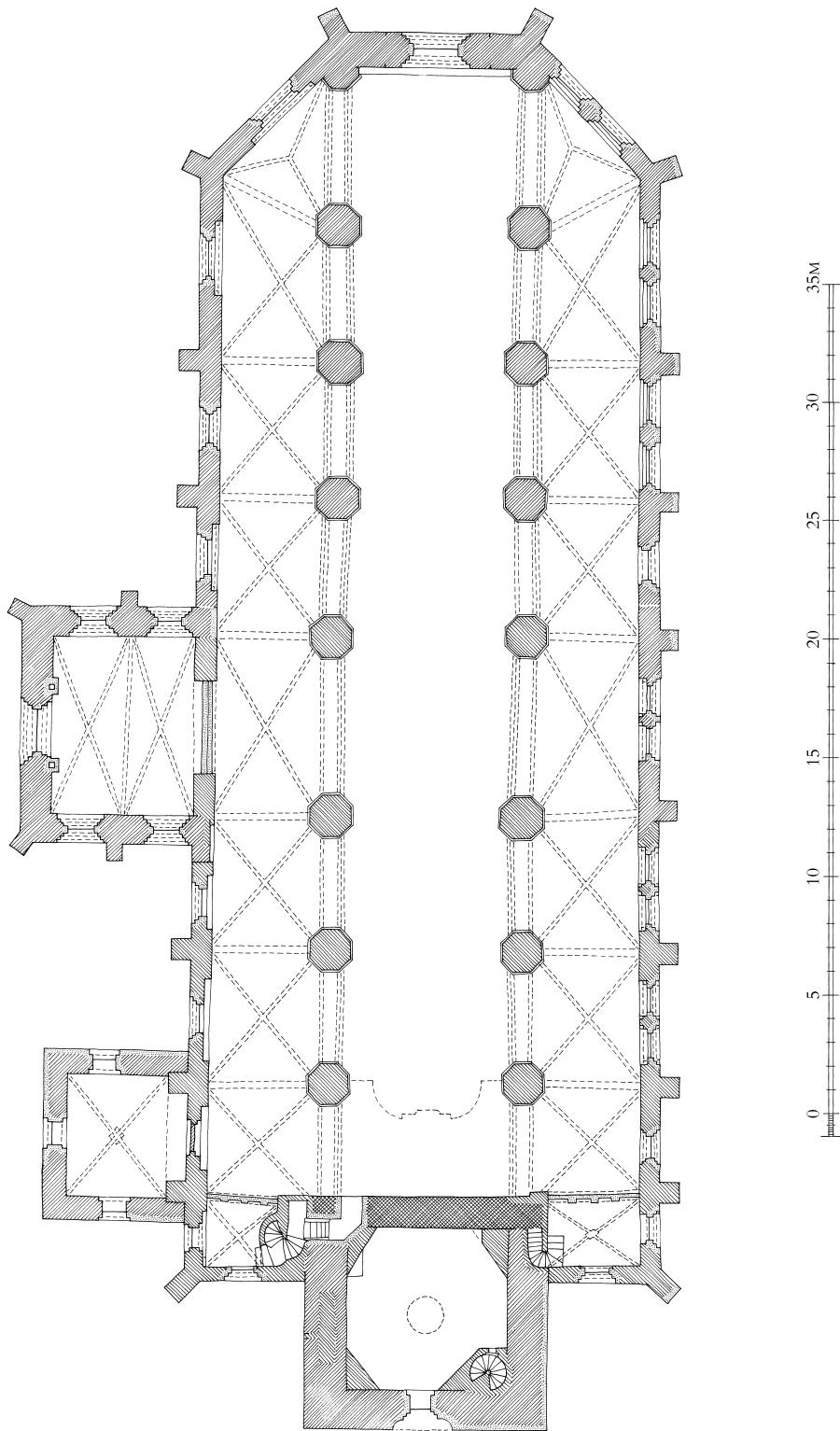

Fig. 9c. Plan 1:300. Højkirkemure. Målt af C. Lendorf 1879, suppleret af Mogens Vedso og Thomas Bertelsen, tegnet af Thomas Bertelsen 2011. – *Plan 1:300. Nave walls.*

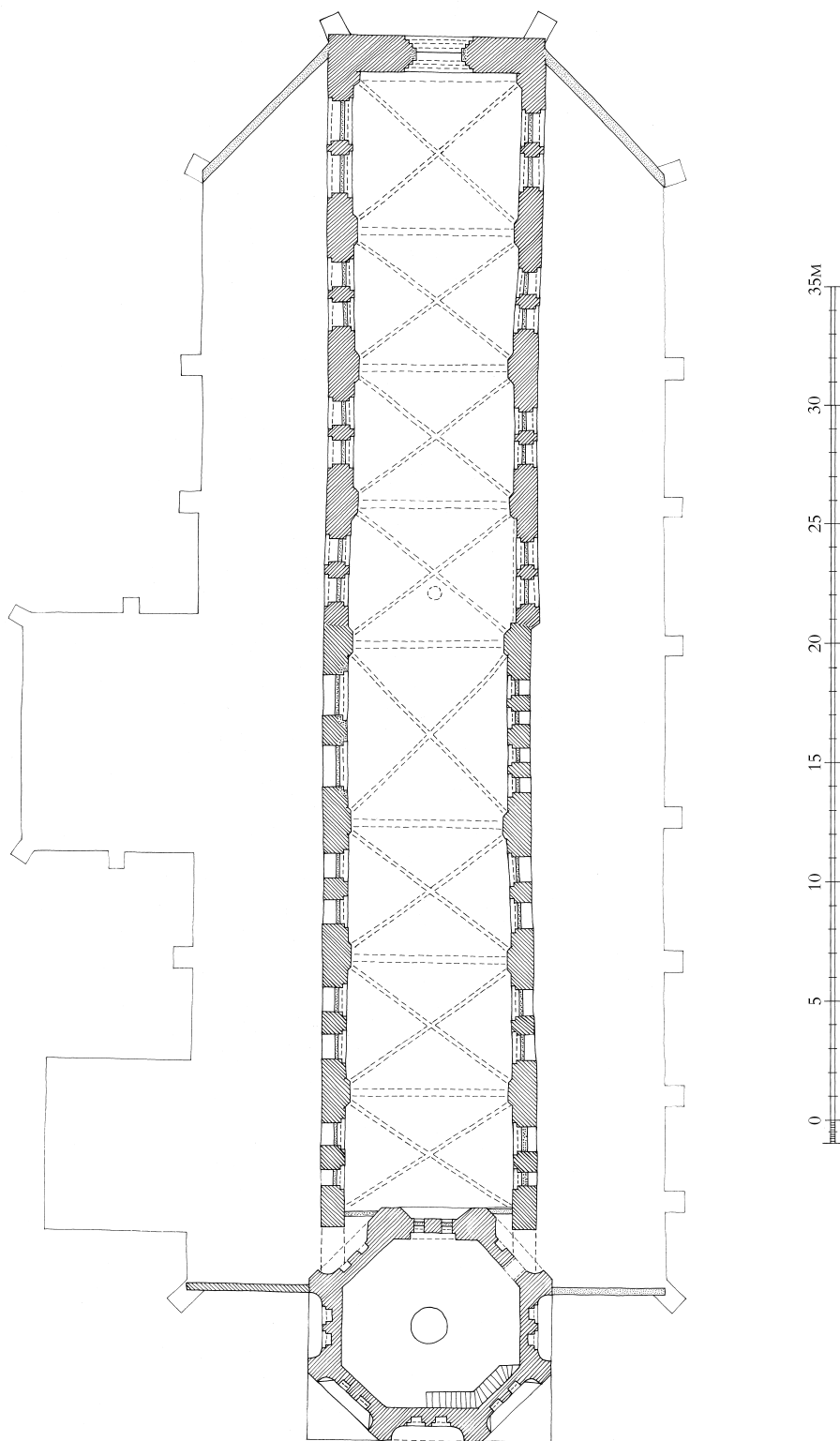
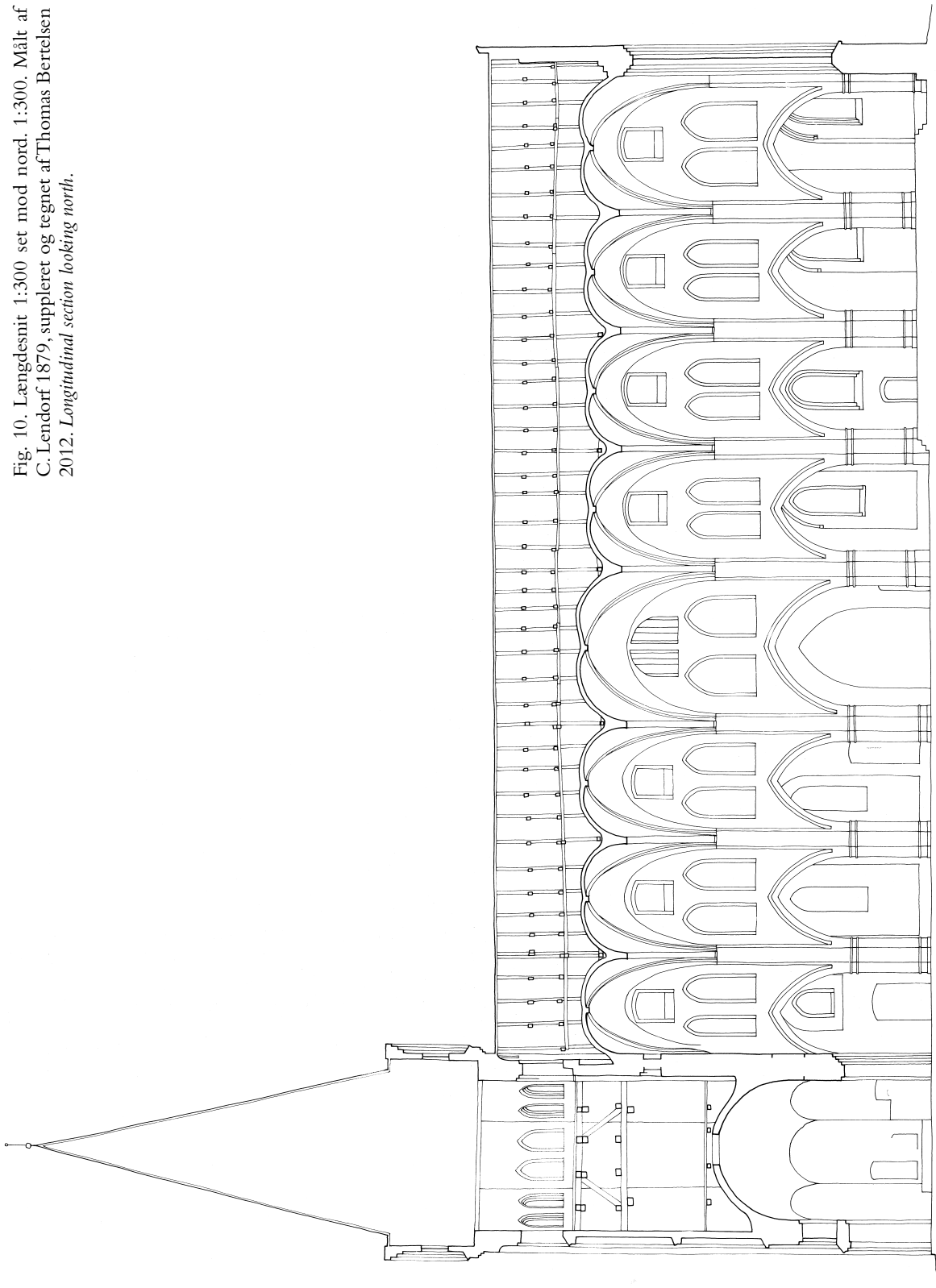

Fig. 10. Længdesnit 1:300 set mod nord. 1:300. Målt af C. Lendorf 1879, suppleret og tegnet af Thomas Bertelsen 2012. *Longitudinal section looking north.*

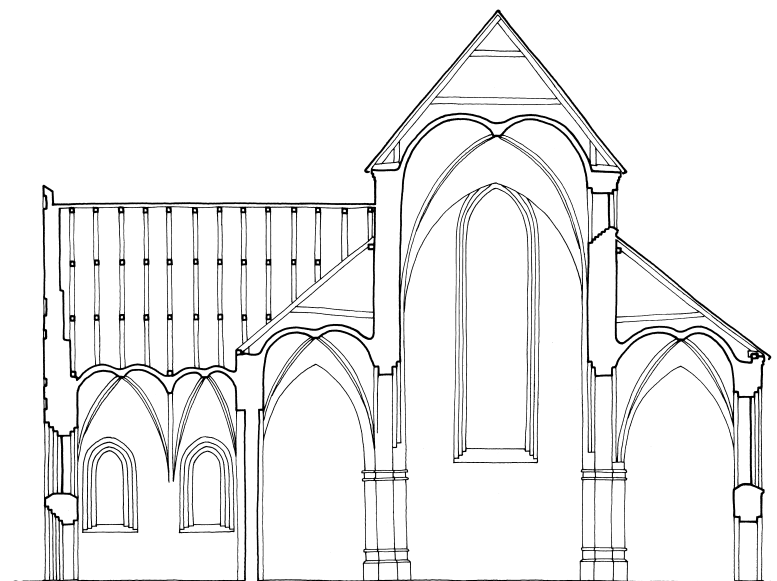

Fig. 11. Tværsnit 1:300 gennem skibet set mod øst. Målt af Chr. Hansen 1865, suppleret og tegnet af Thomas Bertelsen 2012. – *Cross-section through nave looking east.*

Det hvidkalkede tårnrum har været forbundet med skibet ved en bred og høj arkade med spidsbuet helstensstik, som allerede o. 1470 blev indsnævret ved tårnoverdelens tilkomst; ved indsnævringen blev der ligeledes indsat et hvælv over hjørnepiller (s. 2444 ff., fig. 9a, 17). Rummet kan alene have været oplyst af et vindue i den kraftigt omsatte vestmur, hvori der meget tænkeligt også har været en oprindelig vestindgang, som på Fyn er hyppige i gotiske kirketårne, hvor de kan have tjent i en stærk regional tradition for liturgiske processioner.⁵⁵

I tårnets oprindelige frisider har væggene nicher med fladbuede halvstensstik. Nicherne, som har uregelmæssig størrelse og placering, er blændet med røde teglsten i munkestensformat; formentlig o. 1470 da flere blev dækket af hjørnepiller. I sydmuren måler en niche midt på væggen ca. 254×110 cm, mens en lignende niche i vestmuren, nord for døren, at dømme ud fra den synlige søndre behuggede vange må have været væsentlig lavere.⁵⁶ Nordmuren har to nicher; den vestre måler ca. 253×88 cm mens den søndre, hvis vestre vange er ommuret i nyere tid, blot er ca. 120 cm høj.

Nicherne kan oprindeligt have tjent som sidealtre, der også i andre kirker kendes opsat i gotiske tårnrum, eksempelvis Gundsømagle (*DK Kbh.Amt 777-78*).⁵⁷ Deres varierede udformning kan i det lys udtrykke, at de dimensioneredes til eksisterede figurer, tavler eller forudbestemte kalkmalede motiver (jf. s. 2420).⁵⁸

Den uens højde på nordvæggens nicher må dog først og fremmest tillægges hensynet til en *tligeløbstrappe* i murkernen, der gav adgang til tårnets øvre stokværk (s. 2433). Trappen, hvis løb ikke var foreneligt med den ottekantede overdel og ved dennes tilkomst blev sløjfet, havde indgang via en dør i et rektantet, formentlig nedskåret fremspring i tårnrummets nordøstre hjørne (fig. 139). Af selve døren, som er blændet med teglsten i munkestensformat, er ca. 205 cm over gulvet alene levnet tre bindere med et svagt fladbuet forløb, der må udgøre resterne af et prydskitte om dørstikket. I facaden har trappeløbet været oplyst af en høj, rektantet glug, 93×20 cm, som ligeledes er blændet (fig. 138).⁵⁹

Nordre korsarm. I senmiddelalderen tilføjedes tskibet en rummelig korsarm mod nord, 1677 omtalt som 'Holevadkapellet',³⁹ der sandsynligvis

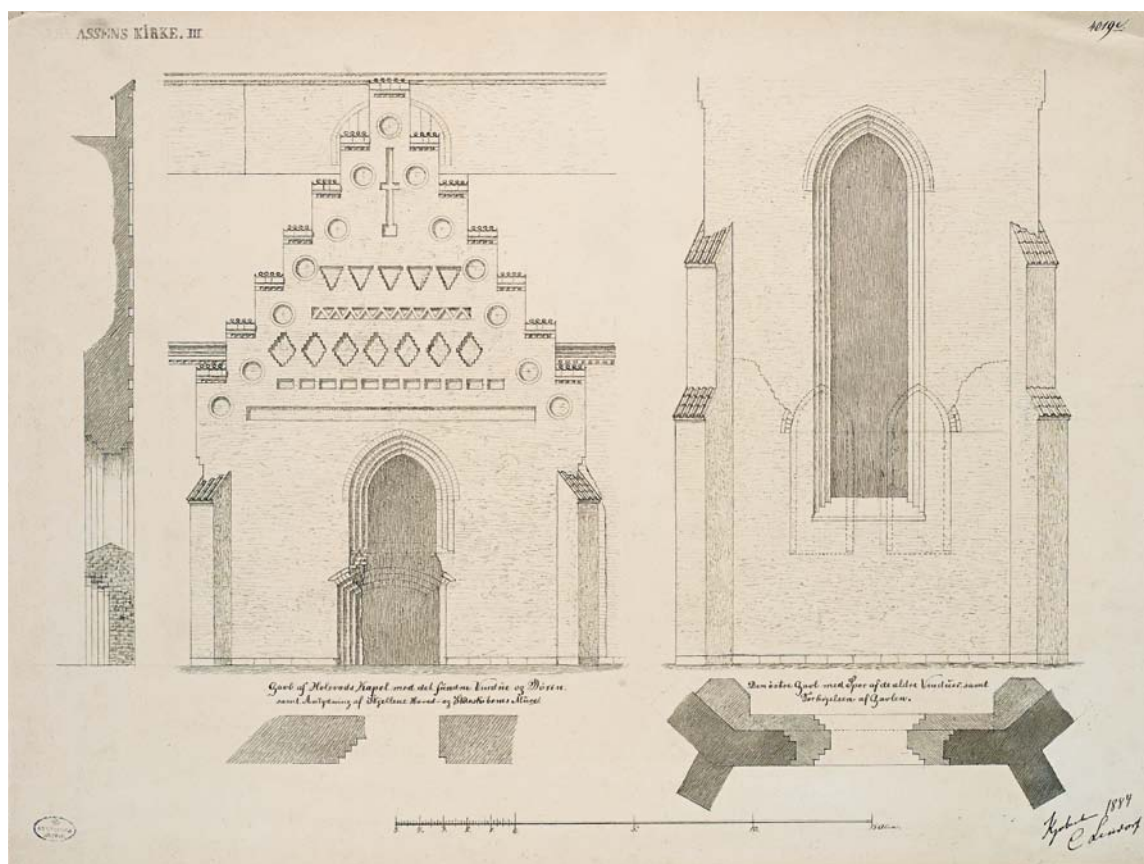

Fig. 12a-b. a. Nordre korsarm. (s. 2434 ff.). Plan, snit set mod vest og opstalt af nordgavl. b. Langhusets østgavl (s. 2451, 2462 ff.). Plan og opstalt. 1:200. Tegnet af C. Lendorf 1884. – a. North transept. Plan, section looking west and elevation of north gable. b. East gable of nave. Plan and elevation.

blev sluttet til sidemurens østre del (jf. s. 2426). Tilbygningen er ældre end det basilikale langhus, som stod under tag o. 1490, men vurderet ud fra arkitekturen ikke væsentligt ældre; formentlig fra 1400-tallets anden del. Ved nedrivningen af den ældre kirken blev korsarmen inkorporeret i det nye bredere langhus, hvorved tilbygningens længde måtte reduceres (s. 2477 ff.).

Den forkortede korsarms oprindelige plan afsløres med stor sikkerhed af de udvendige stræbepiller. Foruden to diagonalt placerede piller på gavlen adskilles også langmurens to vinduer af en pille, der inddeler bygningsafsnittet i to fag. På vestfacaden suppleres pillerne af endnu én, som efter korsarmenes indlemmelse i langhuset, indkapsledes i nordre sideskibsmur (fig. 9a, 25). I sideskibsfacaden strækker denne pillers nordside

sig op i højde med korsarmens gesims, markeret af en lodfuge, mens dens sydside ses fra en vægblending i sideskibets indre (jf. s. 2473).⁶⁰ Denne stræbepille sandsynliggør, at korsarmen blev forkortet med ét fag, svarende til ca. 2,9 m, og ved opførelsen har bygningsafsnittets plan således målt ca. 10,9×10 m (fig. 8b).

Murene er sat af røde teglsten i munkestensformat og spredte mørkbrændte bindere lagt i munkeskifte.⁶¹ Ved restaureringen 1881–84 blev store facadepartier dog omsat med nye teglsten, der i format og skiftegang svarer til de oprindelige forhold. Herunder tilførtes yderligere en glat granitsokkel foruden falsgesimser på langmure og stræbepiller; sidstnævnte afsluttedes et par skifter under murkronen med hulteglstækkede skrånede (jf. s. 2502).

Fig. 13. Nordre korsarm, set fra nordøst (s. 2434 ff.). Foto Arnold Mikkelsen 2011. –
North transept, seen from the north east.

Som almindeligt for senmiddelalderlige korsarme har det indre sandsynligvis været forbundet med skibet ved en arkade; denne forsvandt ved tilbygningsens afkorting. Herunder måtte der

ligeledes ændres i hvælvslægningen, som jf. stræbepillerne må have bestået af tre fag, hvoraf de to nordligste er bevaret (fig. 26). De to krydshvælv er adskilt af en halvstensbred, let spidsbuet gjord-

bue, der ligesom halvstensribberne er rektantet; de nedre ender er sat af kantstillede sten. Kapperne er puklede med sildebensmurede rygninger og hviler i vægforlæg.

Under vinduerne har den bevarede del af vestvæggen omrids af tre tilmurede nicher, der ikke følger vinduestakten. Den sydligste skæres af sideskibsmuren og er senest lukket ved langhusets opførelse (fig. 9a). Nicherne, som dækkes af fladbuede halvstensstik, er ca. 150 cm brede og har modsvaret nicher i rummets østvæg, hvori de alene antydes. Kun på murens sydligste del ses svage spor efter et fladbuuet stik, der kan tilhøre en ca. 1 m bred niche.

Hver langmur har to store vinduer, som må have været suppleret med endnu ét i det nedtagne fag (fig. 25). De tilbageværende lysninger har spidsbuede halvstensstik og såvel ind- som udvendigt tre halvstensfalse; den inderste fals er ommuret 1881-84. Et tilsvarende vindue ses desuden over gavlens dør, som har nødvendiggjort, at det i forhold til de øvrige er lavere; i bagmuren ledsages dette blot af en dobbeltfals (fig. 13, 141).

Under gavlvinduet har korsarmen en dør, som blev kraftigt omsat 1857-58, men 1881-84 rekonstrueret på baggrund af bevarede partier (s. 2502, fig. 141). I facaden er indgangen meget bred, ca. 280 cm, og dækket af et fladbuuet halvstensstik med prydskiye; kun stikkets yderste sten er levnet. Mens der af den vestre dørvinge kun er bevaret sparsomme rester, består den østre af tre halvstensfalse foruden to nyere false, som indrammer det ligeledes fornyede dørhul; dette har halvstensfals i bagmuren. Om de inderste false har erstattet oprindelige er uvist, men netop på Fyn har mangefalsede døre og vinduer haft stor popularitet i senmiddelalderen.⁶²

Gavltrekanter har tretten brynede kamtakker, der 1881-84 blev tækket med hultegl og hver forsynet med et savskifte, hvortil der ikke synes at have været ældre forlæg; sådanne fandtes således ikke 1865 (fig. 15b).

Selve gavlfeltet smykkes af en detaljerig etagedelt blændingsdekoration, som i kraft af sin komposition og enkeltelementer er en karakteristisk repræsentant for senmiddelalderens fynske teglstensgotik med en nær parallel i tårnet i Agedrup

(Bjerge Hrd.) (fig. 13, 140). Selve dekorationen, der indrammes af cirkelblændinger, udspringer over gavlfoden fra en båndblænding, hvorover følger et blændingsbånd af rektangler samt otte rudeformede trappeblændinger. Herover ses endnu en båndblænding med indsatte spærstik foruden fem spidsstillede trekantsblændinger. I gavltoppen krones dekorationen af et kors med korte tværarme og nedre hammerformet arm.

†*Søndre korsarm*. På langhusets sydside, ud for 5. fag fra øst, blotlagdes under restaureringen 1881-84 fundamenter fra en tilbygning (jf. s. 2502, fig. 23). Fundamentstenene, som strakte sig ca. 2,5 m ud fra sideskibsmuren, var ordnet i to rækker med ca. 6 m indbyrdes afstand og havde på oversiden rester af de nedtagne teglstensmures første skifter. Stenene må stamme fra en korsarm, som har stødt til den ældre teglstenskirkes tårn, der mod nord havde en tilsvarende tilbygning (jf. s. 2434 ff., fig. 8b). I lighed med denne er den søndre korsarm formentlig tilkommet i senmiddelalderen, hvor fynske kirker i stort antal tilføjedes korsarme (jf. s. 2426). Da den blev nedrevet ved langhusets tilkomst, var den dog muligvis noget ældre end den nordre korsarm, som da bevarede.

Ved opførelsen af det basilikale langhus, som stod under tag o. 1490, blev den ældre søndre korsarm, som nævnt, nedrevet, men jf. murværksforstyrrelser i langhusets sideskib først langt inde i byggeforløbet (jf. s. 2452 ff.). Herved antydes, at korsarmen har indtaget en central funktion under byggeriet, som tidligt nødvendiggjorde nedrivning af den ældre teglstenskirke og ombygning af dens nordre korsarm. I en periode har menigheden således stået uden kirke, og man kan da have benyttet den ældre tilbygning.

†*Hvælv* (?). 1884 var der i den bevarede del af skibets gavl et hvælvforlæg, som angiver, at bygningsafsnittet ved nedrivningen i 1400-tallets anden del var dækket af hvælv eller var planlagt overhvælv; forlægget er siden udmuret og ikke længere synligt (fig. 18).⁶³ Da det uregelmæssigt rundbuede forlæg, som var en halv sten dybt, udspringer direkte fra overkanten af buestikket til den gotiske tårnunderdels arkade, er det meget vel etableret samtidig hermed, inden o. 1470 (jf. s. 2426).⁶⁴

Fig. 14. Tårnet og langhusets vestre del set fra sydøst. Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Tower and western part of the nave seen from the south east.*

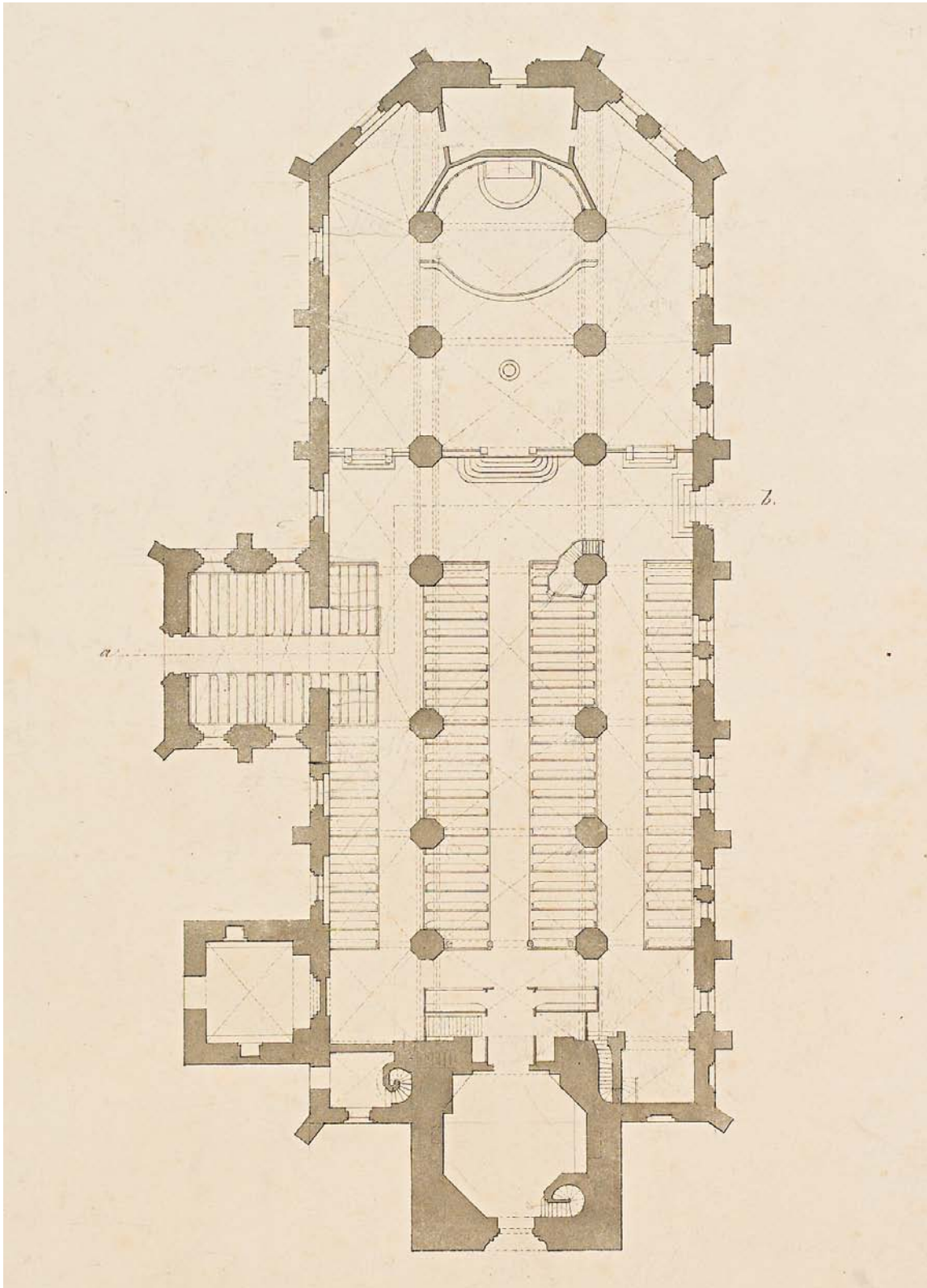
DEN NUVÆRENDE KIRKE

I 1400-tallets anden del iværksattes en gennemgribende ombygning af kirken, som omdannedes til et stort basilikalt langhus, der if. biskop Jacob Madsen var fuldført 1488; dette støttes af dendrokronologiske dateringer (jf. s. 2419, 2510).

Den omfattende ombygning indledtes med vesttårnets ottekantede overdel, som stod færdig o.

1470 (jf. s. 2510). Denne blev tydeligvis dimensioneret til det ældre \dagger skib, som imidlertid må være nedrevet, nær tårnets færdiggørelse. Således er der ikke på tårnet spor efter det lavere skibs tagflader,

Fig. 15a-f. Plan, opstalter og snit. 1:300. a. Plan. b. Nordfacade. c. Sydfacade. d. Vestfacade. e. Østfacade. f. Snit set mod øst. Tegnet af Chr. Hansen 1865. – *Plan, and facade elevations and section. a. Plan. b. North facade. c. South facade. d. West facade. e. East facade. f. Section looking east.*

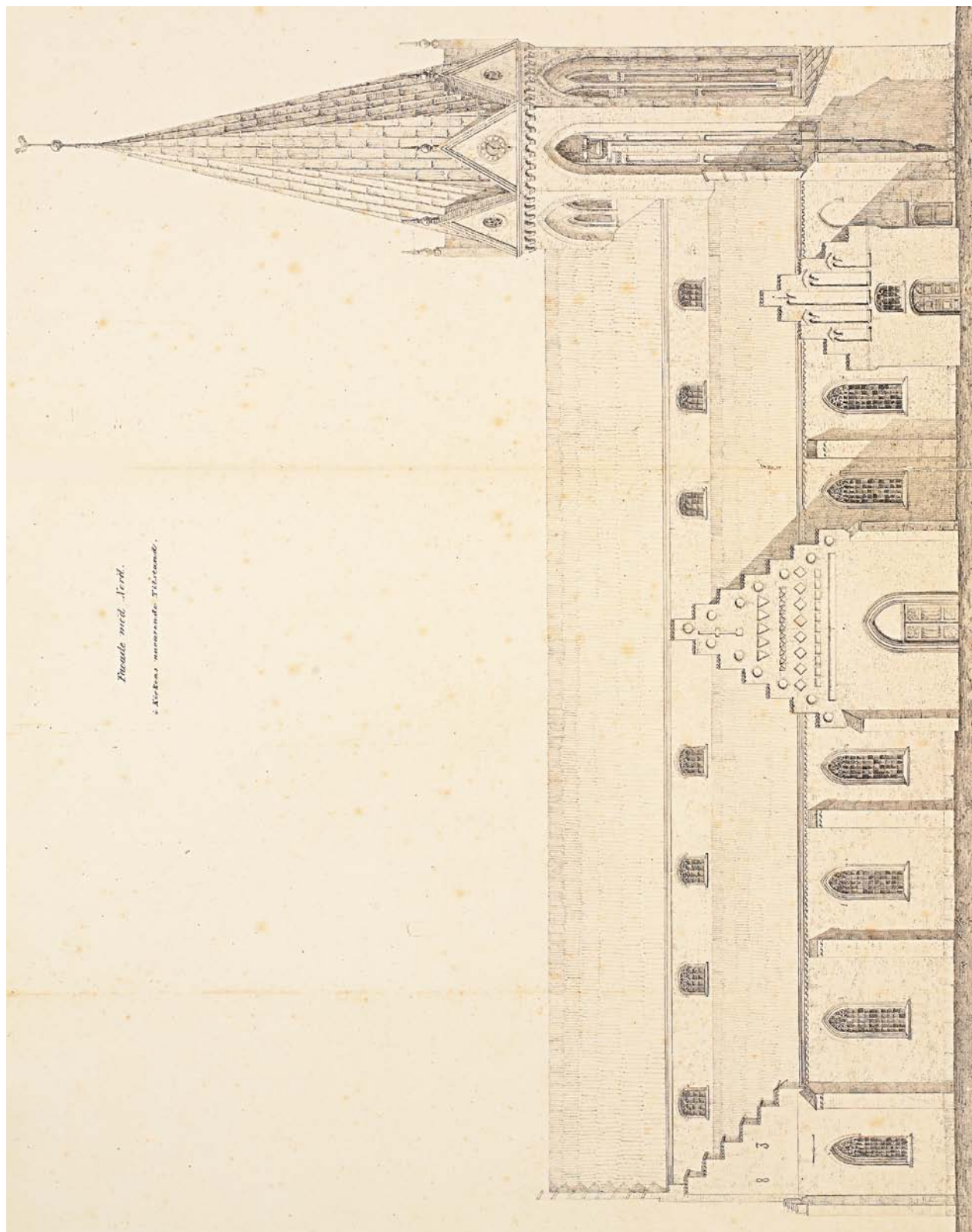

Fig. 15b. Nordfacade (jf. fig. 15a-f, s. 2438). – North facade (cf. fig. 15a-f, p. 2438).

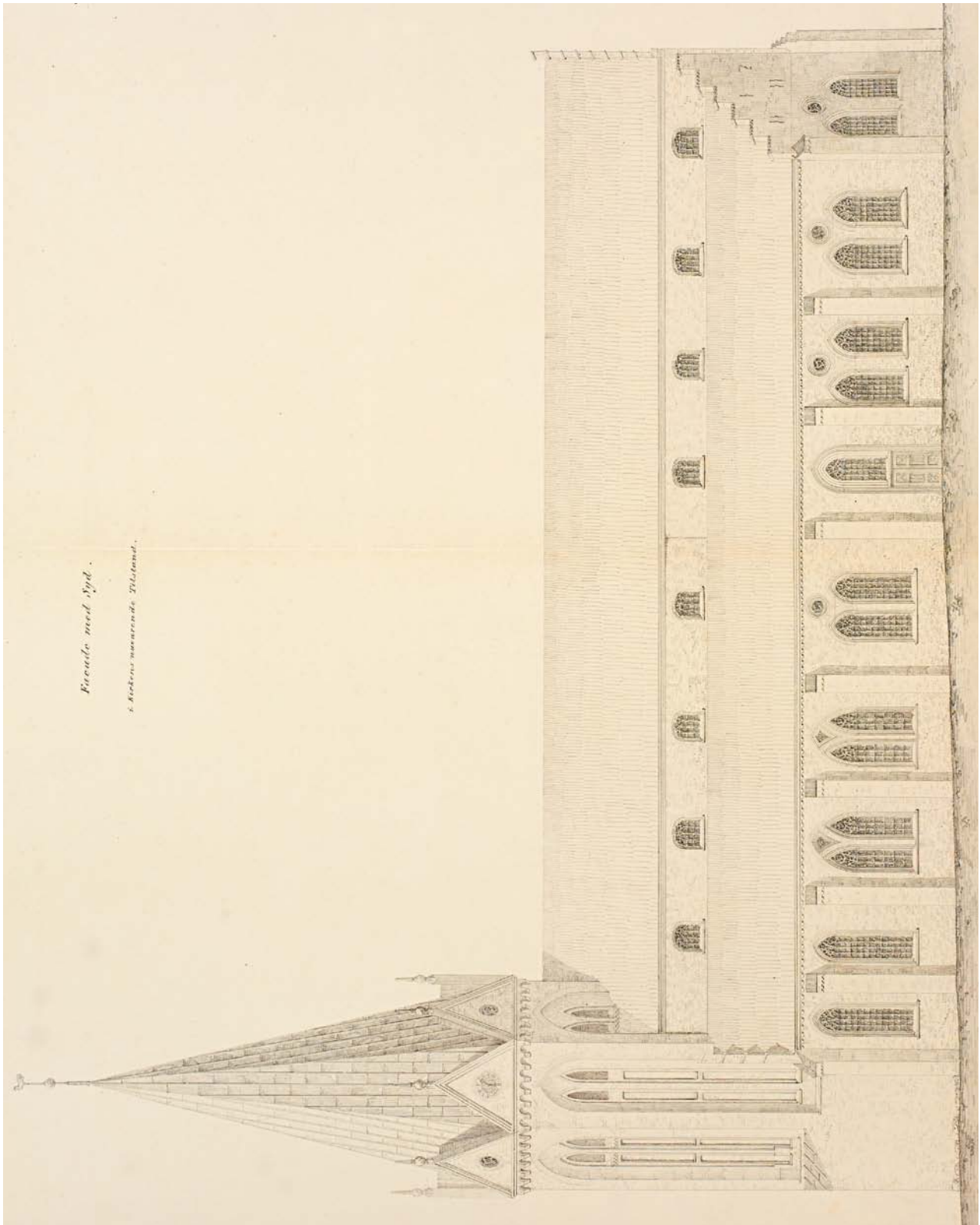

Fig. 15c. Sydfacade (jf. fig. 15a–f, s. 2438). – South facade (cf. fig. 15a–f, p. 2438).

Fig. 15d. Vestfacade (jf. fig. 15a-f, s. 2438). – West facade (cf. fig. 15a-f, p. 2438).

som ville have sat aftryk på tårnets manglekantede østvendte facader (fig. 21).⁶⁵

At den ambitiøse ombygning er indledt med tårnoverdelen støttes yderligere af den arkitektoniske og murtekniske samhörighed mellem

tårnoktogonalen og den efterfølgende vestre del af langhuset; begge viser afhængighed af nederlandske forbilleder, som kun undtagelsesvist er påpeget som udgangspunkt for den hjemlige senmiddelalderlige teglstensgotik (jf. s. 2482 ff.).

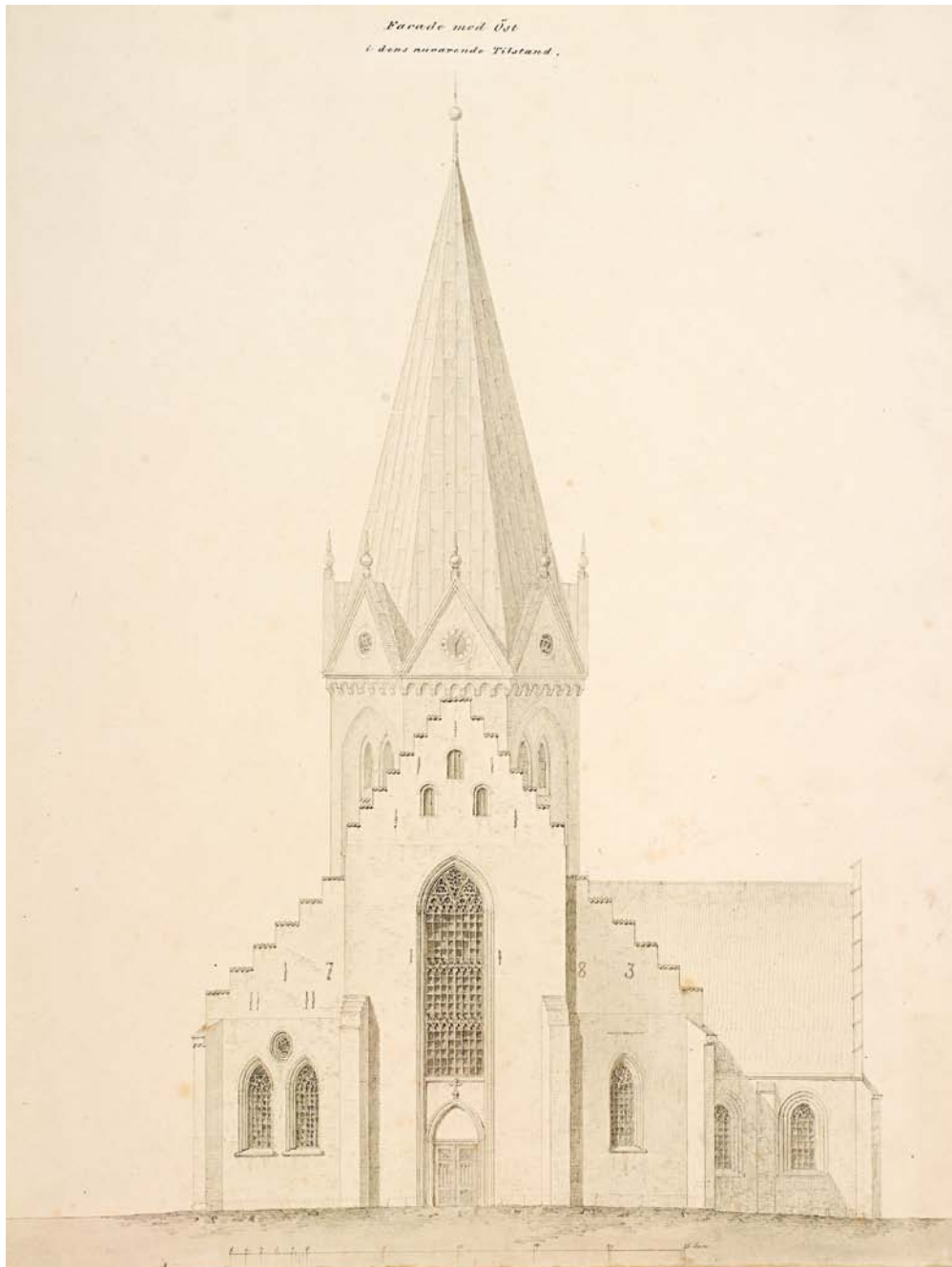

Fig. 15e. Østfacade (jf. fig. 15a-f, s. 2438). – East facade (cf. fig. 15a-f, p. 2438).

I dette lys kan det antages, at den ambitiøse ombygning af kirken indledningsvist blot havde til hensigt at tilføre den ældre teglstenskirke et fornemt tårn. Planerne ændredes imidlertid undervejs i byggeriet, idet den mindre kirke hurtigt blev

nedrevet til fordel for et stort basilikalt langhus, hvis betydelige højde straks gav det netop færdiggjorte tårn et undersætsigt udtryk (fig. 8c-d).

Tårnoverdelen. Over den ældre tårnunderdel blev der jf. dendrokronologiske dateringer rejst

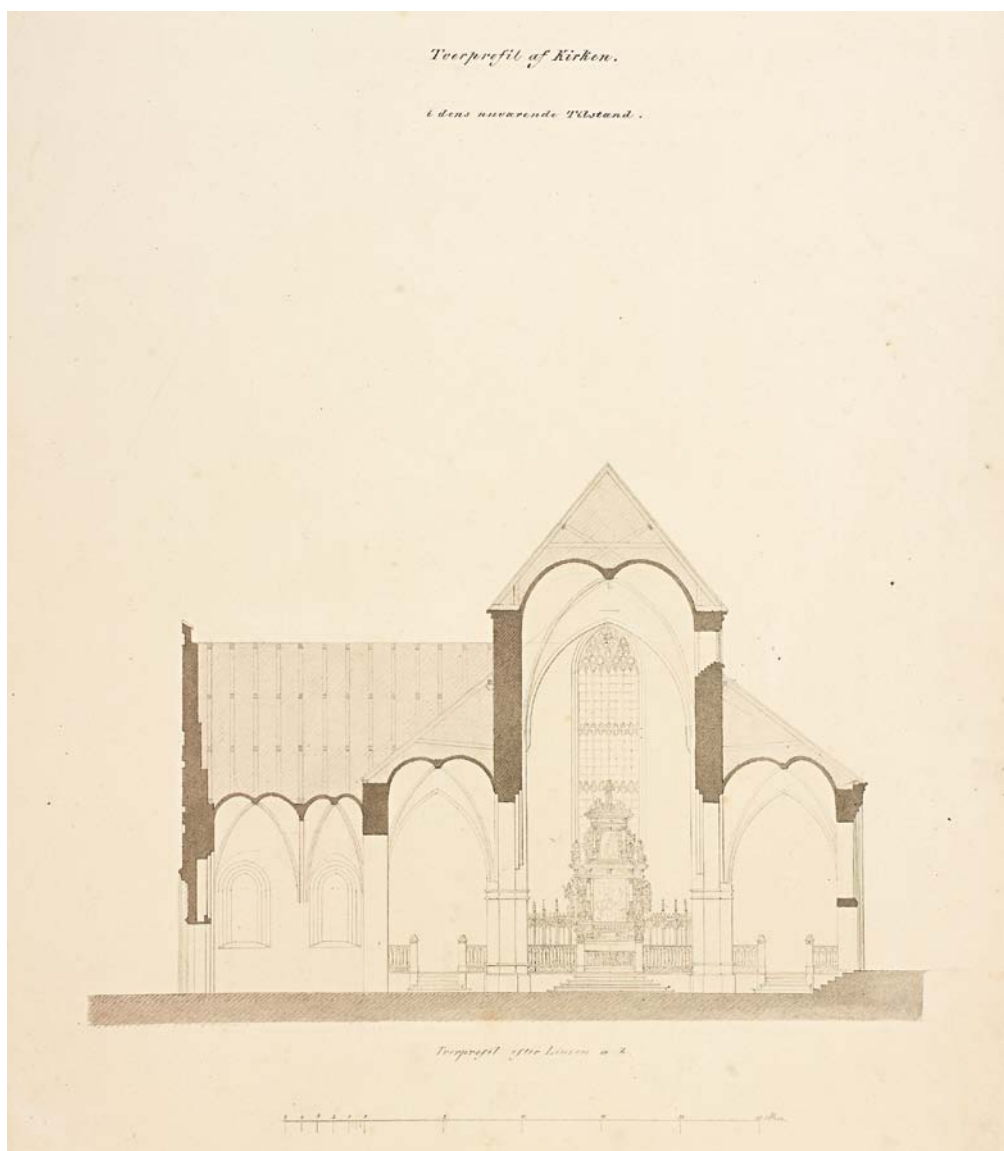

Fig. 15f. Snit set mod øst (jf. fig. 15a-f, s. 2438). – (cf. fig. 15a-f, p. 2438).

en ottekantet tårnoverdel o. 1470; muligvis har den erstattet en ældre (jf. s. 2426 ff., fig. 7). Da underdelen har omtrent kvadratisk plan, kunne tårnoverdelen udlægges som en næsten perfekt ottekant, der blev indrettet i to stokværk; i nyere tid er der indsat trapper med reposer, der fører til klokkestokværket (fig. 9c, 10).

Genanvendelsen af den firsidede tårnunderdel nødvendiggjorde, at overdelens diagonalt placerede sider måtte støttes af kraftige påmuringer i

tårnrummets hjørner (fig. 9a-b). Disse piller har givet rummet et stærkt heterogent udtryk, der ikke mindst må tillægges deres forskellige udformning. Mens pillen i det nordvestre og sydøstre hjørne har trekantet plan, der modsvarer oktagonens diagonale sider, har dørfremspringet i rummets nordøstre hjørne (jf. s. 2434) nødvendiggjort fæste af den trekantede støttepille i murværket ovenover, delvist støttet af en fladbuet aflastningsbue sat som dobbelt halvstensstik (fig. 139).⁶⁶ Kraftigst er pillen

i rummets sydvesthjørne, som udgøres af et trappehus med opgang til overdelen, hvis planløsning ikke var forenelig med den ældre tårnunderdels tligeløbstrappe (s. 2434, s. 2448, fig. 16).

Tårnoverdelen er som de samtidige støttestruer i tårnrummet udført af røde og spredte mørkebrændte teglsten i munkestensformat, som navnlig i tårnets indre er stærkt nedbrudte af saltudfældninger.⁶⁷ I den delvist blanke bagmur er der således ikke levnet oprindelige fuger, mens facaden blev nyfugedes i cement 1881-84 (jf. s. 2502).

De smalle mure gør skiftegangen uregelmæssig i tårnoverdelens facader, men i bagmuren er anvendt krydsskifte, som i Danmark først bliver almindeligt i løbet af 1500-tallet. Netop på Fyn har

Fig. 16. Trappehus i tårnrummets sydvestre hjørne, set fra nordøst (s. 2448). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Stairwell in the south west corner of the tower room, seen from the north east.*

Fig. 17. Tårnarkadens søndre side, set fra nordøst (s. 2434, 2446). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *South side of tower arcade seen from the north east.*

denne skiftegang dog indiskutabelt været brugt i middelalderens seneste del, og den genfindes i 1. byggefase af langhuset, som var under tag o. 1490. Da den ottekantede tårnoverdel og denne ældste del af langhuset på en række punkter har stærke arkitektoniske bånd til Nederlandene, hvor krydsskiftet anvendtes langt tidligere, er det sandsynligt, at disse dele af kirken skal tilskrives håndværkere herfra (s. 2482-83).

1800-tallets store restaureringer har kun i beskedent omfang sat aftryk på tårnoktogonens ydre, hvis blændingsprydede facader er et særkende for en større gruppe nordvestfynske kirketårne (s. 2483). Hver af de høje smalle facader er helt udfyldt af én høj blænding med spidsbuet helstensstik, der griber om klokkestovværkets glamhuller. Blændingerne udspringer umiddelbart over den ældre tårnunderdel med undtagelse af

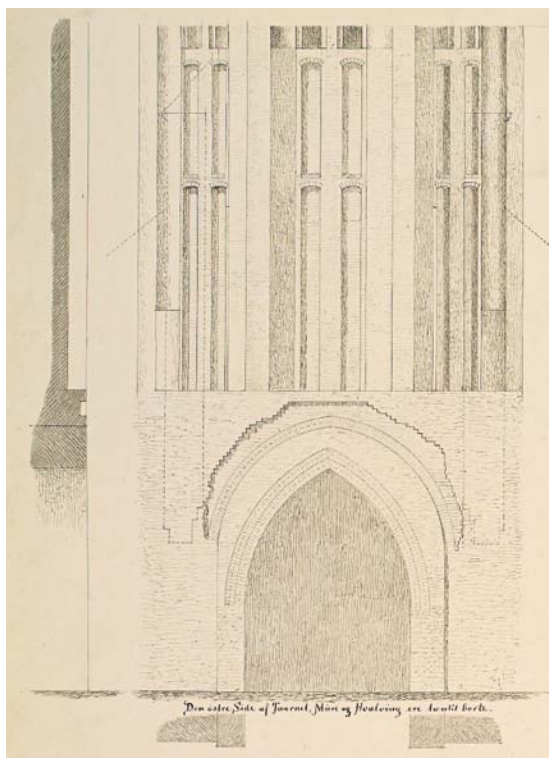

Fig. 18. Tårnbuen. Plan, snit set mod nord og opstalt af østsiden (s.2446). 1:200. Tegnet af C. Lendorf 1884. – *Tower arch. Plan, section looking north and east facade.*

den vestre, som er indhugget i tårnunderdelen og ført til jorden; den nedre del af denne blændings sydside er kraftigt omsat. Blændingerne, som er ca. 60 cm dybe, har hulkelede vanger, som ud for mellemstokværket omslutter fire høje, slanke blændinger med fladbuet halvstensstik, ordnet i to etager; mod verdenshjørnerne er disse blændinger en sten dybe, mens de på de øvrige sider blot er en halv sten dybe.

Mod øst rejser de store hulkelede facadeblændinger sig direkte af det basilikale skibs tagflader; af den østre ses kun buestikket (fig. 10, 14). Dette træk må dog have været tilsigtet allerede under tårnets disponering til det ældre, lavede tårnskip, idet tårnets østvendte facadeblændinger, tilsvarende de vestre, strækker sig over oktagonens fulde højde. Parallele situationer genfindes i flere andre fynske kirketårne, eksempelvis Asperup (Vends Hrd.).

Den skjulte del af tårnoverdelens østvendte facadeblændinger ses fra loftsrummet, hvor de

indsatte fladbueblændingers bund og vanger er dækket af grov hvid puds (fig. 21). Oprindeligt må dette tænkes også at have været tilfældet for de øvrige, hvor pudsningen blot er gået tabt. Fra loftet ses yderligere, at de hulkelede vanger i østfacadens blænding op til glamhullerne er erstattet af en skråkant (fig. 18); blændingens nedre del ses indvendigt i midtskibets gavl. Denne forenkling, der også følger de nederste skifter af blændingerne på overdelens diagonalstilte facader, kan mod øst skyldes, at tagfladerne på det ældre tårnskip, hvortil tårnet disponeredes, lettere kunne tilsluttes et ret forløb end et krumt; ved det højere basilikale langhus kunne dette dog ikke undgås. Da dette opførtes, måtte overdelen af de øverste fladbueblændinger, som på tårnets østvendte diagonale sider stak op over tagfladerne, tilmed lukkes med røde teglsten i munkestensformat. Dette var ikke nødvendigt mod øst, hvor de to nedre fladbueblændinger står åbne bag orglet (fig. 18).⁶⁸

Ved restaureringen 1881-84 forkastedes en gennemgribende ændring af tårnets facadeudsmykning, som i stedet blot fik skrå sålbænke i blændinger og glamhuller, hvorunder der yderligere blev indsat dekorative savskifter. Allerede 1865 havde flere glamhuller denne detalje, som kan have rod i det oprindelige anlæg (jf. s. 2502, fig. 15). Under restaureringen blev tårnunderdelens vestre hjørner yderligere forsynet med vinklede hulteglstækkede tage, ligeledes med et underliggende savskifte. Disse tage erstattede ældre diagonale zink- eller kobbertækkede skråtage, der ligeledes kan repræsentere oprindelige forhold.

Indsættelsen af hjørnepiller nødvendiggjorde en delvis ombygning af det ældre tårnrum, som fik et helstenstykt ringmuret kuppelhvælv med stor cirkulær åbning i toppen; formentlig en hejseluge tiltænkt klokkerne.⁶⁹ Hvælvet, som udspringer fra forlæg i murene, er i Danmark usædvanligt for samtiden men har enkelte paralleller på Nordvestfyn. Dette gælder også tårnarkaden, som grundet de østre hjørnepiller, måtte indsnævres til en smalle spidsbuet åbning med dobbelt helstensstik. I kraft af bueslagets lavtsiddende vederlag og meget stejle stik har den en karakteristisk og i hjemlig henseende usædvanlig form, dog med enkelte regionale paralleller (jf. s. 2483).

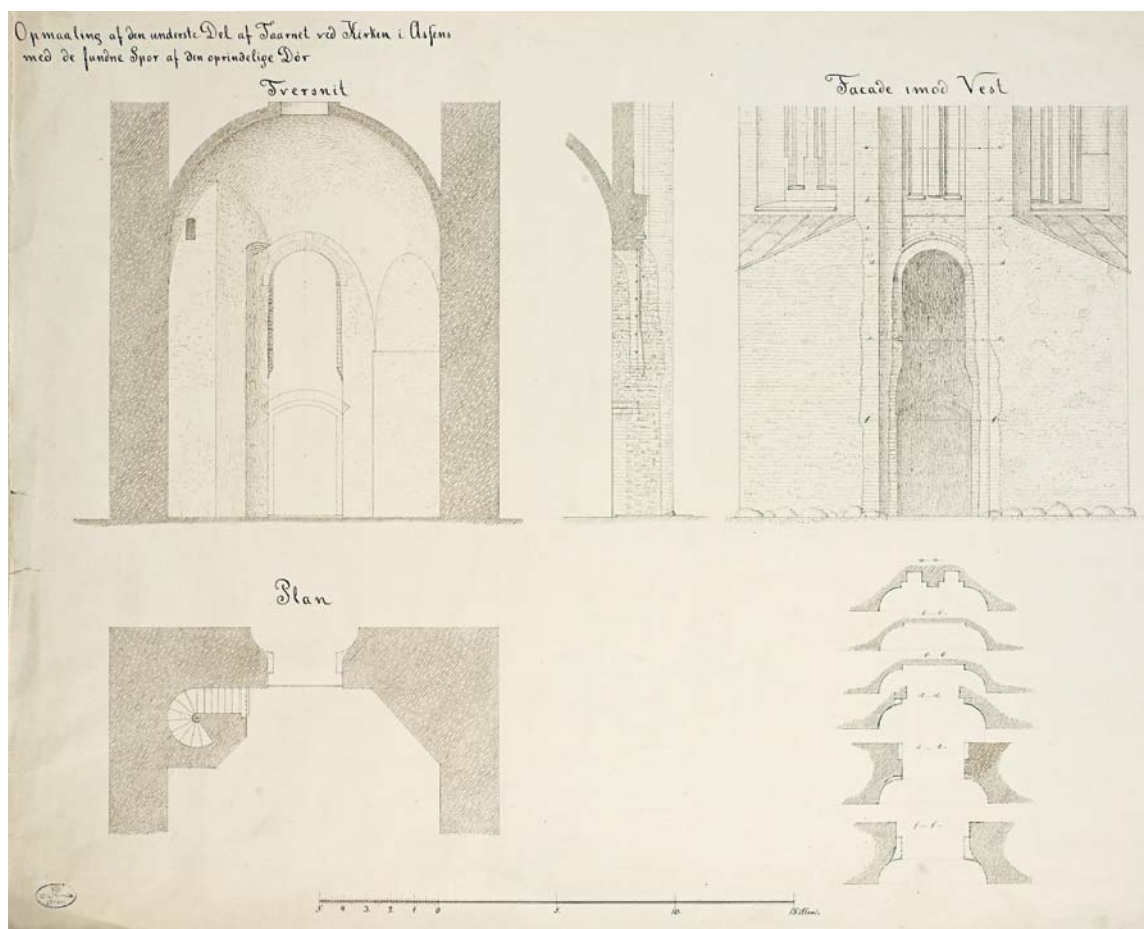

Fig. 19. Tårnet. Plan, snit set mod vest og syd, opstalt af tårnets vestfacade og detaljer. 1:200. Tegnet af C. Lendorff 1884. – Tower. Plan, sections looking west and south, elevation of west facade and details.

Ved restaureringen 1881–84 blev arkaden yderligere indsnævret af en lukkemur af teglsten i munkestensformat med spidsbuedør; mod øst har indgangen fire halvstensfals, mod vest én (fig. 17). Denne erstattede en ældre tilsvarende mur, som formentlig blev etableret 1834 (jf. s. 2488–89, fig. 57c).

Også vægnichen i tårnrummets vestmur, som blev delvist skjult ved hjørnepillernes tilkomst, er følgelig tilmuret med røde teglsten i munkestensformat; dette gælder meget vel også væggenes øvrige nicher, som er blændet på lignende vis. Dette antyder, at tårnrummet, som oprindelige kan have været indrettet som kapel med sidealtre, ændrede status under den store udvidelse af kirken (jf. s. 2434). Sidealtrene kan i den forbindelse være flyttet til sideskibene, hvis vinduer mod

rummet indsattes i store blændinger (s. 2462). Tårnrummet kan herefter primært have tjent som dåbskapel; denne transformation genfindes eksempelvis i Gundsømagle.⁷⁰

Mod vest indsattes i den ældre tårnunderdel yderligere en indgang, muligvis som erstatning for en oprindelig (jf. s. 2434). Ved restaureringen 1881–84 blev den erstattet, men af samtidige opmålinger fremgår spor af både en dør og et vindue, som var indsat i tårnoverdelens lange vestvendte facadeblænding (fig. 19). Over en bred dør med fladbuet helstensstik har der strakt sig et højt vindue med rundbuet helstensstik, som udvendigt var kronet af to prydkifter; det nederste udkraget som et bryn. Indvendigt var begge åbninger halvstensfalsede.

Det nuværende indgangsparti fra 1881-84, som er udført af teglsten i munkestensformat, udgøres af en spidsbuet dør i en dyb halvstensfalsat indfatning med skråtag af fladelagte sten. Herover er indsat et mindre vindue med spidsbuet halvstensstik og ind- og udvendig halvstensfals (fig. 7, 62a).

Murede bænke langs tårnrummets nord- og sydvæg tilkom i 1800-tallet. De var fraværende 1831, da der i tårnrummets nordvestre hjørne blev indrettet et lille aflukke (fig. 57c). Dette eksisterede endnu 1840 men var nedtaget 1865, da den søndre bänk var realiseret (fig. 15a, 58).

Da fligeløbstrappen i tårnunderdelens nordmur (s. 2434) ikke var forenelig med tårnoktogonalens smalle mure, blev pillen i tårnrummets sydvestre hjørne indrettet som trappehus (fig. 16). Trappehuset har tresidet plan, men ved et højtsiddende flerfalsat fladbuestik på nordsiden, som er tilsluttet tårnets vestvæg, er dets øvre del tilstræbt en mere

Fig. 20. Krydsskifte i tårnets mellemstokværk, set fra nordøst (s. 2445). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Crossing course in the middle floor of the tower, seen from the north east.*

Fig. 21. Tårnets sydøstre facade, set nedefra fra sideskibsloftet (s. 2445-46). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *South east facade of the tower, seen from below from the side aisle ceiling.*

trekantet plan, som modsvarer den diagonalt placerede tårnmur ovenover (fig. 9a-b).

Indgangen er henlagt til en dør i nordmuren med fladbuet halvstensstik og udvendig halvstensfals, yderste led med affaset hjørne. Herfra er der adgang til en spindeltrappe med tøndehvælvet loft, rundet spindel og murede trin af nyere gule teglsten i normalformat. Skakten oplyses af to glugger, som trods deres forskellige udformning begge er oprindelige. Mod øst findes en højtsiddende ufalsat lysåbning med fladbuet halvstensstik, mens en ligeledes fladbuet, lave-siddende glug mod nord, med let behuggede vanger, har falsat stik. Skaktens øvre del er udformet som en ligeløbstrappe, der udmunder i mellemstokværket (fig. 9c).

Det høje mellemstokværk, som er anlagt direkte over tårnrummets hvælv, har mod øst to

små glugger med fladbuet halvstensstik, ca. 90×55 cm; begge er blændet i lysningen (fig. 10, 18). I bagmuren er de indsat i en bred, én sten dyb vægblænding, som fra hvælvets overside strækker sig op ad muren og omslutter glamhullerne i det overliggende klokkestokværk. I facaden munder de ud øverst i de nederste fladbueblændinger, som udfylder tårnoverdelens østre facadeblænding og nu skjules bag orglet (fig. 89). Da åbningerne er placeret så lavt, at selv taget på det ældre og lavere tårn, hvortil tårnet disponeredes, ville have dækket dem, kan de ikke opfattes som lyskilder til det i øvrigt uoplyste stokværk. Ved opførelsen af langhuset blev der i mellemstokværkets sydøstmur brudt en smal ufalset dør med fladbuet halvstensstik, som giver adgang til søndre sideskibs loft.⁷¹

Klokkestokværket har oprindeligt hvilet over et bjælkelag, der var placeret ca. 2,5 m under det nuværende bjælkelag af svære, sekundært indsatte ege- og fyrrebjælker. I hver af de otte smalle facader er der to glamhuller, ca. 225×73 cm, med spidsbuet halvstensstik og ind- og udvendig halvstensfals; mod øst dannes den indre fals dog af en høj, en sten dyb vægblænding (jf. s. 2449). Kun dette glamhul, som ved langhusets tilkomst blev skjult under midtskibets tag, er intakt, mens de øvrige 1881–84 blev ommuret og forsynet med skrånede sælbænke. Herunder blev de to nordvendte glamhuller, der senest 1680 blev sammenlagt og forsynet med en klokke, genetableret (jf. s. 2558, fig. 15b, 22).

Øverst markeres tårnet af en falsgesims med underliggende savskifte, som 1881–84 erstattede en kraftig rundbuefrise fra 1834 (jf. s. 2488–89, fig. 146a–b). Herover rejser sig et højt spir over en oprindelig og velbevaret tømmerkonstruktion (s. 2505), som ved opførelsen sandsynligvis udgik direkte fra murkronen. Denne løsning eksisterede endnu 1856, men ved restaureringen 1857–58 tilføjedes hver af de otte smalle mure en nygotisk trekantgavl af røde teglsten i munkestensformat (s. 2489 f.). De ens gavle kantes af falsgesimser og har i gavlfeltet en cirkulær åbning; mod verdenshjørnerne udfyldt af en urskive (s. 2555, fig. 14, 59d).³⁹

På tårnets sydøsthjørner er indsat en kanonkugle i facaden, som skal være indskudt i tårnspiret

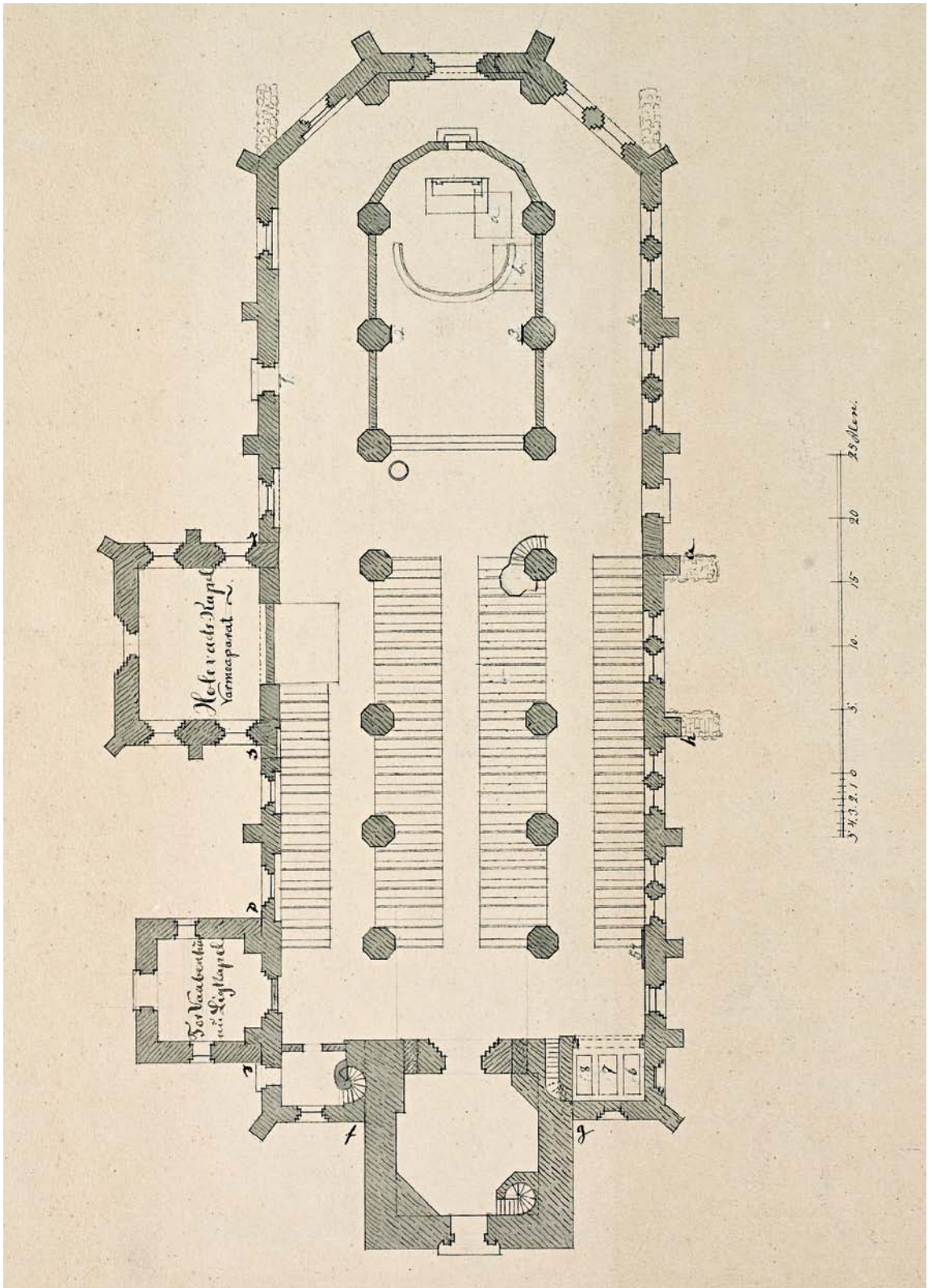

Fig. 22. Nordre glamhul i østmuren i tårnets klokkestokværk, set fra sydøst (s. 2449). Foto Arnold Mikkelson 2011. – *Northern belfry light in the east wall of the tower belfry.*

under Grevens Fejde (fig. 14). Kuglen omtales her første gang 1755 og var da forgyldt.⁷²

Det basilikale langhus. If. Jacob Madsen var kirken færdigbygget 1488, hvilket støttes af dendrokronologiske dateringer af langhusets tagstol til o. 1490 (s. 2419, 2510 ff.). Af den ældre tårnbygning bevaredes ved ombygningen alene tårnbygningens vestgavl, som det netop opførte tårns østmur var rejst over (s. 2426). Ligeledes bibeholdtes den ældre tårnbygningens nordre korsarm, som dog måtte forkortes ved integreringen i det nye bredere skib; en tilsvarende tårnbygningens korsarm mod syd blev nedrevet (jf. s. 2434 ff.).

Det nye skib blev udlagt som et otte fag langt treskibet langhus med polygonal østgavl, dannet som tre sider af en ottokant (fig. 1, 9a–c, 11). I forlængelse af sideskibene mod vest, på hver side

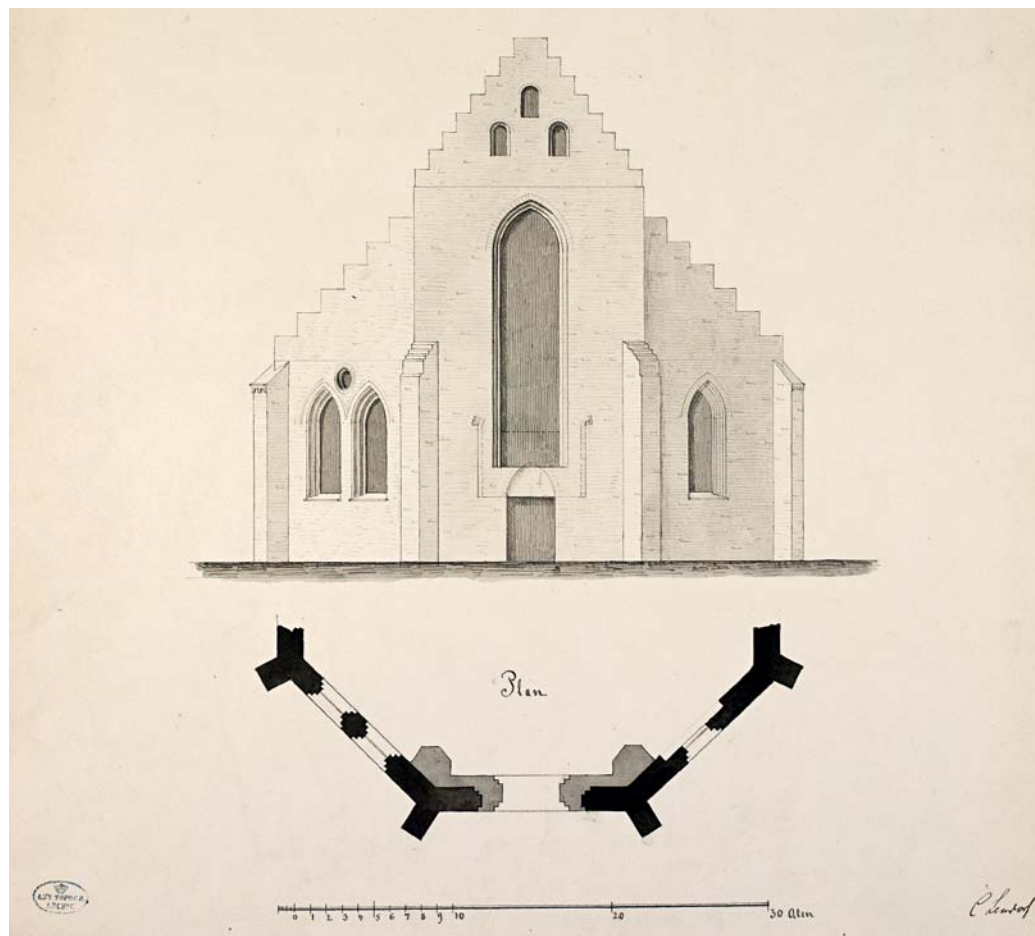

Fig. 24. Langhusets østgavl (s. 2451, 2462 ff.). Plan og opstalt. 1:300. Tegnet af C. Lendorf 1882. – *East gable of nave. Plan and elevation.*

af tårnet, er yderligere et kort fag, som er indrettet i to stokværk. Sideskibene er disponeret med næsten kvadratiske fag, mens fagene i det bredere midtskib er rektangulære. Bibeholdelsen af den ældre nordre korsarm har dog nødvendiggjort en forøgelse af bredden af det 5. fag fra øst i forhold til de øvrige, ligesom sideskibenes to østligste sideskibsfag er tilpasset den tresidede korgavl; disse fag har således trekantet plan. Udvendigt markeres de enkelte fag af stræbepiller. Skibets samlede længde er ca. 51 m, og kirken er således Fyns næstlængste middelalderkirke, kun overgået af Odense Skt. Knud.⁷³

Fig. 23. Plan 1:300 (s. 2437, 2451). Tegnet af C. Lendorf 1884. – *Plan.*

Øst for kirken i forlængelse af sideskibenes ydermure blotlagdes under restaureringen 1881–84 to ca. 3 m lange øst-vestgående fundamenter, der antyder, at langhuset under udlægningen planlagdes med ret korgavl (fig. 23). Denne omdisponering må dog være foretaget allerede under nedlægningen af fundamenterne, da langhusets østafsnit ikke bærer tegn på ændringer i netop planudlægningen.⁷⁴ Af østgavlens murværk fremgår dog, at der også undervejs i byggeriet var usikkerhed om den nøjere udformning af langhusets korafsnit. Spor efter to lave vinduer taler for, at der oprindeligt var planer om at føre sideskibene rundt om koret, en koromgang, men denne løsning blev opgivet til fordel for den nuværende, hvor det høje midtskib er ført helt ud i østgavlens (jf. s. 2462–63, fig. 24, 145).

Har det ved midtskibsgavlens påbegyndelse kun været hensigten af føre den op i højde med sideskibene, kan dens svære murtykkelse ikke ses som en forstærkning af den høje realiserede gavl. 1882 antoges, at gavlen ved omdisponeringen var forstærket med en påmuring på indersiden, men dette må afvises, da de lave vinduer har afsat spor mod begge sider (jf. s. 2462, fig. 24).

Langhuset er rejst i to omtrent lige store byggefaser. I 1. fase fuldførtes de fire vestligste fag foruden de to korte fag i vestlig forlængelse af sideskibene. Herunder blev den ældre nordre korsarm ligeledes afkortet og tilsluttet det nyopførte sideskib. I 2. byggefase blev langhuset fuldført med opførelsen af de fire østligste fag (fig. 8d-e).⁷⁵

Da de to hovedfaser også fremgår af midtskibets tagkonstruktion, må denne være etableret i takt med byggeriet (jf. s. 2509). Derved kunne langhusets vestre del tages i brug, endnu før korafsnittet var afsluttet, men den arkitektoniske ho-

Fig. 25. Nordre sideskibs sammenstød med nordre korsarm, set fra nordvest. Foto Thomas Bertelsen 2011. – *Where the north side aisle meets the north transept, seen from the north west.*

Fig. 26. Nordre korsarms indre, set mod sydvest (s. 2434 ff.). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Interior of the north transept, looking south west.*

mogenitet mellem de to afsnit antyder, at det samlede byggeri ikke har strakt sig over lang tid. Dette bekræftes af dendrokronologiske undersøgelser af midtskibets tagstol, som er opsat o. 1490 over begge hovedfaser (jf. s. 2510).

På kirkens nordside markeres sammenstødet mellem de to byggefaser på begge sider af høj-kirkemuren af en lodfuge, som tilsvarende ses i sideskibets bagmur, hvor den dog forstyrres af en nyere reparation med teglsten i munkestensformat (fig. 30).⁷⁶ Da de to byggefaser på denne side af kirken mødes ud for den ældre korsarms østre sidemur, ses det nævnte fasesammenstød ikke i sideskibsfacaden.

På kirkens sydside er sammenstødet mellem langhusets to byggefaser mere irregulært, idet sideskibets 5. fag fra øst er opført separat (fig. 9a-b). Ved rejsningen af sideskibsmurens 1. fase er således kun fuldført de tre vestligste fag, som umiddelbart

vest for stræbepillen mellem 6. og 5. fag fra øst er uregelmæssigt afbrudt i både facade og bagmur; en kort lodfuge ses dog øverst i facaden (fig. 27).

Øst for stræbepillen mellem sideskibets 4. og 5. fag fra øst er et tilsvarende byggestop, der i bagmuren blot ses som uregelmæssigheder. I facaden markeres overgangen derimod af en stående for-
tanding, som ledsages af en bred fuge; den nedre del er forsvundet under en nyere facadeomsætning (fig. 142).

Det særegne byggeforløb i søndre sideskib må ses i tilknytning til, at den ældre \dagger teglstenskirke netop ud for dette sideskibs fag har haft en \dagger korsarm (jf. s. 2437), som først på et fremskredent tidspunkt i byggeriet blev fjernet. Denne udskydning af \dagger korsarmens nedrivning kan ses i relation til, at nybyggeriet indledtes i vest. Dele af sideskibene kunne nok rejses rundt om den ældre \dagger kirke, men allerede ved iværksættelsen af højirkemurene måtte den helt eller delvist fjer-

Fig. 27. Søndre sideskibs 5. fag fra øst, set fra syd (s. 2452 ff.). Foto Thomas Bertelsen 2011. – *5th bay from the east of the south side aisle, seen from the south.*

Fig. 28. Søndre højkirke mur ved overgangen mellem 1. og 2. byggefase, set fra sideskibsloftet fra vest (s. 2455-56). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *South nave wall at the transition between 1st and 2nd construction phase, seen from the side aisle ceiling from the west.*

nes (fig. 8c-d).⁷⁷ Under opførelsen af langhusets vestre del kan byen således have været uden forsamlingssted, og menigheden kan i den periode have benyttet den ældre søndre \dagger korsarm; i mod-

sætning til den nordre skulle den ikke ombygges og tilpasses den nye kirke.

Både arkitektonisk og murteknisk viser det separate 5. sideskibsfag afhængighed til langhusets

Fig. 29. Søndre højkirke mur ved sammenstødet mellem 1. og 2. byggefase, set fra midtskibsloftet fra nordøst (s. 2455-56). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *South nave wall at the point where the 1st and second construction phase meet, seen from the nave ceiling from the north east.*

østre 2. fase (jf. s. 2456, 2461). Af fortandingen i facaden fremgår dog, at faget blev rejst før den resterende østre del af sideskibet blev fuldført. Således følger teglstenene mod fortandingens østre side ikke murværkets vandrette skifter men hældes let nedad, hvilket indikerer, at disse sten er opmuret under hensyn til en eksisterende mur (fig. 142). I det lys skal det separate sideskibsfag nok tilskrives langhusets østre byggefase men er formentlig rejst umiddelbart efter, at langhusets vestre del kom under tag. Den ældre \dagger korsarm var da overflødig, og efter nedrivningen kunne denne del af kirken definitivt afsluttes.

Mindst harmonisk er sammenstødet mellem langhusets to hovedbyggefaser udført i søndre højkirke mur, hvor murens to ender mødes med en sidevært forskydning på ca. 30 cm og derfor slår et markant sving (fig. 28, 29). Som mod nord

er murens ældre vestre del ret afsluttet, så faserne afskilles af en lodfuge, men på grund af forskydningen fremstår sammenstødet fra midtskibsloftet som et retvinklet knæk. I facaden er overgangen i højere grad søgt opløst ved en skrå påmuring, som ses fra sideskibsloftet; på højkirkemurens synlige del er denne i nyere tid blevet reguleret til et retvinklet tilbagespring (fig. 27).

Den stærkt irregulære sammenføjning skyldes, at murens ældre vestre del kort efter opførelsen blev ramt af sætningsskader, som trak dens østre del ind mod midtskibet. Skaden må være opstået under rejsningen af højkirkemurens østre del, som følger et ret forløb og derved ikke søger en glidende sammenføjning med den ældre let hældende mur. Trods dette, er det lykkedes at sløre sætningen i kirkens indre, hvor kun diskrete uregelmæssigheder i midtskibets 4. og 5. fag fra øst afslører søndre

Fig. 30. Nordre højkirkemur ved overgangen mellem langhusets 1. og 2. byggefase, set fra nordøst. Foto Thomas Bertelsen 2011. – North nave wall at transition between 1st and 2nd construction phase of the nave, seen from the north east.

højkirkemurs konstruktive problemer (jf. s. 2467, 2472, 2475). Således er murens uregelmæssige forløb kun iøjnefaldende fra orgelpulpituret (fig. 31).

At den søndre højkirkemurs vestre del tidligt blev ramt af sætninger kan tillægges, at murkernen ikke har fået tilstrækkelig tid til at sætte sig under opmuringen. Skaden kan således være direkte afledt af, at den ældre \dagger kirke tidligt i byggeforløbet måtte vige pladsen for det nye langhus, som hurtigt måtte bringes under tag (jf. s. 2453 f.). Da sammenstødet mellem højkirkemurenes østre og vestre del mødes nær den anslåede placering af den ældre kirkes triumfmur (jf. s. 2426), kan netop det østre pillepar i langhusets 1. byggefase, også være rejst over et delvist genanvendt fundament, der muligvis har sat sig; en nøje parallel til denne situation ses i Køge Skt. Nikolaj (DK *KbhAmt* 178 ff.).

Materiale og teknik. Hele det basilikale langhus er opført af røde teglsten i munkestensformat iblandt spredte mørkbrændte bindere. I facaden er de mørke sten stedvist ordnet i grupper, som antyder, at de her kan have indgået i mønstermuring, som senere reparationer har udvisket (fig. 144). I bygningens vestre del, 1. byggefase, er murene sat i krydsskifte tilsvarende tårnoverdelen fra o. 1470, hvilket repræsenterer den ældst doku-

menterede brug af denne skiftegang i Danmark (jf. s. 2482). Langhusets østre 2. fase er derimod sat i polsk skifte, ligesom det søndre sideskibs separate 5. fag fra øst (jf. s. 2452–53).⁷⁸

I facaden rejser murene sig over en glat *sokkel* af granitkvadre, som muligvis er oprindelig; således eksisterede den før kirkens øvrige bygningsafsnit 1881–84 tilføjedes lignende sokler (s. 2502, fig. 15b).⁷⁹ Ud for det søndre sideskibs 5. fag fra øst indgår en romansk gravsten i soklen (jf. s. 2568).

Også bagmurene er teglsatte med undtagelse af søndre sideskibs tre østligste fag, som i den nedre halve meter er udført af kampesten i vekslende størrelse. Det stærkt irregulære murforløb, der ikke kan opfattes som en del af fundamentet, antyder, at hele korafsnittet var planlagt hævet; intet tyder dog på, at dette blev realiseret.

Navnlig korpolygonen og søndre sideskibs to østlige fag blev ved restaureringen 1881–84 stærkt omsat i facaden med teglsten af samme dimension som de oprindelige men oplagt i krydsskifte (jf. s. 2502). I forlængelse heraf udskiftedes alle udvendige fuger med cement, men fra våbenhusets loft ses den oprindelige facadefugning på nordre sideskib udført med skrappryggede profiler. I bagmurene er den oprindelige fugning mere lemfærdig, ofte udført som grove skræbefuger (fig. 34, 50).

Fra våbenhusloftet ses yderligere, at sideskibsfacaden oprindeligt har stået med åbne *stilladshuller*, som siden er blevet lukket i langhusets synlige facader (fig. 34). I bagmurene ses de endnu i rigt tal, navnlig på højkirkemurene, hvor de er anbragt i forskellig højde på hver side af bygningens fasesammenstød (fig. 28, 48–50).⁸⁰

Sideskibene og de hertil stødende *korte vestre fag* er udvendigt inddelt af stræbepiller, som på hjørner og østgavl er placeret diagonalt på muren. 1881–84 blev pillernes øvre dele omsat og forsynet med et hulteglstækket skråtag over en falsgesims (fig. 27).⁸¹ Denne erstattede en tandsnitsgesims, som i lighed med langhusets gesims kan være oprindelig (jf. s. 2458–59, fig. 15b–c).

Gavlene afsluttes af gavltrekanter, som mod vest er rejst over de korte tilstødende fag. Alene den nordvestre, som har glat gavlfelt, er intakt. De tre øvrige er mod loftet ommuret af overvejende knækkede teglsten i munkestensformat samt gule

Fig. 31. Søndre højkirke mur, set fra vest. Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *South nave wall, seen from the west.*

teglsten nær normalformat. 1865 fandtes på de østre gavle murankre med årstallet '1783', hvilket kan angive gavlenes opsætning (fig. 15e), men 1881-84 omsattes de i facaden med røde teglsten i munkestensformat (jf. s. 2502). Herunder fik alle gavle ligeledes brynede kanttakker dekoreret

med et savskifte, som erstattede ældre kamme, der kan stamme fra restaureringen 1857-58 (fig. 15b-e); således afsluttedes flere af gavlene 1856 af lave glatte kamme (fig. 146).

Sideskibenes langmure var oprindeligt afsluttet af en tandsnitsgesims, som har nogen udbredelse i

Fig. 32. Søndre sideskibs vestligste del, set fra syd. Foto Thomas Bertelsen 2011. – *The westernmost part of the side aisle, seen from the south.*

Fig. 33. Nordre sideskibs gesims, set fra nordre korsarms loft fra nordvest (s. 2458–59). Foto Arnold Mikkelsen 2011.
– *Cornice of the north side aisle, seen from the ceiling of the north transept from the north west.*

fynsk sengotik (jf. s. 2482–83). 1881–84 blev den erstattet af en falsgesims med underliggende savskifte men er bevaret ud for nordre korsarms loft, hvorover den er ført igennem (fig. 33).

Midtskibets høje østgavl har en glat gavltrekan fra 1881–84 med ni brynede, hulteglstækkede kamtakker (jf. s. 2502, fig. 62b). Gavlen, som er af røde teglsten i munkestensformat, har erstattet en ældre gavltrekan med 15 kamtakker og tre rundbuede glugger i gavlfeltet (fig. 15e). Denne enkle dekoration genfindes i flere fynske landsbykirker, eksempelvis tårnet i Gamborg (Vends Hrd.), og meget vel var denne gavltrekan oprindeligt; jf. midtskibets bevarede tagstol, der kan følges frem til langhusets østgavl, har denne fra opførelsen båret en gavltrekan (jf. s. 2509).

Høj Kirkemurene har svarende til sideskibene en falsgesims, der 1881–84 erstattede en kraftigere glat gesims med cementpudset profil fra 1857–58 (fig. 2489 ff.). 1856 var murene afsluttet af et tandsnit, der formentlig var oprindeligt; et

tilsvarende er dokumenteret på sideskibene (jf. s. 2458–59, fig. 146).

Hvert sideskib har to *døre*; de vestligste er placeret i sideskibenes vestligste fag, mens de østre er placeret i 3. og 4. fag fra øst mod henholdsvis nord og syd.

Ved restaureringen 1881–84 blev begge sideskibes østre døre stærkt omsat; den nordre, som 1856 var blændet, blev genåbnet (fig. 146). Den søndre blev da helt fornyet, men da den som de vestre døre er placeret under et oprindeligt vindue med lavere højde end de øvrige, må den have en oprindelig forgænger (s. 2462, fig. 9b). Denne dørs indfatning kan meget vel være forsvundet ved restaureringen 1857–58, hvor den fik en nygotisk cementpudset indfatning (jf. s. 2489–90, fig. 15c). Begge indgange, som har ind- og udvendig halvstensfals, dækkes af et fladbuet halvstensstik, som i facaden ledsages af et prydskitte. Mod nord er indfatningens yderste led bevaret på begge sider af muren.

Fig. 34. Nedre del af vindue over nordre sideskibs vestre dør, set fra våbenhusloftet fra nord (s. 2460). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Lower part of window above the western door of the north side aisle, seen from the porch ceiling from the north.*

Begge de vestre døre er blændede; den søndre 1708.³⁹ Denne har i facaden fladbuet halvstensstik og en dobbelt halvstensfals, som trods reparationer altid må have været meget irregulær (fig. 32). Mod øst er vangens yderste led retkantet,

Fig. 35. Nordre sideskibs vestre dør, set fra nord (s. 2460). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *North side aisle, western door, seen from the north.*

mens de to inderste false har hulkelet hjørne. Dette gælder også stikket, mens den vestre vange gengiver den omvendte situation; de yderste to led er profilerede, mens det inderste er retkantet. I bagmuren står dørfalsen som en niche med fladbuet dobbelt halvstensstik. Døren var blændet i facadeflugten frem til restaureringen 1881-84, da en lukkemur af røde teglsten i normalformat blev trukket tilbage i lysningen (fig. 15c).

Den modstillede, men bredere og mere kultiverede norddør, der o. 1525 blev forbundet med et våbenhus (s. 2478 ff.), blev lukket mellem 1840 og 1865 (fig. 15a, 58); herunder blev vangerne i facaden ligeledes forsynet med en lav sokkel. Den fladbuede åbning har udvendig dobbelt halvstensfals (fig. 35). Stikkets yderste led er sat som et halvstensstik, mens det inderste er et helstensstik med ledsagende prydskitte. Denne detalje, som visuelt øger åbningens højde, har nogen udbredelse i fynsk sengotik, eksempelvis tårnets vestdør og -vindue i Sønderby (Båg Hrd.). I bagmuren står indgangens dørfals som en niche, som svarer til den modstående syddørs niche.

Døren krones af en ca. 90 cm bred *niche* med fladbuet halvstensstik, hvis overdel ses fra våbenhusets loft; dens nedre del skæres af tilbygningens hvælv (fig. 34). Nichen, der kun har været synlig i få årtier, må være tiltænkt en indskriftstavle men bærer ikke spor efter en sådan.

Sideskibene og deres tilstødende korte vestre forlængelser har *vinduer* i alle fag, inklusiv i de to diagonalt placerede fag mod øst samt i vestgavlen. Mod nord, i vest og i dørfagene mod syd har hvert fag ét vindue, mens de øvrige fag har to vinduer (fig. 9b).

I sideskibene har kun det vestligste fag mod nord et intakt vindue, som er placeret over døren (fig. 34, 37). Ved våbenhusets opførelse o. 1525 blev lysningen blændet (jf. s. 2478), men mod tilbygningens loft står vinduet i facaden med spidsbuet halvstensstik og halvstensfals. Undtagelsesvist er den oprindelige sålbænk også bevaret, dannet af fladelagte løbere, som krager let frem for murflugten.

Et tilsvarende oprindeligt vindue ses i facaden umiddelbart vest herfor, hvor det åbner sig ind til det korte vestfags øvre stokværk (fig. 36). Dets højde stemmer overens med de øvrige regulære

sideskibsvinduer, men lysningens nedre del er udført som en blanding, da den dårligt kunne strækkes over stokværksinddelingen. De øvrige vinduer, som i vestgavlen og mod syd har åbnet sig mod de korte fag, har ganske givet svaret her-til men fik før 1865 lysningerne forlænget, så de stemte overens med facadens øvrige (fig. 15d).⁸²

Alle øvrige sideskibsvinduer blev 1881-84 om-sat i lysning og facade med røde teglsten i munke-stensformat. Udvendt har de dobbelt halvstens-fals og spidsbuet halvstensstik; dette er suppleret af et prydskefte i nordre sideskibs fire østligste fag (jf. s. 2502, fig. 143-44). Frem til da var åbningerne indrammet af en cementpudset profilering, som tilkom ved restaureringen 1857-58 (s. 2489-90).

Af vinduerne i langhusets østre 2. byggefase er intet levnet udvendigt, men i den vestre del ses flere korte lodfuger efter de oprindelige åbninger,

Fig. 36. Nordre sideskibs vestligste del, set mod sydøst. Foto Thomas Bertelsen 2011. – *Westernmost part of the north side aisle, seen towards the south east.*

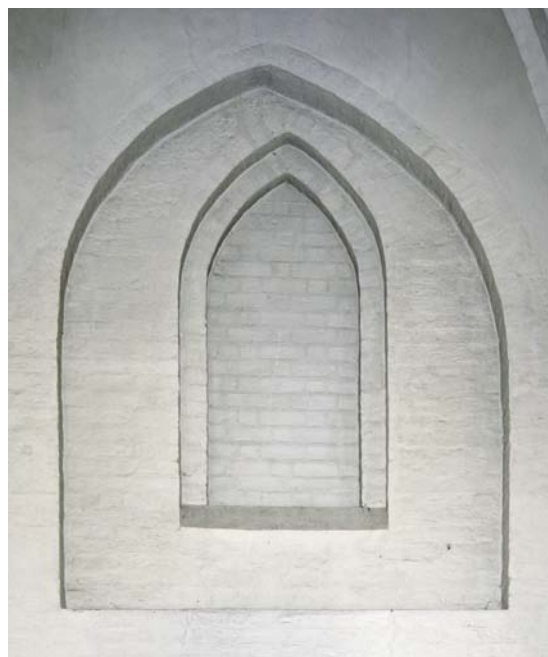

Fig. 37. Blændet vindue over nordre sideskibs vestre dør, set fra syd (s. 2462). Foto Mogens Vedsø 2012. – *Bricked-up window above the west door of the north side aisle, seen from the south.*

der udvendigt blot var ca. 125 cm brede (fig. 32). Vinduerne i denne del af kirken har således været meget slanke, og i det ydre formentlig blot ledsaget af en halvstensfals svarende til de bevarede mod nord. Ved restaureringen 1881-84 blev vinduerne over langhusets sydvestre og nordøstre dør ligeledes afkortet, så de atter var tilpasset indgangene, der samtidig blev fremdraget (jf. s. 2459-60, 2502).

Frem til restaureringen i 1880'erne var de syd-vendte fag med to vinduer hver forsynet med en mindre lysning, placeret mellem de større åbnin-gers stik (fig. 15c). I langhusets vestre 1. fase var denne i 6. og 7. fag rudeformet og dannede en fælles afslutning på de to høje, tætstillede vinduer. I langhusets 2. østre fase var den mindre lysning i sideskibets tre østligste fag cirkulær, ligesom i det 5. fag, der blev opført separat men herigennem viser arkitektonisk afhængighed af netop denne byggefase (jf. s. 2452-53). Da de små indskudte lysninger formmæssigt knytter sig nøje til lang-husets to hovedfaser, har de utvivlsomt rod i den oprindelige bygning. Ved restaureringen 1881-

84 blev de imidlertid blændet og udslettet i facaden; i bagmuren ses dog konturer efter flere.

Mellem langhusets to hovedfaser veksler også vinduernes udformning i bagmuren, hvor der yderligere ses variationer sideskibene imellem. I den vestre 1. byggefases nordre sideskib ledsages det intakte vindue over dørene indvendigt af en halvstensfals, indsat i en bredere, dyb spidsbueniche (fig. 37). De to næstfølgende, højere vinduer er indrammet af tilsvarende vægblændinger, som er ført næsten til gulvet, men i det 7. fag fra øst, hvor den indre lysning er delvist bevaret, er denne ufulst.

Tilsvarende høje vægblændinger genfindes i sideskibets østre 2. fase, hvor stikkene dog er ledsaget af en indre halvstensfals, som i vederlagshøjde udspringer fra en falsat binderkonsol (fig. 44). Af selve vinduesåbningerne er her kun levnet lysningens ydre indfatning i det 1. fag fra øst.⁸³

Mod syd er sideskibets vinduesnicher mere kultiverede, navnlig i langhusets vestre fase. Over den vestre sideskibsdør har vinduet blot en del-

Fig. 38. Søndre sideskibs 6. fag fra øst, set fra syd. Foto Thomas Bertelsen 2011. – *6th bay from the east in the south side aisle, seen from the south.*

vist ommuret dobbeltfals, men i 6. og 7. fag fra øst er de to tætstillede vinduer indrammet af høje, slanke spidsbueblændinger, hvis bueslag ledsages af en halvstensfals med binderkonsol (fig. 39). Under de ommurede lysninger har hver blænding, en fladbueniche, ca. 150×148 cm. I sideskibets separate 5. fag fra øst er de to vinduer omgivet af tilsvarende vægnicher; her er de nedre fladbuenicher dog udeladt.

Enklere er udformningen i søndre sideskibs fire yngre østlige fag. Over døren har vinduet blot halvstensfals, mens de øvrige er indsat i brede halvstensfalsede spidsbueblændinger (fig. 45).

I sideskibenes korte tilstødende vestfag, hvor der alene har været vinduer mod det øvre stokværk (jf. s. 2460–61), er kun det øvre nordre siderums velbevarede nordvindue intakt i bagmuren. Her indrammes lysningen af en halvstensfals i en bredere spidsbueniche, som mod vestgavlen udspringer fra en falskonsol i vederlagshøjde (fig. 52). De to siderums tre øvrige vinduer har alene været kantet af en fals, som delvist blev udmuret ved vinduesomdannelsen i 1880'erne.

Når vinduerne mod kirkerummet blev placeret i lange vægblændinger, som i søndre sideskibs 1. vestre del tilmed fik en mindre fladbueniche fornedet, kan det udtrykke, at de var tiltænkt sidealtre. Tilsvarende løsninger fik mod middelalderens slutning stor udbredelse i det gotiske kirkebyggeri, bl.a. i Østersøområdet, hvor de genfindes i eksempelvis Skt. Georg i Wismar.⁸⁴

Midtskibet har mod øst et stort vindue med spidsbuet halvstensstik, som udfylder hele den høje gavlmur. Både ind- og udvendigt indrammes det af tre halvstensfals, der under restaureringen 1881–84 blev renset for en cementpudset profilering fra 1857–58 (s. 2489, fig. 15e, 62b); herunder omsattes tilmed den inderste fals.

Vinduets nedre del skærer to ældre spidsbuede vinduer med halvstensstik og prydskifte, hvis vaner mod sideskibene tilmed ses i bagmuren (fig. 9b, 145). Tilstedeværelsen af disse vinduer angiver, at planen for langhusets østre del ændredes undervejs i byggeriet. De lave vinduer, hvis højde omtrent svarer til sideskibenes, antyder således, at det indledningsvist var hensigten at føre sideskibene rundt om korets østgavl og derved understrege

Fig. 39. Koblede vinduer i søndre sideskibs 7. fag fra øst, set fra nord (s. 2462). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Linked windows in 7th bay from east of south side aisle, seen from the north.*

koromgangen. Denne løsning, som er realiseret i eksempelvis Nakskov (*DK Maribo* 94 ff.), blev dog undervejs i byggeriet opgivet til fordel for en høj østgavl, og de to lave vinduer blev lukket.

Mod nord og syd har højkirken i hvert fag ét vindue, som blev kraftigt ommuret ved restaureringen 1881–84. Herunder blev åbningerne også renset for den cementpudsede profilering, som

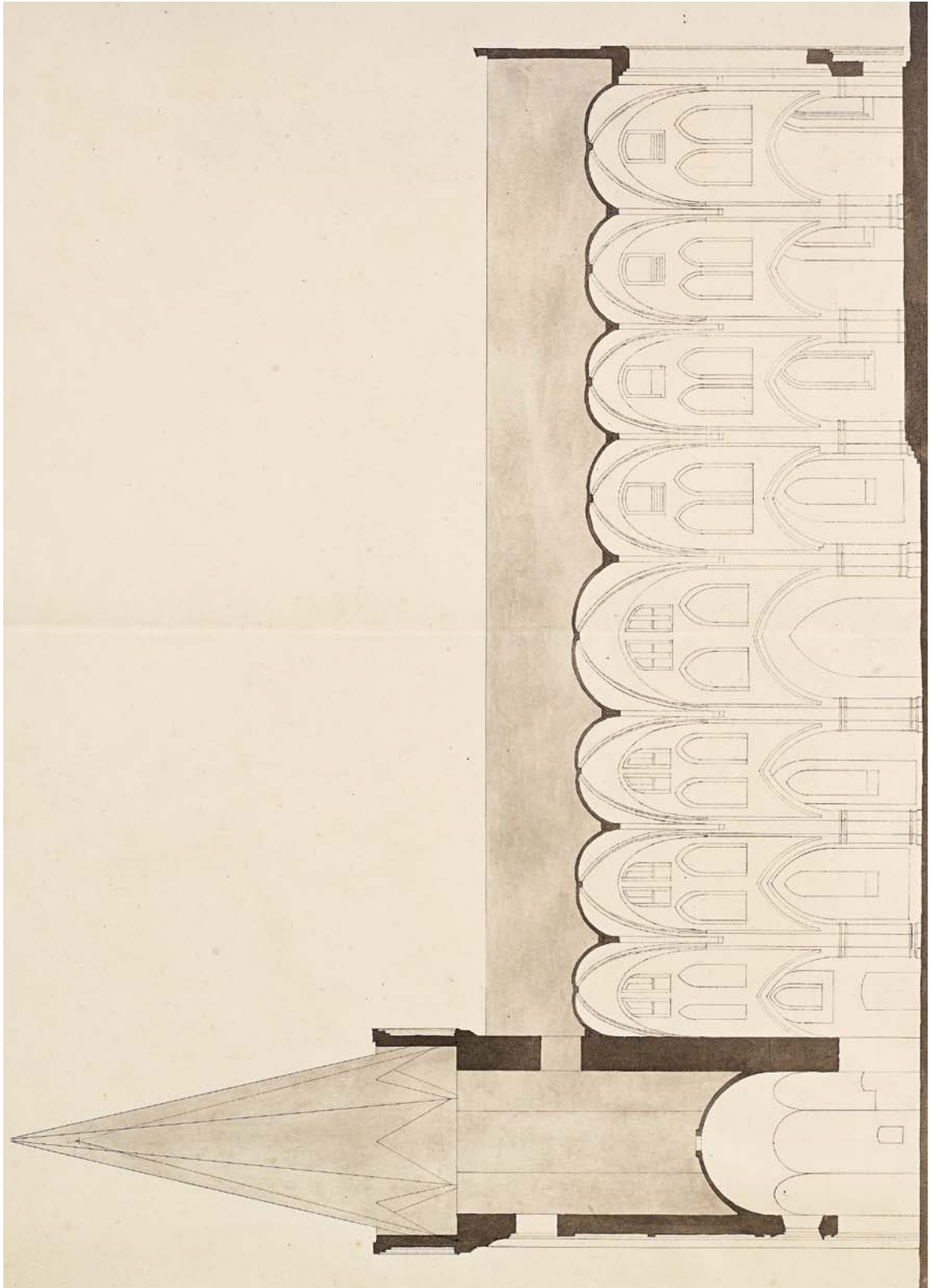

Fig. 41. Blændet vindue i nordre højkirkemurs 4. fag, set fra sydøst (s. 2465). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Bricked-up window in the 4th bay of the north nave wall, seen from the south east.*

de ligesom kirkens øvrige vinduer blev påført 1857–58 (jf. s. 2489). I facaden har de fladbuet halvstensstik og halvstensfals, men kun nordmurens fire østligste har i vangernes yderste led bevaret intakte partier (fig. 143).

1865 havde åbningerne kurvehanksformede stik, som muligvis kunne være oprindelige; således kan dette tidlige renæssancetræk ses i relation til den nederlandske påvirkning, der genfindes andre steder i langhuset og i den ottekantede tårnoverdel (jf. s. 2482, fig. 15b-c).

Kun det nordre vindue i 5. fag fra øst, som over korsarmens tagryg er blændet med røde teglsten i munkestensformat, har en afvigende form (fig. 30, 41). Her dannes vinduet af et bredt fladbuet halvstensstik over korte vanger, som i facadeflugten har været delt i fire smalle åbninger, adskilt af murede sprosser. 1856 var også højkirkemurens tre smallere vestligste vinduer udvendigt delt af én sprosse, der endnu 1874 også fulgte de fire vinduer i bagmuren (fig. 40, 146a-b); fra den vestre del af søndre højkirkemur kendes ikke lignende vinduer, hvis sprosser dog kan være fjernet.

Fig. 40. Længdesnit set mod nord. 1:300. Tegnet af C. Lendorf 1874. – *Longitudinal section looking north.*

Den særprægede løsning, der giver indtryk af, at lysningen har haft gitre i vinduesnichen, og meget vel er enestående i dansk sammenhæng, blev imidlertid udslettet, da vinduerne blev om-muret i 1880'erne. I bagmuren er således også kun levnet en niche, som markerer det brede vindue i nordmurens korsarmsfag. De øvrige højkirkevinduer i langhusets 1. byggefase fik derimod de indvendige nicher reguleret, så de stemmer overens med forholdene i langhusets østre byggefase, hvor de oprindelige fladbuede, halvstensfalsede nicher har stærkt skrånende, aftrappede sålbænke.

I facaden flankeres de østre nordvinduer fra langhusets 2. byggefase af fire blændinger med fladbuet halvstensstik; før 1865 udmuret med røde teglsten i munkestensformat (fig. 15b). Denne detalje, der genfindes på andre samtidige fynske bykirker, skal muligvis ses som en bevidst signal-givende kultivering vendt mod byen (jf. s. 2483).

Med de lave højkirkevinduer knytter langhuset sig til en gruppe større danske kirker, hvis højkirkevinduer mod middelalderens slutning udformedes efter samme skema, eksempelvis i Helsingør Skt. Olai (DK Frederiksborg 68 ff) samt på Fyn i Middelfart Skt. Nikolai (s. 2269), som også på andre punkter er beslægtet med Assens Vor Frue (jf. s. 2482–83).

Fig. 42. Søndre højkirkemurs 4. og 5. fag fra øst, set fra nordøst. Foto Arnold Mikkelsen 2011. –
4th and 5th bays from the east of the nave wall, seen from the north east.

Fig. 43. 'Triforieåbninger' i nordre højkirkemurs 7. fag fra øst, set fra sydvest (s. 2472). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *'Triforium openings' in the 7th bay from the east of the north nave wall, seen from the south west.*

Indre. I kirkerummet afslører kun få detaljer, at det basilikale langhus er opført i to faser. Hver af midtskibets otte, ca. 17 m høje fag er forbundet med sideskibsfagene ved en spidsbuet arkade i højkirkemuren. Mod skibet har bueslagene dobbelt halvstensfals, med undtagelse af sydmurens 4. fag fra øst, der blot er enkeltfals; dette må skyl-

des en tilpasning af den sætningsskadede mur (jf. s. 2455-56). I de fire østligste fag har arkaderne også dobbeltfals mod sideskibet, mens de vestligste fag blot har en halvstensfals. Mens den vestligste arkadebue mod begge sideskibe udspringer direkte af vestgavlen, hviler de øvrige på 2×7 ottekantede fripiller samt to tilsvarende halvpiller

Fig. 44. Nordre sideskibs indre set mod øst. Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Interior of north side aisle looking east.*

Fig. 45. Søndre sideskibs indre set mod øst. Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Interior of south side aisle looking east.*

Fig. 46. Søndre sideskibs indre set mod vest. Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Interior of south side aisle looking west.*

Fig. 47. Nordre sideskibs indre set mod vest. Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Interior of north side aisle looking west.*

Fig. 48. Nedre del af 'triforieåbninger' i søndre højkirkemurs 1. byggefase, set fra sideskibsloftet fra sydvest (s. 2472). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – Lower part of 'triforium openings' in the 1st construction phase of the nave wall, seen from the side aisle ceiling from the south west.

mod skibets østgavl; disse østligste murpiller er uden forbandt med ydermuren, som følgelig må være rejst først (fig. 9a).

De enkelte piller har en høj skråkantet sokkel under en omløbende vulst, som genfindes i kragbåndet, hvor to lignende vulster adskilles af to tilbagetrukne skifter. På de fire vestligste pillepar er det nedre skråkantede led blot et par skifter højt, mens det på de fire østligste samt på halvpillerne mod korgavlen er hævet ca. 70 cm over gulvet (fig. 10). Dette kan skyldes, at pillerne tilhører hver sin byggefase, men de høje sokkelled kan også udtrykke, at de er disponeret til at rejse sig over et hævet højkor (jf. s. 2456).⁸⁵

Hver arkade krones af 'triforieåbninger', som under højkirkevinduerne danner et galleri mod sideskibsloftet. Hvert fag har to åbninger af let vekslende bredde, med undtagelse af det brede

5. fag fra øst, som mod syd har fire; dette kan ses som et forsøg på at lette denne mur, der allerede under langhusets opførelse blev ramt af sætningsskader (jf. s. 2455–56, fig. 9c, 10, 42–43). Åbningerne har mod kirkerummet halvstensfals og spidsbuestik, men udviser mod loftsrummet større konstruktionsmæssige variationer, som følger etaperne i langhuset. I de fire vestre fag fra 1. byggefase er de ufalsede og dækkes af dobbelt halvstensstik, mens de i de yngre østre fag har halvstensfals og halvstensstik (fig. 49). I lysningerne er åbningerne blændet med teglsten af røde teglsten i munkestensformat, formentlig indsat under den store restaurering 1881–84 (s. 2502).

I vestlig forlængelse af 'triforieåbningerne' har begge højkirkemure mod sideskibslofterne endnu en høj åbning, som ikke vender mod kirkerummet, men derimod sikrer forbindelse mellem

Fig. 49. 'Triforieåbninger' i søndre højkirkemurs 2. byggefase, set fra sideskibsloftet fra sydøst (s. 2472). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *'Triforium openings' in the second phase of the south nave wall, seen from the side aisle ceiling from the south east.*

de tre skibes loftsrums (fig. 9c, 50). De ufalsede åbninger, som i begge mure har fladbuget helstensstik, er mod vest hugget ind i tårnoktogenen, tilsvarende den øvrige del af muren.

I nordre sideskibs 6. fag fra øst har væggen øst for vinduet en høj, fladbuget *vægblænding*, ca. 328×153×21 cm, (fig. 10). Blændingen kan virke

tilfældig og har som udgangspunkt også blot rod i en konstruktiv løsning, som anvendtes, da den ældre nordre korsarm blev afkortet og tilpasset det nye bredere langhus. Den vestre del af blændingens bund dannes således af en stræbepille, som på tilbygningens vestmur blev indlemmet i sideskibet (jf. s. 9a). Bunden i blændingens østre

Fig. 50. Aflastningsbue i nordre højkirkemur ved overgangen til tårnet, set fra sideskibsloftet fra nordøst (s. 2472-73). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Relieving arch in the north nave wall at the transition to the tower, seen from the side aisle ceiling from the north east.*

del, som ikke er i forbandt med den tilstødende vange, må derimod repræsentere en midlertidig lukkemur, som ved ombygningen af korsarmen opførtes foran den afkortede sidemurs blottede

murkerne. Da langhuset blev rejst, var der herudfor således en kort murstrækning, som sprang let tilbage i forhold sideskibets indre murflugt, hvilket udnyttedes til en blanding. Tilsvarende

vægblændingerne, som indrammer langhusets vinduer, kan også denne have dannet ramme om et sidealter (jf. s. 2462).

Hvælv. Hver af langhuset tre skibe har otte hvælvfag, som over forlæg udspringer direkte fra væggene. I midtskibets 4. fag fra øst ledsages hvælvets sydside dog af en rundbuet, let frem-springende skjoldbue, der må opfattes som et diskret forsøg på at skabe en harmonisk overgang til den sætningsskadede højkirkemurs 5. fag fra øst (s. 2455-56, fig. 42).

Alle hvælv er udført som krydshvælv med undtagelse af sideskibenes østligste, som grundet den polygonale korgavl er tredelte. De stærkt puklede halvstenskapper har sildebensmurede rygninger; i midtskibets 4. fag fra øst har vestkappen et cirkulært hul, der kan ses i tilknytning til liturgien ved Kristi himmelfart.⁸⁶ I midtskibets vestligste hvælvfags vestre kappe har der nederst i hver side desuden været to høje rundbuede åbninger; i nyere tid er de lukket med gule teglsten nær normalformat. Åbningerne, som er placeret ca. 2,35 m over orgelpulpitoret og mod syd måler ca. 3,5×1 m, kan opfattes som indgange til et oprindeligt *†pulpitur*, hvortil der har været adgang fra langhusets loft (jf. s. 2546).

I kirkens lænderetning adskilles de enkelte fag af helstensbrede spidsbuede gjordbuer, som 1881-84 blev tilføjet en falsning ved overgangen til væggene. Samme detalje fik også sideskibenes ribber, mens flere kapper blev ommuret; alt udført i røde teglsten i munkestensformat (s. 2502).

De korte fag i vestlig forlængelse af sideskibene er begge indrettet med to hvælvede stokværk, der har åbnet sig mod sideskibene ved en bred spidsbuet arkade; af hensyn til et trappeshus i de nordre siderum er arkaderne her lidt smallere end de søndre (fig. 9a-b, 46-47).

I de øvre stokværk dannes arkaden, som når til gulvet, af gjordbuen mellem hvælvene her og sideskibenes vestligste hvælvfag. I de nederste stokværk er arkaden mod nord retkantet, mens den mod syd kantes af en halvstensfals med affasede hjørner; vangerne er i nyere tid stærkt repareret (fig. 136). Den nedre mod nord har en lukkemur med dør, der opførtes 1881-84 (s. 2502). Den erstattede en ældre som formentlig var ind-

sat 1834 (s. 2488, fig. 57c). De øvre arkader er sandsynligvis tilmuret samtidig. Mod sideskibene fremstår de lukkede åbninger som nicher.

Hvert stokværk dækkes af ét firdelt *hvælv* over vægforlæg. Mod syd har hvælvet i det øvre stokværk kvartstensribber og firsidet slutsten, mens de øvrige svarer til sideskibenes. Oversiden af de øvre hvælv ses fra loftsrummet, mens de nedre hvælvs lommer er opfyldt til en plan flade, som danner det overliggende gulv.

Det nedre søndre stokværk har i vest- og syd-muren en stor *niche* med fladbuet halvstensstik, henholdsvis ca. 188×130×15 cm og 192×127×28 cm, som er hævet ca. 38 cm over gulvet.

Adgangen til de øvre stokværk er mod syd henlagt til en *trappe*, som samtidig med opførelsen af langhuset blev udsparet i den ældre tårnunderdels brede sydmur (fig. 9a). Oprindeligt har der været forbindelse ad en ca. 60 cm bred dør med fladbuet halvstensstik i siderummets nordmur – tårnunderdelens oprindelige sydfacade. Herfra var der adgang til en tøndehvælv skakt med lige løb og trin af røde teglsten af munkestensformat, som fører ud i det øvre stokværks nordvestre hjørne. Trappens sidste del svinger ind i selve rummet og udfylder det underliggende hvælvs lomme (fig. 51). 1858 blev indgangen til trappeskakten omlagt til en snæver fladbuet dør, som blev brudt i skibets vestgavl under midtskibets vestligste arkade (fig. 17).³⁹ I den forbindelse blev den oprindelige indgang delvist ødelagt og åbningen lukket med teglsten i munkestensformat.

Adgangen til det øvre stokværk i nord er mere komfortabelt henlagt til en spindeltrappe, som i siderummenes sydside er rejst op mod tårnunderdelens oprindelige nordfacade. I det nedre rum fremstår opgangen som en uregelmæssig klods med en retkantet glug til skakten, hvortil der er indgang via en fladbuet dør. Skakten, som har rundet spindel og dækkes af aftrappede fladbuestik,⁸⁷ har mod det øvre stokværk en smal fladbuet dør, og er videreført i en kort østgående gang (fig. 9a-b). Herfra har der oprindeligt været direkte udgang til det nordre sideskibs loftsrum, men i nyere tid er gangen lukket i enden, og adgangen henlagt til en loftslem.

Fig. 51. Øvre stokværk i det korte fag i forlængelse af søndre sideskibs vestligste fag, set fra syd (s. 2462, 2475 ff.). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Upper floor in the short bay, an extension of the westernmost bay of the south side aisle, seen from the south.*

1881-84 blev den korte gang forbundet med en tværgang, som leder til orgelpulpituret. Denne gang, som i sydlig retning er udhugget i tårnunderdelens nordmur og i en ret vinkel fører ud gennem det ældre \ddot{u} skibs vestgavl, dækkes af et

hvidmalet træloft med vindue til det tilstødende sideskibsloft.

De korte fags to hvælvede stokværk er sjældenheder i Danmarks senmiddelalderlige kirkebyggeri. Nærmeste parallel synes at være Haderslev

Fig. 52. Øvre stokværk i det korte fag i forlængelse af nordre sideskibs vestligste fag, set fra syd (s. 2462, 2475 ff.). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Upper floor in the short bay, an extension of the westernmost bay of the north side aisle, seen from the south.*

Vor Frue, hvis kor i 1300-tallets midte opførtes med en hvælvet sidebygning i to stokværk (*DK Haderslev* 91-92). Deres funktion er i Assens ikke klar, men muligvis har de tjent som kapeller.⁸⁸

Før 1679 blev i det nedre søndre stokværk indrettet et *†kalkhus*,³⁹ som var adskilt fra sideskibet med en let væg af træ, der 1709 blev fornyet.⁸⁹ Funktionen ophørte 1736, da siderummet blev inddraget til gravkapel (jf. s. 2586). 1874 omtales det øvre søndre stokværk som arkivrum,³⁹ mens det nedre nordre siderum i 1900-tallet blev indrettet med et toiletaflukke; dette nyindrettedes 2010.

Nordre korsarms ombygning. Ved opførelsen af 1. byggefase i det brede langhus blev den ældre nordre korsarms søndre fag inddraget i det nordre sideskibs 5. fag fra øst, hvorved dens areal blev reduceret med en tredjedel (jf. s. 2434-35). Mellem den reducerede tilbygning og sideskibet opførtes i forlængelse af sideskibets ydermur en teglstat skillemur med en bred ufalset spidsbuearkade,

som 1881-84 blev lukket med en mur af teglsten i munkestensformat. Nederst har den indmuret et bredt fladbuet halvandenstensk; dette har fordelt murens vægt over den samtidige fyrcælder under korsarmen (s. 2514). Herefter var der ikke forbindelse mellem de to bygningsafsnit (jf. fig. 23), men formentlig kort efter tilmuringen blev der i skillemurens østre del brudt en smal fladbuet dør med sydvendt halvstensfals. I nyere tid er den blændede arkade, der mod begge sider ses som niche, mod korsarmen beklædt med lyd-dæmpende plader.

Allerede 1831 planlagdes arkaden lukket af en mur med indgang, men denne var endnu ikke realiseret 1865 (fig. 15a, 57c).

Ved korsarmens afkortning måtte dens indre delvist ombygges (fig. 9a-b, 26). En niche i vestvæggen, som er halvt indmuret i sideskibsmuren, blev da lukket med teglsten i munkestensformat; formentlig er væggenes øvrige nicher blændet med tilsvarende lukkemure på samme tid.

Yderligere må korsarmen være reduceret med det sydligste af i alt tre anslåede oprindelige hvælvfag. I den forbindelse er også de vestre dele af det tilstødende hvælvfag, som i det afkortede rum udgør det sydligste fag, blevet ommuret. Således har halvstensribberne i dette hvælv, der mod sideskibsmuren hviler over forlæg, ikke til denne side kantstillede sten i det nederste stykke (jf. s. 2436-37).

Et *våbenhus* ud for den vestre dør i nordre sideskib blev tilføjet efter færdiggørelsen af det basilikale skib o. 1490 men jf. et indmuret vievandskar (s. 2529) endnu før reformationen 1536 (fig. 8f, 53-54); denne dateringsramme bekræftes af gavl-

blændingen, som kan tilskrives Fåborg-mesteren (jf. s. 2479-80).

Den kultiverede tilbygning, som er uden forbandt med skibet, er rejst mod ydersiden af den vestre sideskibsdørs to flankerende stræbepiller, som i fuld højde rejser sig over sadeltaget. I det indre, hvor pillerne springer frem i rummets søndre hjørner, er de forbundet med et højtsiddende rundbuestik, der danner en dyb niche omkring skibets nu blændede indgang (fig. 35).⁹⁰ Et vindue over sideskibsdøren, som vender ud mod tilbygningens loftsrums, blev blændet med røde teglsten i munkestensformat; en niche nedenunder blev dækket af våbenhusets hvælv (jf. s. 2460).

Fig. 53. Våbenhuset set fra nordøst (s. 2478 ff.). Foto Thomas Bertelsen 2011. – *Porch seen from the north east.*

Fig. 54. Våbenhusets indre, set mod nordøst (s. 2480, 2529). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Porch interior, looking north east.*

Tilbygningen, som restaureredes stærkt 1881–84 (jf. 2502), er af røde teglsten i munkestensformat og spredte mørkbrændte bindere lagt i polsk skifte. Udvendigt er der alene bevaret oprindeligt murværk omkring det nordvestre hjørne, mens den øvrige facade og falsgesims er helt fornyet med teglsten, hvis dimension og forbandt svarer til de oprindelige forhold. Samtidig tilkom en glat granitsokkel.

De tre frisider har hver et vindue med fladbuet halvstensstik og ind- og udvendig halvstensfals, men kun i langmurene indgår der partier af oprindelige åbninger. Således er begge lysningers indvendige falsede vanger bevaret foruden vestvinduet nordre udvendige vange. 1865 var vinduerne blændede i facaden men genåbnedes i 1880'erne (fig. 15a, 23).

Under gavlvinduet er der en bred dør, som i dens nuværende skikkelse ligeledes må tilskrives restaureringen 1881–84. Døren, hvis udformning

svarer til vinduernes, var 1865 kurvehanksbuet, hvilket som for langhusets højkirkevinduer kan repræsentere den oprindelige løsning (jf. s. 2465, fig. 15b). Da døren da var kronet af et vindue med et tilsvarende buestik, er det muligt, at det nuværende har haft en oprindelig forgænger.

1755 fandtes en inskription over kirkens norddør 'Herren velsigne dig du Retfærdigheds Bolig, du hellige Bierg', hvilket kan referere til våbenhusdøren.⁹¹

1881–84 blev også gavltrekanen omsat i facaden og tilført ni brynede og savskiftedekorerede kamtakker, tækket med hulsten (fig. 53). Selve gavlfeltet er udfyldt af to cirkelblændinger, der flankerer fem højblændinger med tvillingespidsbue, som hviler på en binderkonsol med hængestav.

Dekorationen erstattede en ældre lignende gavlblænding, dog uden cirkelblændinger og savskifter på de ligeledes hulstentækkede kamtakker (fig. 15b, 59a). Over hver højblænding var der et let

fremspringende bryn. Denne iøjnefaldende detalje genfindes i andre senmiddelalderlige gavlo- og facadedekorationer på Vestfyn, eksempelvis tårnene i Brenderup (Vends Hrd.), Hårby og Kærum (Båg Hrd.) foruden på skibet af Fåborg Helligåndsklosterkirke. I disse byggerier er de iøjnefaldende bryn skabt ved en udkrægning af buestikkens prydskeer, og originaliteten i detaljeringen taler for, at de skal tilskrives samme bygmester, der efter den mest omfattende dekoration kan benævnes Fåborg-mesteren.⁹²

I Assens må denne mester i det mindste tilskrives våbenhusets gavltrekanter, hvis kamtakker kan have haft små murede pinakler, der netop kendetegner flere af hans øvrige værker.⁹³

Det hvidkalkede indre dækkes af et krydshvælv med halvstensribber. De let puklede halvstenskapper, som hviler i vægforlæg, har hver en lille rudeformet gennembrydning i toppen, som tilsammen danner en firdelt åbning mod loftet.

Vestmuren har to halvstensdybe nicher, ca. 175-180×140 cm, som hver dækkes af tre fladbuede halvstenstik over to faldede binderkonsoller med hulkelet underkant. En tilsvarende niche ses på

østvæggens nordligst del, hvor den mod syd flankeres af en højere, stærkt omsat niche med sekundært rundbuestik. Denne niche, som ligeledes er en halv sten dyb, er således mindst 240 cm høj.

I gavlen flankeres døren mod vest af endnu en niche, ca. 184×89×28 cm. Denne har rundbuet spejl over tvillingefladbuer, som hviler på en konsol svarende til de øvrige. Øst for døren rummer en ca. 48 cm dyb niche, ca. 45×55 cm, med fladbuet halvstensstik et vievandskar (s. 2529); nichen vestre vange er let behugget (fig. 54).

Kun undtagelsesvist har senmiddelalderlige våbenhuse i Danmark i større udstrækning vægnicher, som dog forekommer i mindre regionale grupper.⁹⁴ Muligvis skal de ses i relation til sidealtre, jf. vægnicherne i tårnrummet og de større vægblændinger omkring langhusets vinduer (s. 2434, 2462). En muret bænk langs de to sidemure er formentlig etableret ved restaureringen 1881-84.

Våbenhuset tjener i dag som ligkapel, hvilket omtales første gang 1874.⁹⁵ Funktionsskiftet kan dog være sket betydelig før, idet døren til skibet blev blændet mellem 1840 og 1865 (jf. s. 15a, 58).

Fig. 55. Koromgangen set mod sydøst. Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Ambulatory looking south east.*

Fig. 56. Koret set mod øst. Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Chancel looking east.*

TÅRNETS OG LANGHUSETS ARKITEKTUR

AssensVor Frue indtager en særstilling i dansk bygningskunst i kraft af den ottekantede tårnoverdel fra o. 1470, som i senmiddelalderlig sammenhæng er unik. Formmæssigt er de nærmeste parallelle Astrup (Ålborg A., Hindsted Hrd.) og Sønder Kongerslev (Ålborg A., Helligum Hrd.), som begge fik et ottekantet vesttårn med tydelige referencer til renæssancen ved 1500-tallets midte.⁹⁵

Oktogonale tårne havde i senmiddelalderen stor udbredelse i vide dele af Østersøområdet,⁹⁶ der også tidligere er foreslået som udgangspunkt for tårnet i Assens. Greifswald Skt. Nikolaj, som i senmiddelalderen fik tilføjet en svær ottekantet tårnoverdel, er således påpeget som en nær parallel i denne region,⁹⁷ men også i Nederlandene var ottekantede tårnoverdele udbredte mod middelalderens slutning.

Nederlandsk bygningskunst er ikke hidtil tilagt større betydning for middelalderens danske bygningskultur, men netop i Assens taler flere træk i både tårnoktogonalen og den vestlige del af langhuset for, at forbillederne for dele af kirken skal findes her. En parallel til tårnets fladedækkende facadeblændinger genfindes således i det teglsatte domkirketårn i Utrecht, hvis overdel kort før 1400 afsluttedes med høje facadeblændinger, der ligeledes griber om glamhullerne.⁹⁸

Den særprægede teglsatte hulkel i Assens-tårnets facadeblændinger genfindes også i Nederlandene, særligt i kirkebyggeriet i og omkring Middelstum og Groningen, hvor tilsvarende krumme indfatninger navnlig følger vinduer og døre;⁹⁹ en lignende formgivning synes derimod stort set fraværende i Østersøområdet.¹⁰⁰

Anvendelsen af krydsskifte i tårnoverdelen i Assens udtrykker også i murteknisk henseende afhængighed af Nederlandene. Her blev denne skiftegang således fremherskende o. 1300, mens den i Danmark først opnåede et gennembrud i løbet af 1500-tallet.¹⁰¹ Herhjemme er Assens Vor Frue det tidligste daterede eksempel på regulært krydsskifte, hvilket antyder, at tårnet ikke blot er en hjemlig bearbejdning af et nederlandsk forlæg men skal tilskrives håndværkere, som har ar-

bejdet ud fra egne murtekniske forudsætninger. Endvidere er tårnrummets ribbeløse kuppelhvælv og tømmermærkerne i spirets egekonstruktion i dansk sammenhæng fremmedartede indslag, hvis ophav også meget vel skal søges i Nederlandene (s. 2446, 2509).

Når også de fire vestligste fag i det basilikale langhus allerede o. 1490 udførtes i krydsskifte, er det højst tænkeligt, at dette byggeri ligeledes skal tilskrives nederlandske håndværkere. Da netop denne del af langhuset blev opført i direkte forlængelse af tårnoverdelen (jf. s. 2438 ff.), kan de to bygningsafsnit således være rejst af den samme snævre personkreds, som har arbejdet i byen over en længere periode. Yderligere var enkeltelementer i langhuset, tandsnitsgesimsen og kurvehanksbuen i de lave højkirkevinduer, i brug i Nederlandene længe før de introduceredes sammen med krydsskiftet i Danmark med renæssancens bygningskultur i løbet af 1500-tallet (s. 2458, 2463 ff.).¹⁰² Meget muligt skal forbillederne for de fritstående murede sprosser, som har delt langhusets vestligste højkirkevinduer, ligeledes søges her; endnu synes denne særprægede detalje uden hjemlige paralleller.

Den direkte involvering af nederlændere i byggeriet synes ophørt med færdiggørelsen af langhusets vestre 1. byggefase. Langhusets fire østligste fag er videreført i polsk skifte, som herhjemme kendes siden 1200-tallet og i senmiddelalderen havde stor regional udbredelse på Fyn,¹⁰³ og også i detaljen virker byggeriet hjemligt; højkirkevinduerne i langhusets østre del var tilsyneladende ikke som de vestre delt af murede sprosser.

Med det nederlandske engagement ved opførelsen af tårnoverdelen og langhusets fire vestre fag skabtes et markant og usædvanligt byggeri, der hurtigt blev et regionalt forbillede. For langhusets vedkommende kommer indflydelsen først og fremmest til udtryk igennem kirkerummets indretning, der meget vel er udgangspunkt for de yngre basilikale skibe i Middelfart Skt. Nikolaj (s. 2264 ff) og Fåborg Helligåndsklosterkirke, som begge kort før reformationen ligeledes afsluttedes med lave højkirkevinduer.¹⁰⁴ Pille- og arkadeprofiler i Assens svarer nøje til forholdene i disse to kirkers ski-

be, som formentlig også var påtænkt videreført som langhuse.¹⁰⁵

Samhørigheden mellem de tre byggerier understreges i højirkemurene, hvor de lave vinduer flankeret af fladbueblændinger i Middelfart og Fåborg svarer til nordsiden af langhusets 2. byggefase i Assens (jf. s. 2465). I kraft af dette i dansk henseende usædvanlige motiv kan de tre købstadsbyggerier muligvis tilskrives samme bygmester eller samme kreds af bygmestre, der herigenem kan have anvendt en signalgivende detalje. I Middelfart stod blændingerne således hvidtede (s. 2269), hvilket også kan have været tilfældet i Assens, hvor nordsiden mod byen herigennem ville få karakter af skuefacade.¹⁰⁶

Også langhusets detaljer kan have sat regionale aftryk, idet murkronernes tidlige tandsnitgesims genfindes i senmiddelalderlige sammenhænge i andet fynsk kirkebyggeri. Tilsvarende gesimsled ses således på tårnet i Vedtofte (Båge Hrd.), hvis kamgavle tillige er forsynet med rudestillede pinakler, som også kan være af nederlandsk oprindelse.¹⁰⁷ Muligvis har denne detalje, som ligeledes vandt fynsk udbredelse i middelalderens sidste årtier, også fulgt kamgavlene på langhuset i Assens; det kan således sandsynliggøres, at våbenhusets kamgavl fra kort før reformationen har båret pinakler (jf. 2480).

Mere spektakulær står tårnoktogonalens regionale indflydelse, som både synes massiv og mangestrengt. Når tårnene ved landsbykirkerne i Hjadstrup (Lunde Hrd.), Ingslev (Vends Hrd.) og Skovby (Skovby Hrd.) foruden ved Odense Vor Frue (s. 1063) o. 1500 fik høje spidsbuede facadeblændinger, som omslutter glamhullerne, har det utvivlsomt udgangspunkt i oktogonalen i Assens, hvis kultiverede facader er blevet omsat til firsidede tårne. Dette gælder sandsynligvis også tårnene i Fjelsted, Nørre Åby (Vends Hrd.) og Sandholts Lyndelse (Svendborg A., Salling Hrd.), hvor samme motiv er omtolket til smalle fladbuede blændinger, som i forlængelse af glamhullernes halvstensfalse glider ned ad facaden.

Også enkeltelementer i det ottekantede købstadstårn genfindes i den regionale bygningskultur. Koret i eksempelvis Nørre Åby og tårnrummet i Ejby (Vends Hrd.) har ribbeløse kup-

pelhvælv, mens tårnarkaden i Sandager (Båge Hrd.) i lighed med arkaden i Assens har det stejle bueslags vederlag placeret lavt over gulvet. I Sandager er arkadebuens underside dekoreret med indskårne false, tilsvarende tårnarkaden i Sandholts Lyndelse (Sallinge Hrd.), men om dette har været tilfældet i Assens er uvist, da arkaden 1881-84 blev lukket af en mur med dør (jf. s. 2446-47).¹⁰⁸

Regionalt genkendes ligeledes det ottekantede tårns mest iøjnefaldende enkeltelement: Facadeblændingerne karakteristiske hulkel. I Skovby, hvor tårnets blændingsprydede facader også har afsæt i købstadstårnet, har tårnrummet hulkelindfattede vinduer, der også ses i koret i Gamtofte (Båge Hrd.). Tilsvarende vinduer danner i Østjylland en hel gruppe, fornemt repræsenteret i Århus Domkirkes korsarme og Vor Frue Kirkes sideskib (*DK Århus* 249 ff., 1062-63). Hertil kommer bl.a. Randers Skt. Morten,¹⁰⁹ og de djurslandske landsbykirker Nødager og Ålsø (Randers A., Djurs Sønder Hrd.).

At tårnoverdelen i Assens skulle være det direkte udgangspunkt for de hulkelede østjyske vinduer er dog langt fra sikkert. Fraværet af tidligt krydsskifte i disse kirker taler ikke direkte for, at formgivningen her blev forestået af nederlændere, der heller ikke nødvendigvis står bag de mange fynske byggerier med arkitektonisk forbindelse til Assens. Formsproget herfra er snarere overtaget af hjemlige håndværkere, der på egen hånd har fortolket de iøjnefaldende motiver. I det lys er det muligt, at også den i senmiddelalderen udbredte og rigt varierede nordvestfynske tradition for at indsætte facadeblændinger på navnlig kirketårne indirekte udspringer fra Assens-tårnet, hvis høje hulkelede blændinger tilfører bygningsafsnittet et elegant og luftigt udtryk, som arkitektonisk hæver sig højt over landsdelens øvrige.

Tidlig repræsentation af krydsskifte i andre fynske kirker taler dog for, at nederlændere ikke kun i Assens har været direkte involveret i byggeopgaver. Tårnet ved Middelfart Skt. Nikolaj, der færdiggjordes o. 1510-20 (s. 2256), er således opført med brug af krydsskifte, der også anvendtes i det samtidige sydkapel ved Odense Skt. Hans (s. 1305-09).¹¹⁰

ISTANDSÆTTELSE OG RESTAURER- RINGER

Kirken har siden middelalderen gennemgået mange mindre istandsættelser foruden to større restaureringer i 1800-tallet; 1857-58 og 1881-84; navnlig under den sidste fik kirken sit nuværende udtryk (s. 2502).

Allerede 1585 omtales kirken som forfalden og stormskadet. Efter anmodning fra borgmester og råd beder kongen det følgende år landkirkerne i Båg Herred om at overdrage halvdelen af årets tiende og anden indkomst til købstadskirken, ifald de ikke selv var forfaldne. Regnskabet skulle efterfølgende aflægges for lensmanden i Odense.¹¹¹ Den kongelige opfordring synes dog ikke at have

været tilstrækkelig, idet bygningen endnu 1588 var i dårlig forfatning.¹¹²

De følgende århundreder var præget af mange større og mindre reparationer af navnlig murværk og tag (s. 2509-10). 1723 blev stræbepillerne udbedret med lybske teglsten, der senere samme år også indsattes på langhusets nordside,³⁹ og 1762 planlagdes en istandsættelse, som synes koncentreret i koret, hvor hvælvene var nedstyrtningstruede. Arbejdet udførtes 1763, da revner i midtskibets østre hvælv blev lukket, og Mads Markusen Klejnsmed afstivede det høje gavlvindue med en tværgående jernstang. Finansieringen, som blev anslået til 1500 rigsdaler, var på kongelig befaling indsamlet blandt kirkerne i Fyns stift; da dette ikke var tilstrækkeligt,

Fig. 57a. Restaureringsforslag 1:300. Snit mod øst (dets nedre del dækkes delvist af en i øvrigt bortretoucheret påklæbet flap) og vest. Tegnet af J P. Jacobsen 1831. I LAFyn. – *Restoration proposal. Section looking east and west.*

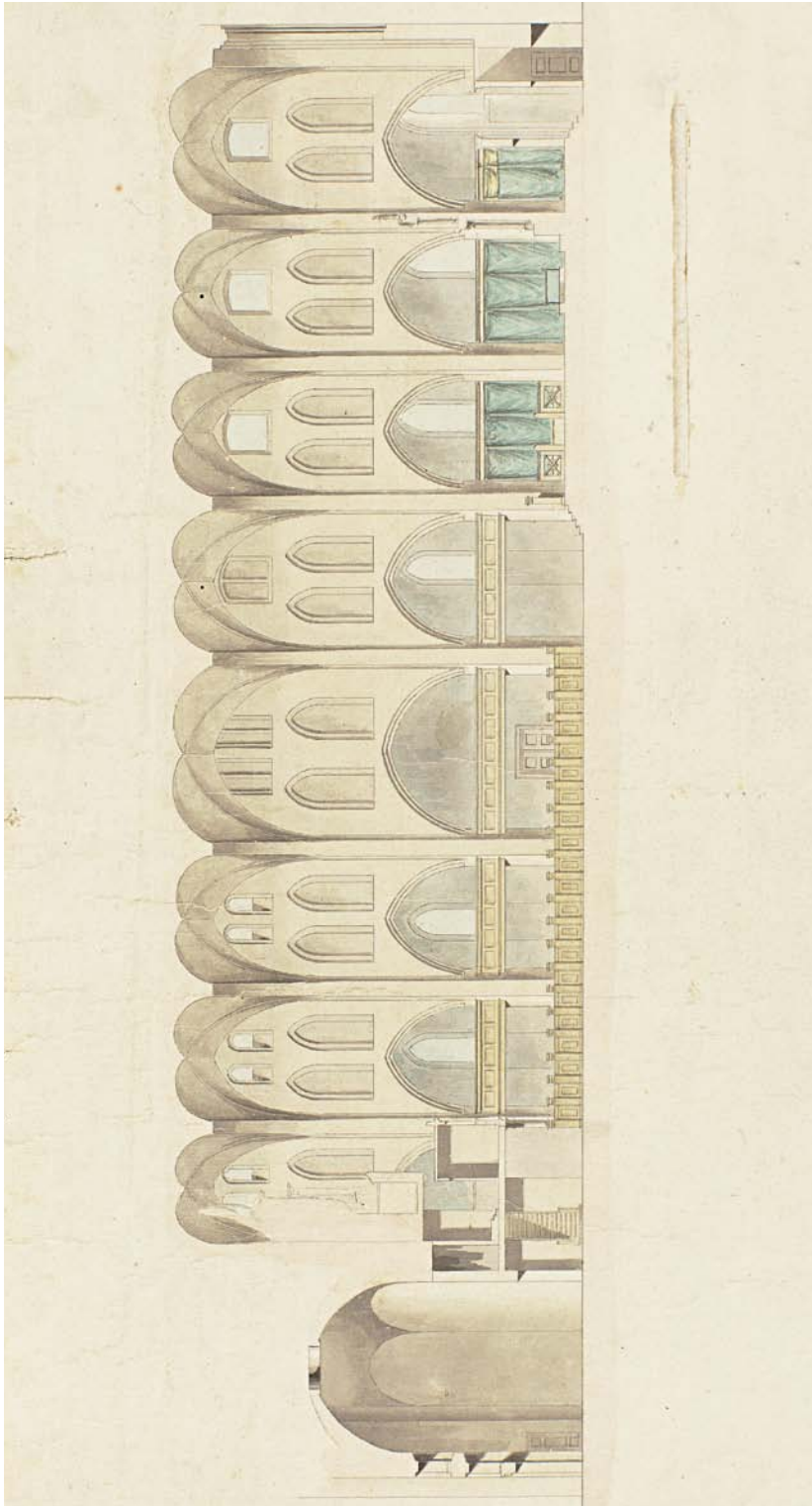

Fig. 57b. Restaureringsforslag 1:300. Snit mod nord. Tegnet af J. P. Jacobsen 1831. I LAFyn. – *Restoration proposal. Section looking north.*

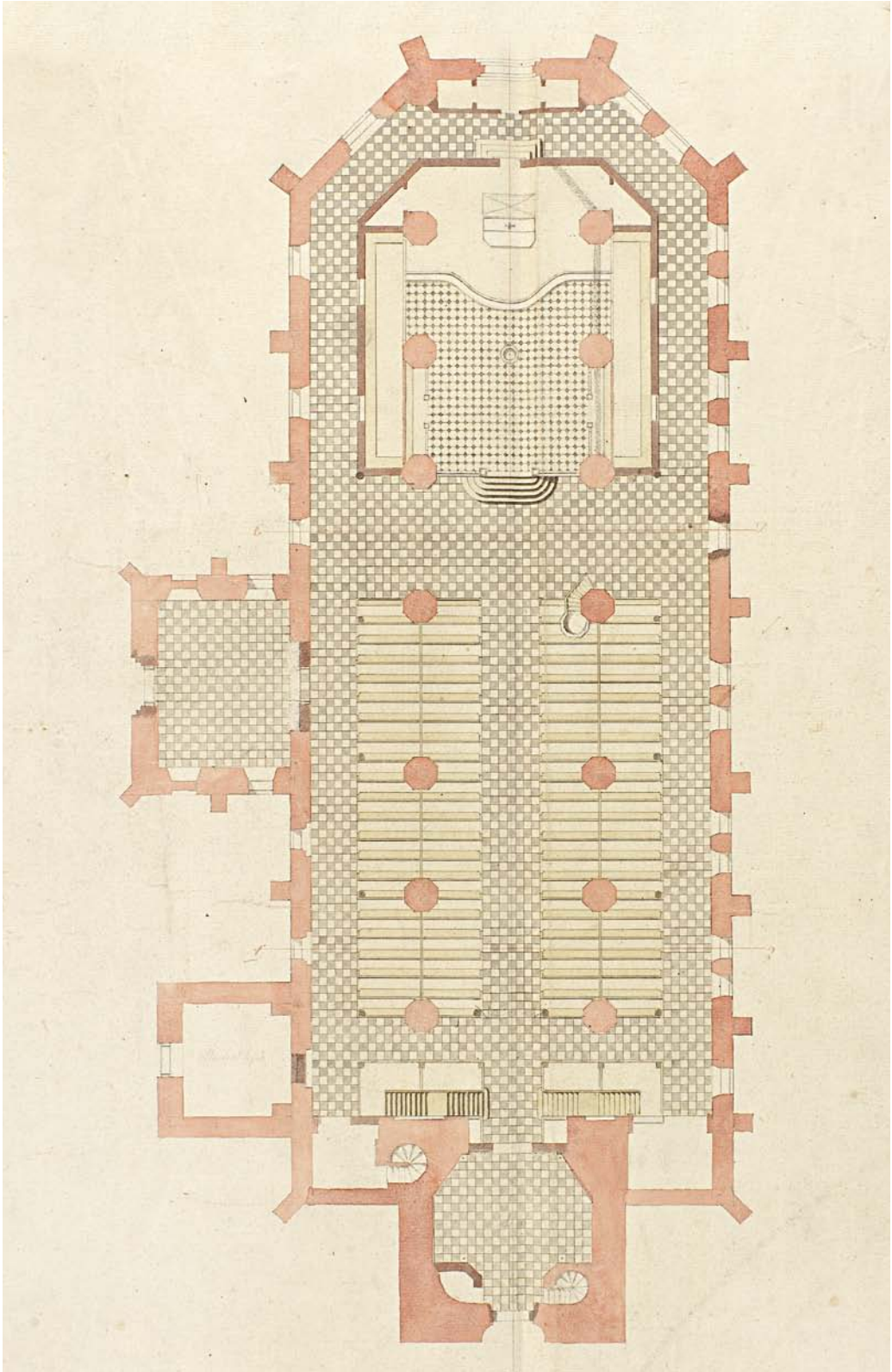

Fig. 57c. Restaureringsforslag 1:300. Plan. Tegnet af J P. Jacobsen 1831. I LAFyn. -
Restoration proposal. Plan

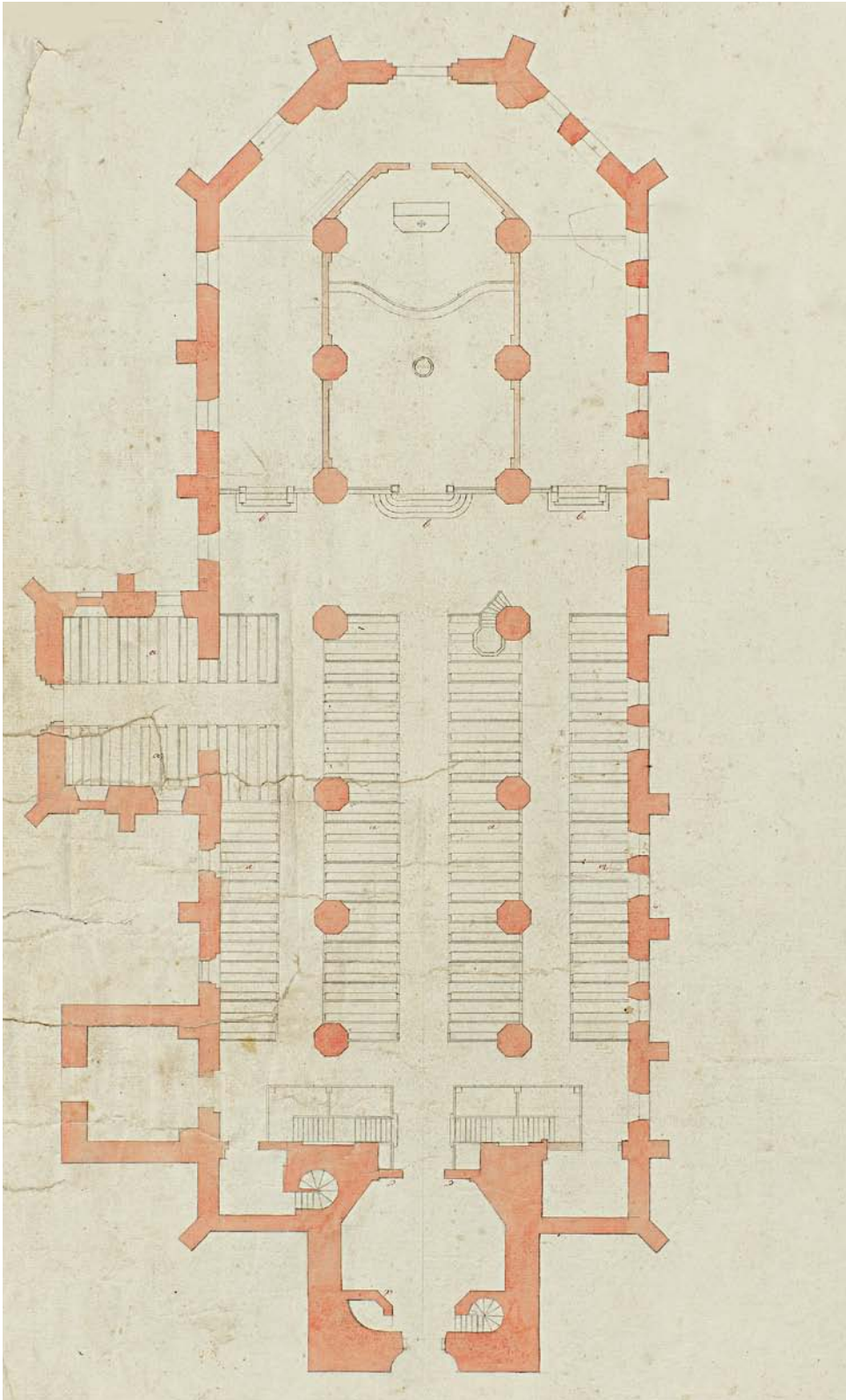

Fig. 58. Plan 1:300. Tegnet af J. P. Jacobsen 1840. I LAFyn. - Plan.

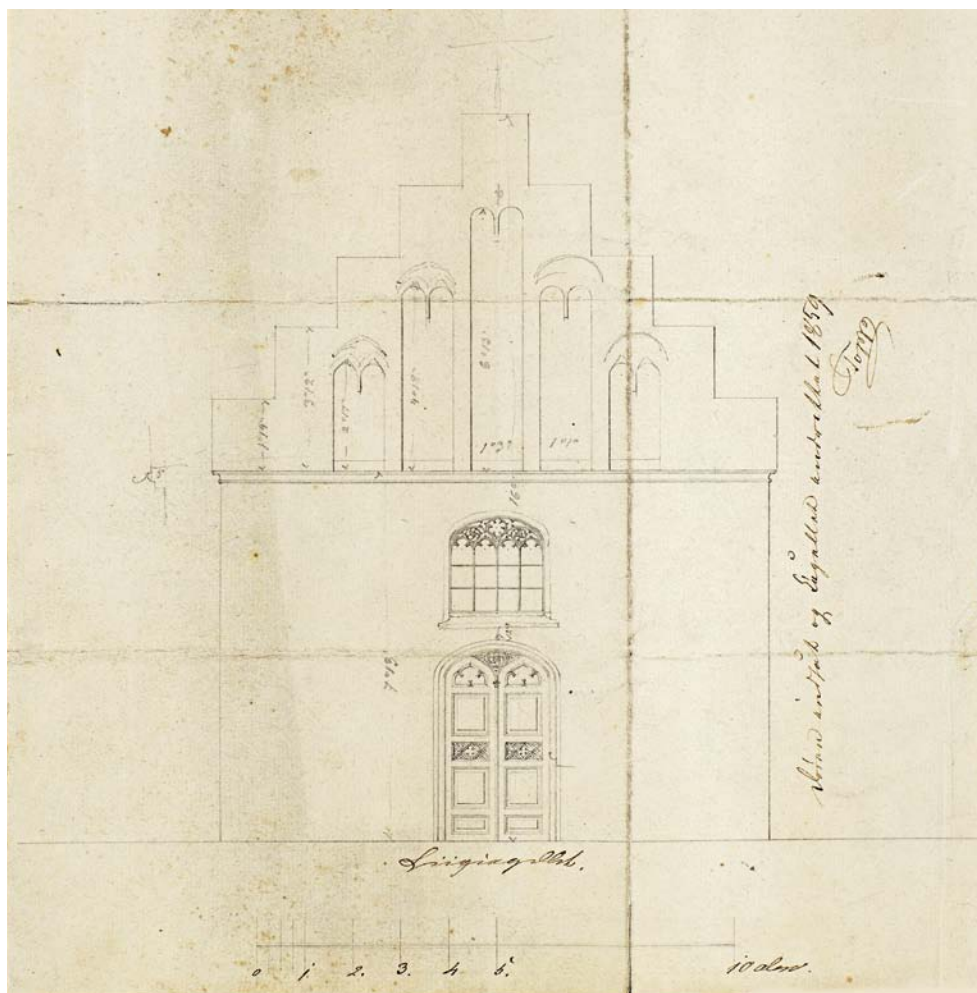

Fig. 59a. Restaureringsforslag 1:100. Opstalt af våbenhusets nordgavl. Tegnet af C. Møller 1859. I LAFyn. – Restoration proposal. Elevation of the north gable of the porch.

blev der givet tilladelse til at indsamle over hele landet.¹¹³

1824 var en mere omfattende istandsættelse af kirkens ydre under planlægning, men atter var der ikke midler til arbejdet, som blev udsat til det følgende år. Hvad arbejdet da præcis omfattede, er uvist, men meget vel var de realiserede udbedringer reduceret stærkt i forhold til udgangspunktet. Således synes blot mindre tiltag som reparation af sålbænke og murkronen på langhusets to nordre tilbygninger at være iværksat. En tagreparation med brug af 6000 sten var eneste større post.⁵²

At denne reparation af kirken var utilstrækkelig kan være direkte anledning til, at der atter 1831

planlagdes en større istandsættelse. Projektet, som udarbejdedes af arkitekt J. P. Jacobsen, der også fremstillede tegningssæt af kirken, berammedes til 6775 rigsdaler og lød på en fuldstændig renovering af bygningens indre og ydre (fig. 57).¹¹⁴ Licitationen blev vundet af murermester Wraae fra Haderslev, der forestod arbejdet 1834. I det endelige projekt var murerarbejdet dog indskrænket til 700 rigsdaler, og endnu engang må en stort anlagt istandsættelse være blevet indskrænket betydeligt. Foruden en afrensning af facader og kalkning af det indre udførtes således hovedsageligt mindre istandsættelser og enkelte nyttag (jf. s. 2447); dog blev en dør brudt i langhusets østgavl, mens tår-

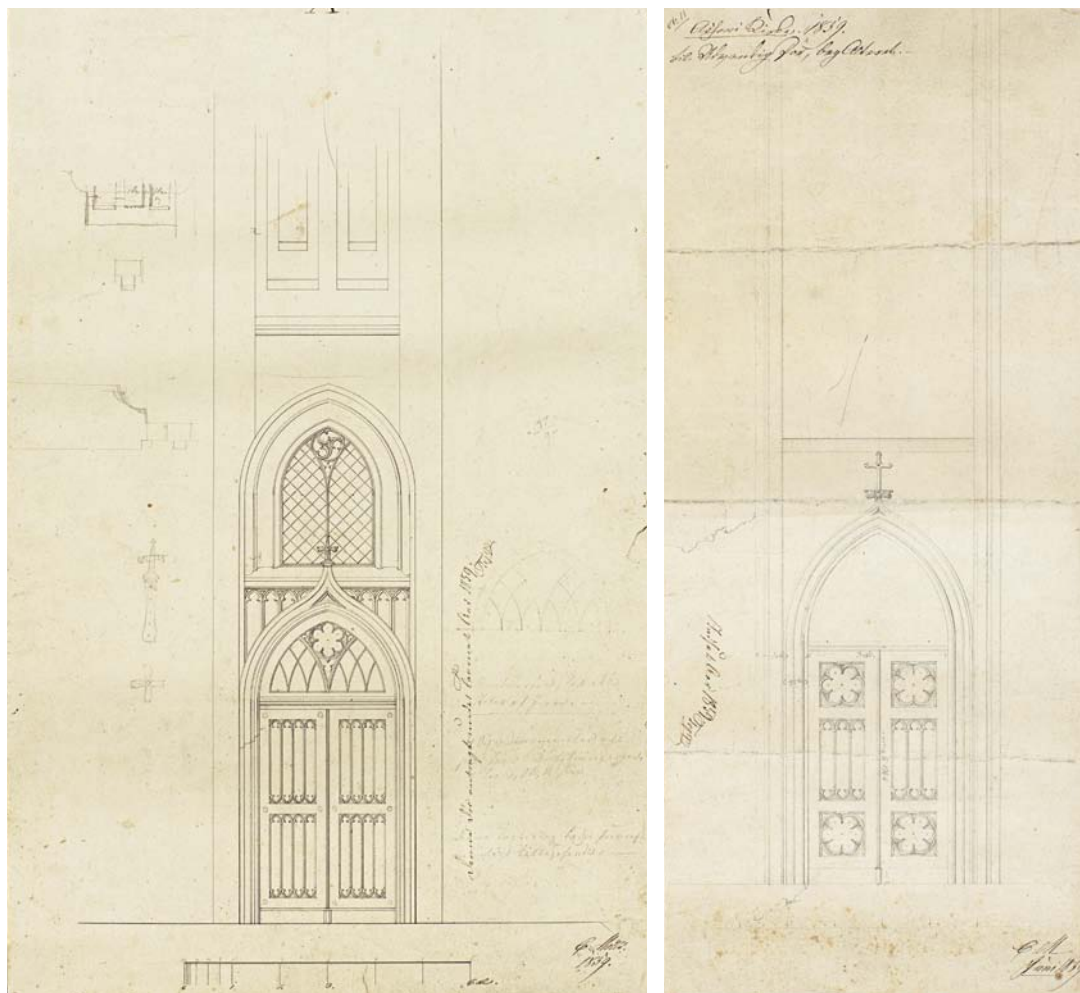

Fig. 59b-c. Restaureringsforslag 1:100. b. Tårnets vestindgang. c. Dør i langhusets østgavl. Tegnet af C. Møller 1859. I LAFyn. – Restoration proposal. b. Western entrance to the tower. c. Door in the east gable of the nave.

net fik ny gesims; begge dele er siden forsvundet (jf. s. 2449, 2505).¹¹⁴ Ved arbejdets afslutning blev kirkens tilstand beskrevet som god.¹¹⁵

Restaureringerne 1857-58 og 1881-84. Kirken præges endnu af to store restaureringer, som med forskellige udgangspunkter gennemførtes i 1800-tallets anden del.

Indskrænkning af flere store planlagte istandsættelser i 1800-tallets første del nødvendiggjorde ved århundredets midte en større restaurering af kirken. Denne indledtes 1855 med fremstillingen af et tegningssæt over kirken,³⁹ som dannede grundlag for et projekt, der samme år udarbejdedes af bygningsinspektør C. Møller.

1856 anbefalede denne, at kirkens ydre over to år blev underkastet en istandsættelse, der skulle indledes med en afrensning af de kalkede facader, som skulle genbehandles, efter at gesimserne var blevet pudset. Desuden skulle blændede vinduer genåbnes, og alle lysninger forsynes med nye støbejernsrammer; 1856 var flere vinduer således til-muret, mens midtskibets østvindue var reduceret i højden (fig. 146). Endelig måtte hele taget, som tårnet undtaget, var belagt med tegl, oprettes og omlægges til skifer. Det følgende år skulle der opsættes zinktagrender og nedløbsrør på sideskibe og våbenhus, og facadeafrensningen skulle afsluttes.

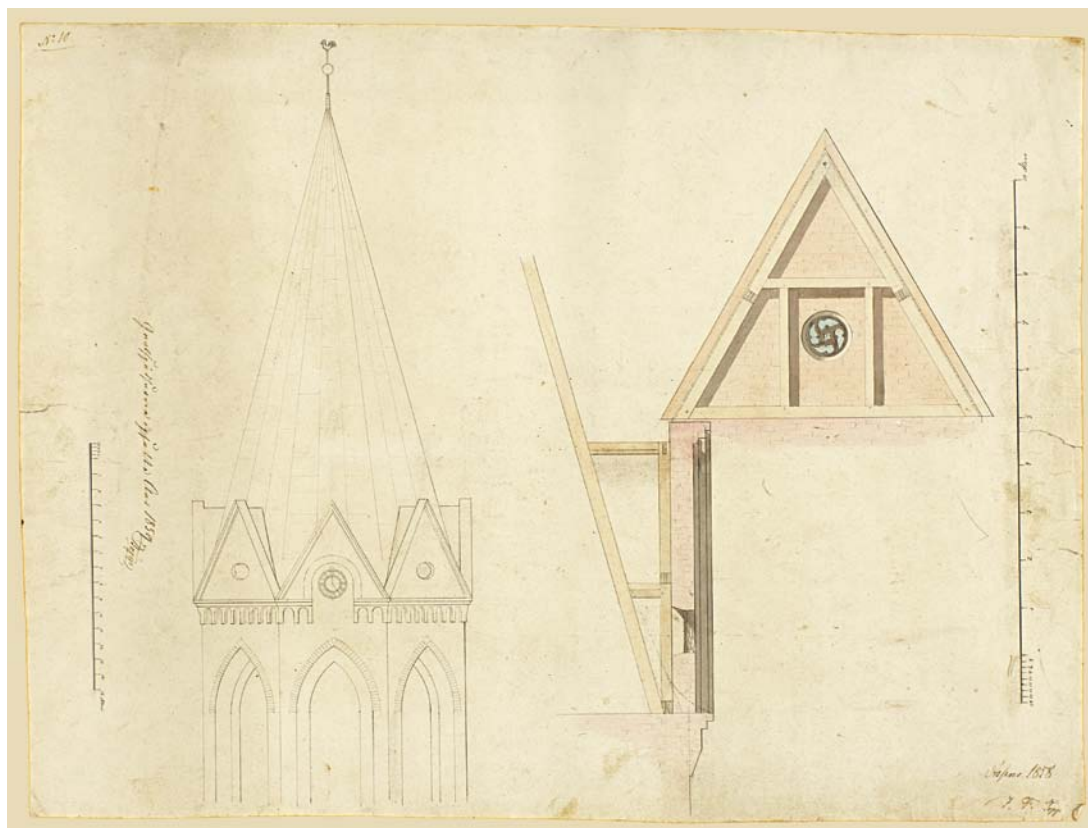

Fig. 59d. Restaureringsforslag 1:100. Spir (gengivet i 1:300) og tårngavl (s. 2449). Tegnet af C. Møller 1859. I LAFyn. – *Restoration proposal. Spire and tower gable.*

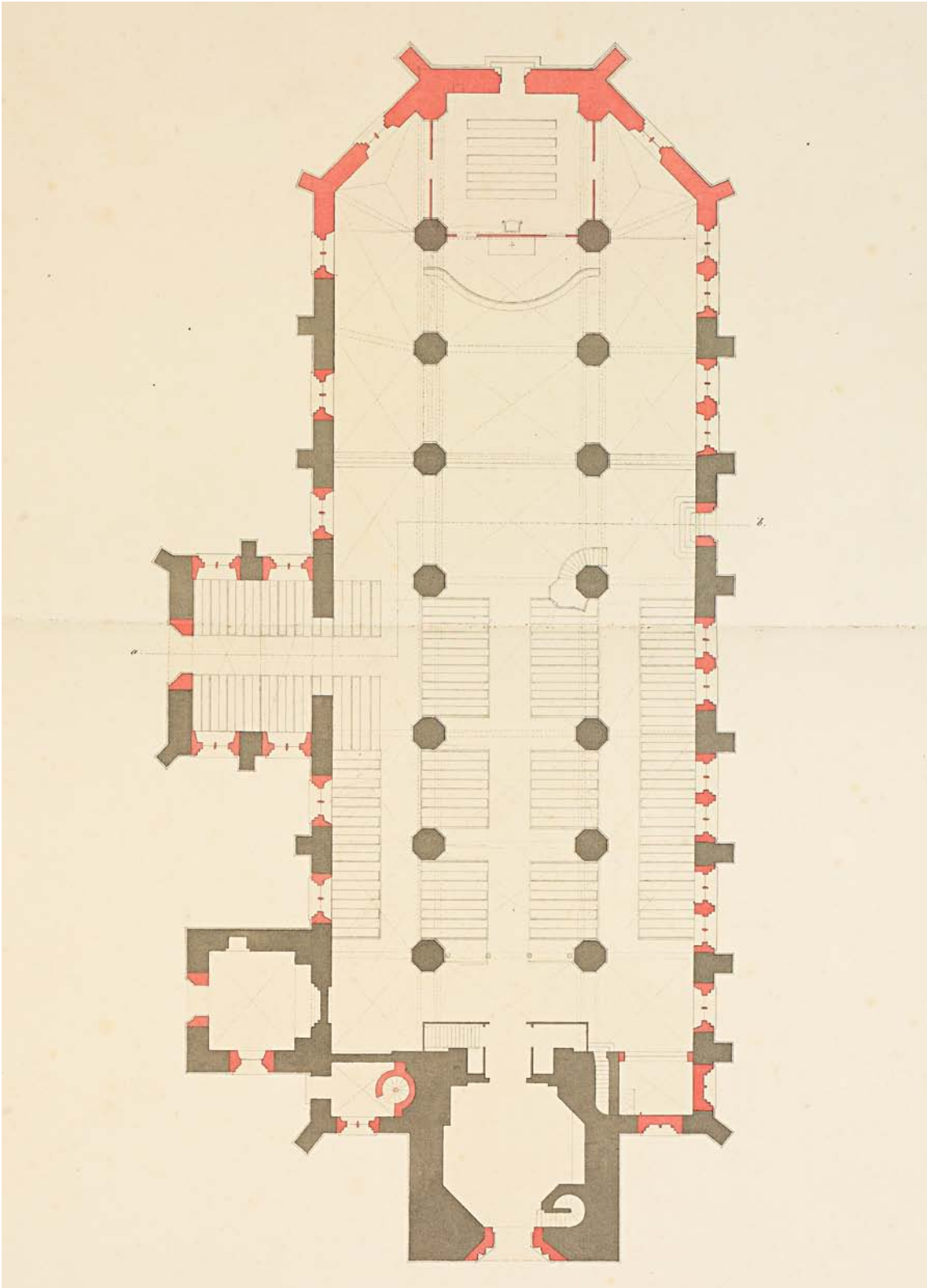
1857 blev projektet godkendt og murermester Christensen udpeget til at forestå arbejdet på selve bygningen. Skifertækkermester F. W. Bode fra København skulle omlægge taget, mens Petersen & Bonnichsen fra Haderslev leverede vinduesrammerne.⁵²

Arbejdet med facadernes afrensning indledtes samme år, og efterfølgende må C. Møller have udarbejdet tegninger (fig. 59, 63).¹¹⁶ Af tegningsmaterialet fremgår imidlertid, at det beskrevne projekt må have ændret karakter undervejs i forløbet. Fra at være en regulær istandsættelse, med vægt på vedligehold, må der være opstået et ønske om at forstærke bygningens udtryk med tilføjelsen af flere nygotiske detaljer. C. Møller fremstillede således en række tegninger af døre og vinduer, som skulle have cementpudsede indfatninger med afsæt i samtidige tyske forbilleder (fig. 59, 61). Ingen er bevaret, men at de realise-

redes, bekræftes af opmålinger 1865 (fig. 15b-e). Heraf fremgår, at alle kirkens vinduer da havde profilerede cementindfatninger, som må være lavet i samme forbindelse; formentlig gælder dette også korsarmens dør, som foruden de profilerede vanger, da havde et højt spidsbuespejl, som sløjfede vinduet ovenover. I samme tegningssæt indgår også udkast til tårnets otte trekantgavle, som ligeledes må tilskrives denne restaurering (jf. s. 2449, fig. 59d).

1859 var arbejdet, som beløb sig til 9530 rigsdaler, afsluttet. Efter besigtigelse af C. Møller godkendte biskop og stiftamtmand samme år projektet, hvis finansiering kirken sikrede med et lån på 9000 rigsdaler fra Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsen.⁵²

Fig. 60a. Restaureringsforslag 1:300. Plan. Tegnet af Chr. Hansen 1865. – *Restoration proposal. Plan,*

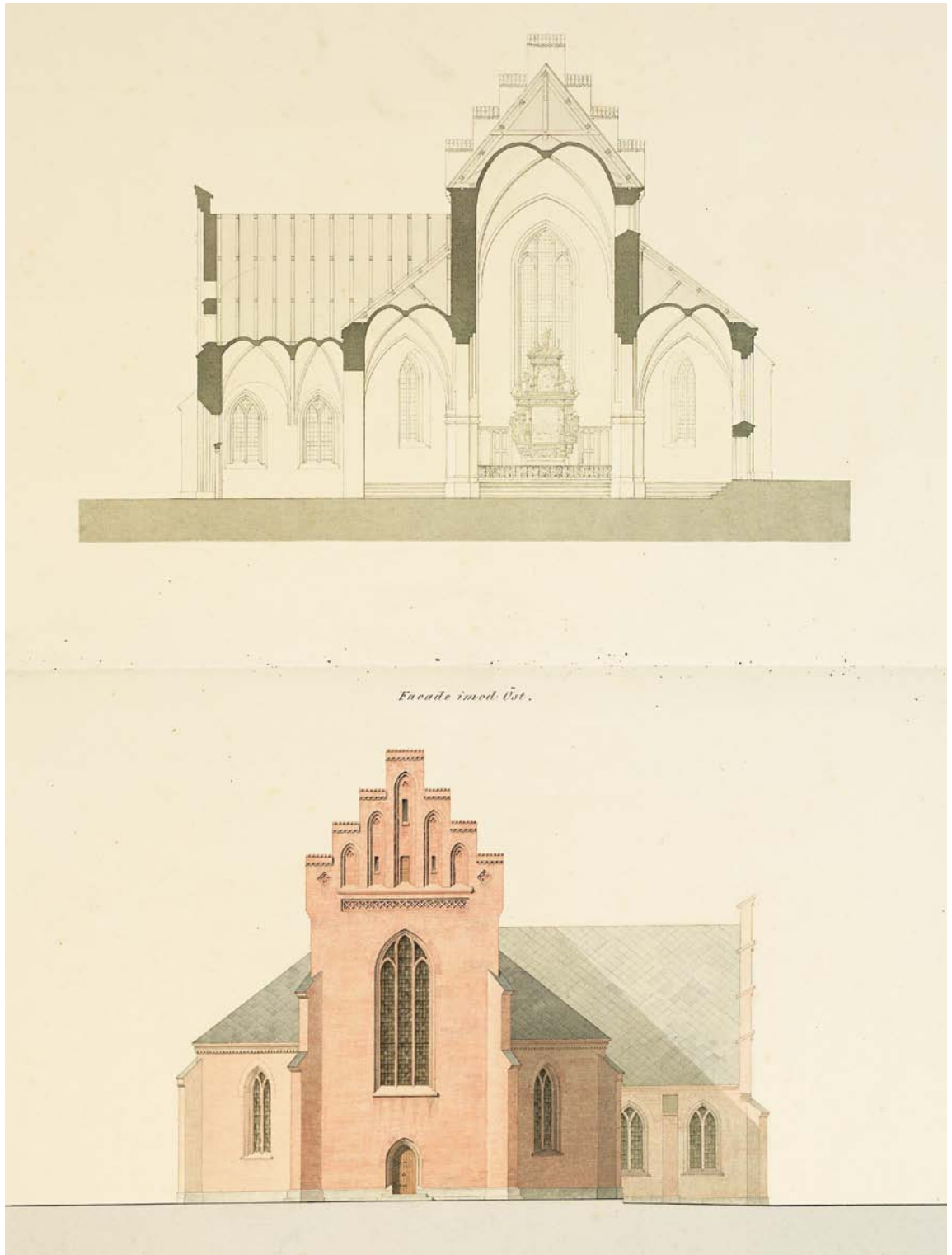
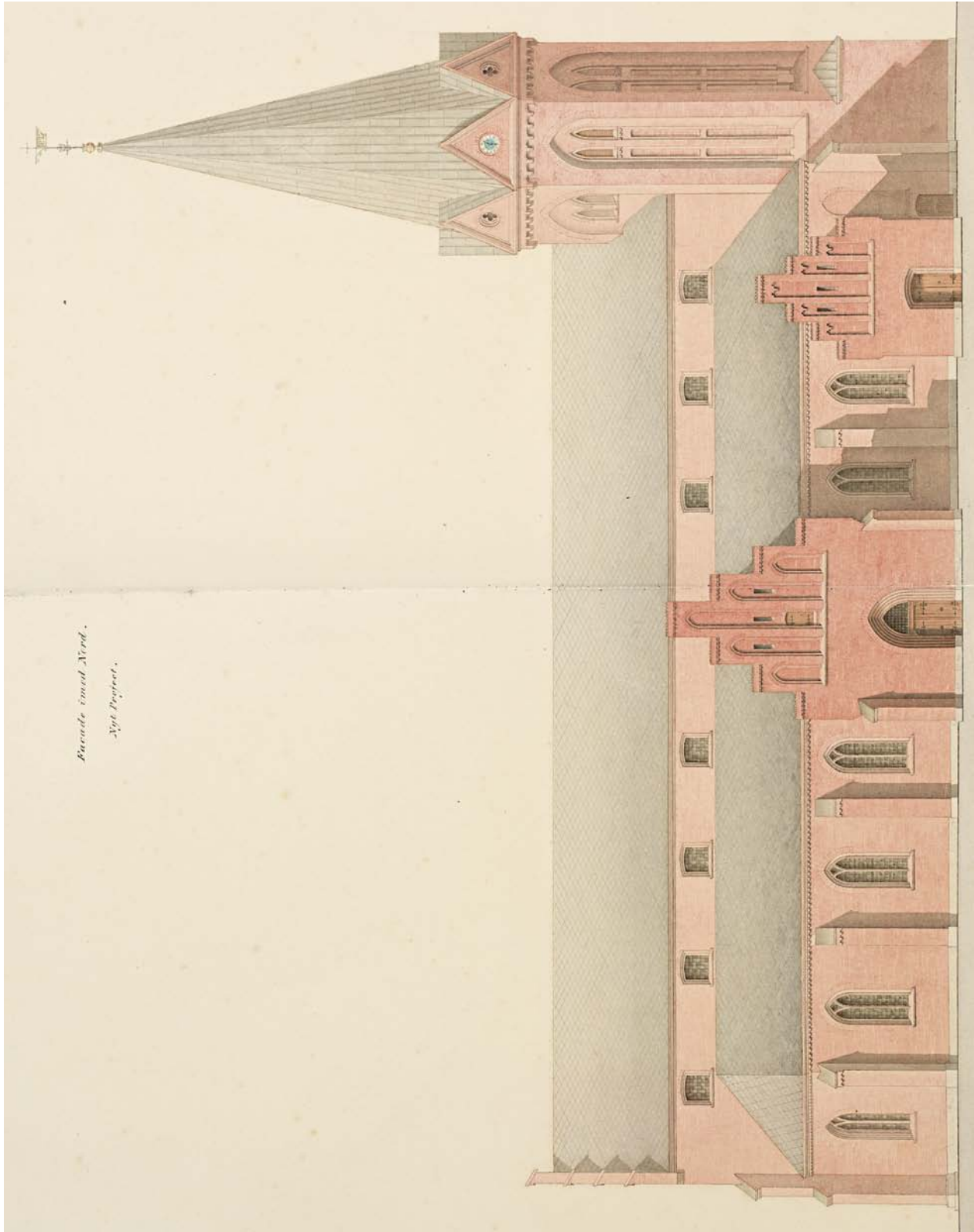

Fig. 60b-d. Restaureringsforslag 1:300. Plan. b. Snit set mod øst. c. Østfacade. d. Nordfacade. Tegnet af Chr. Hansen 1865. – *Restoration proposal. b. Section looking east. c. East facade. d. North facade.*

*Kirkens Indvend. Nord.
Xyl. Prægt.*

Fig. 60e. Restaureringsforslag 1:300. Vestfacade. Tegnet af Chr. Hansen 1865. – *Restoration proposal. West facade.*

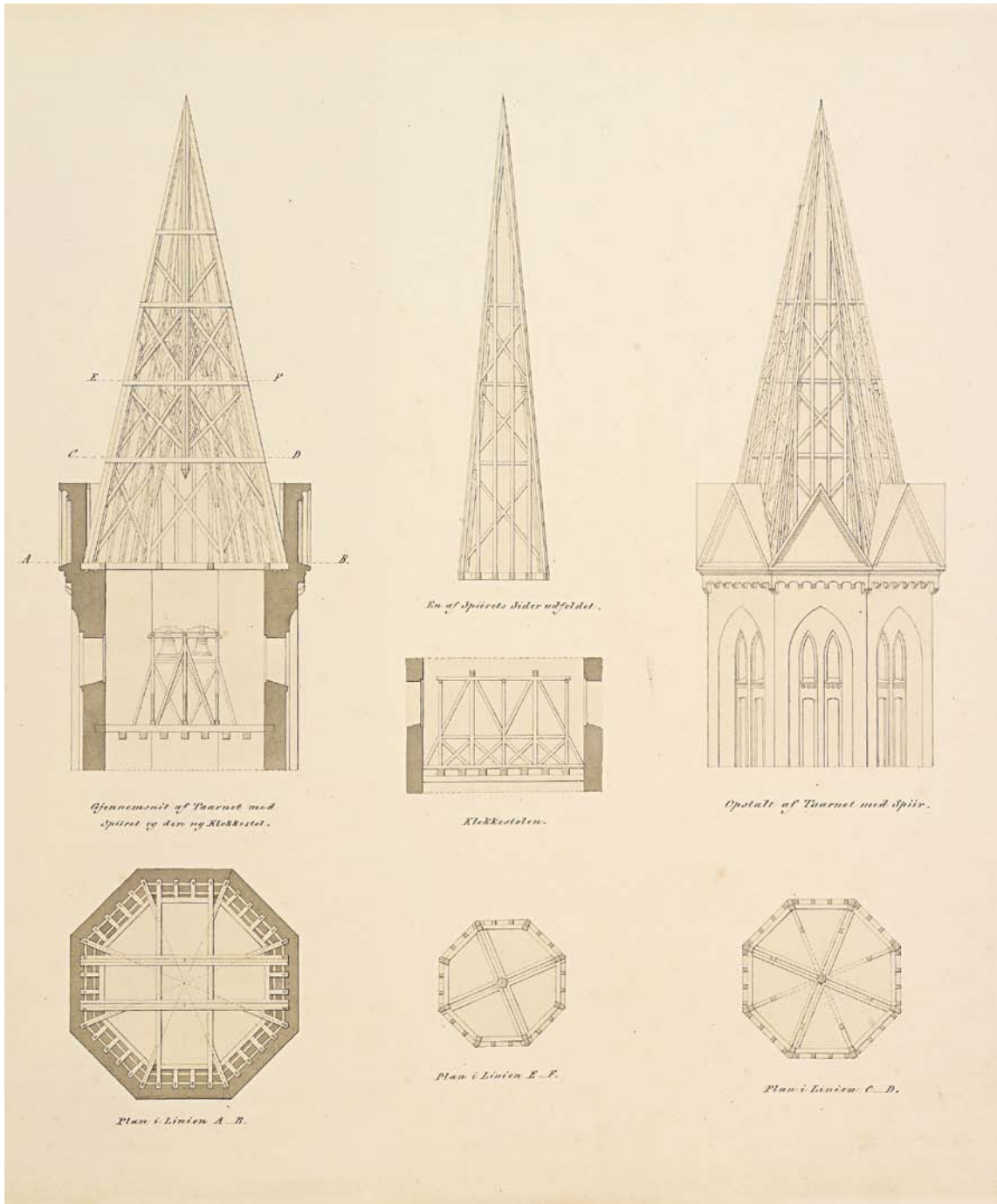
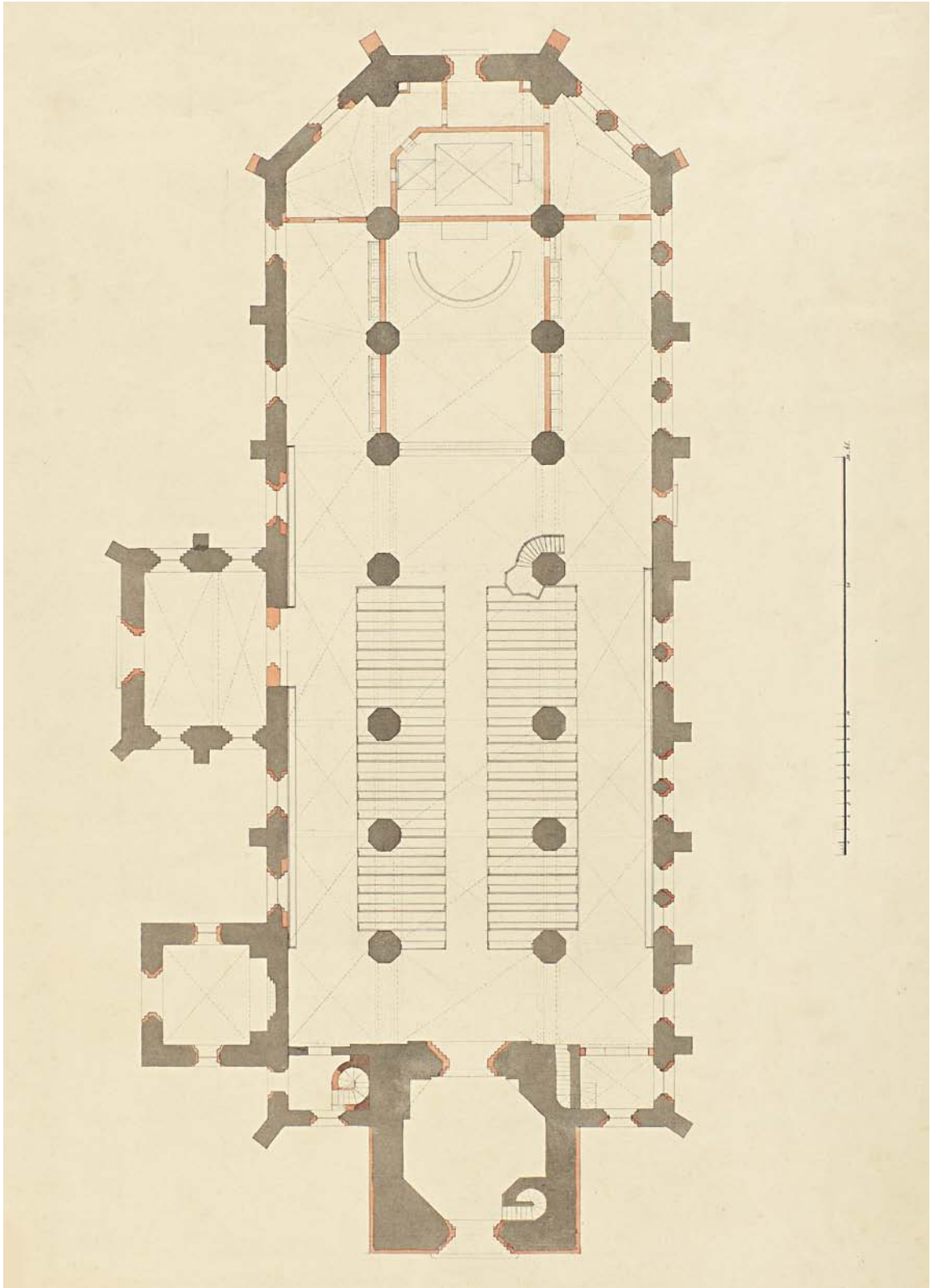
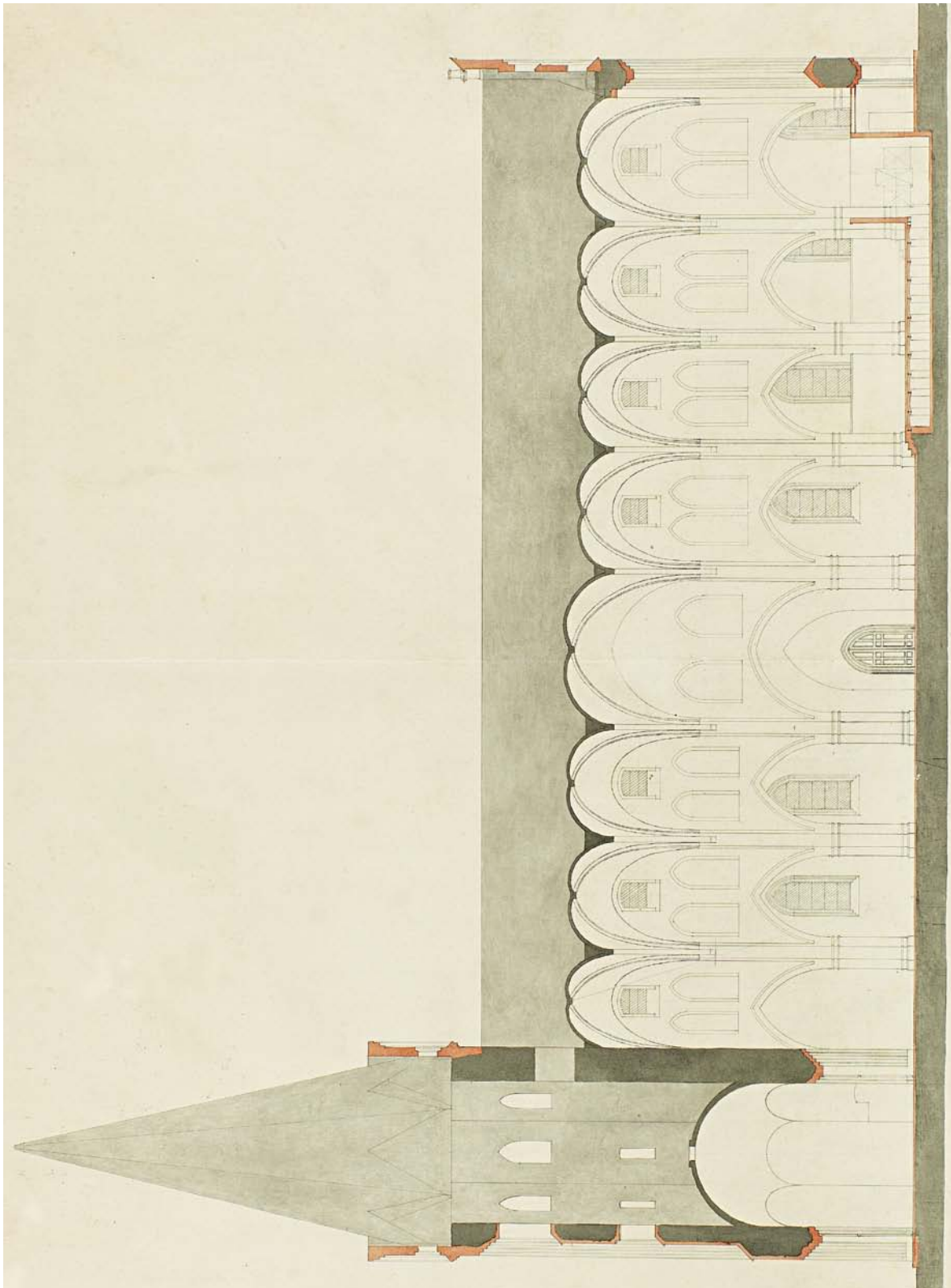
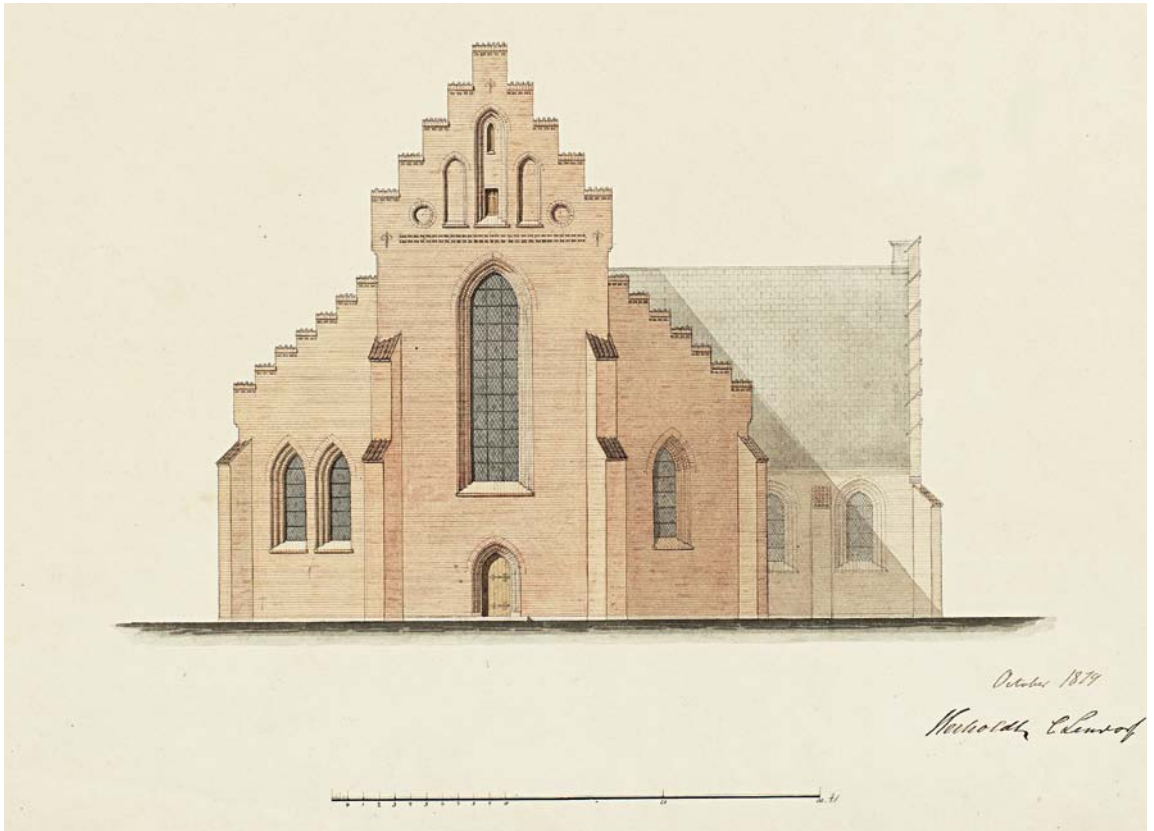
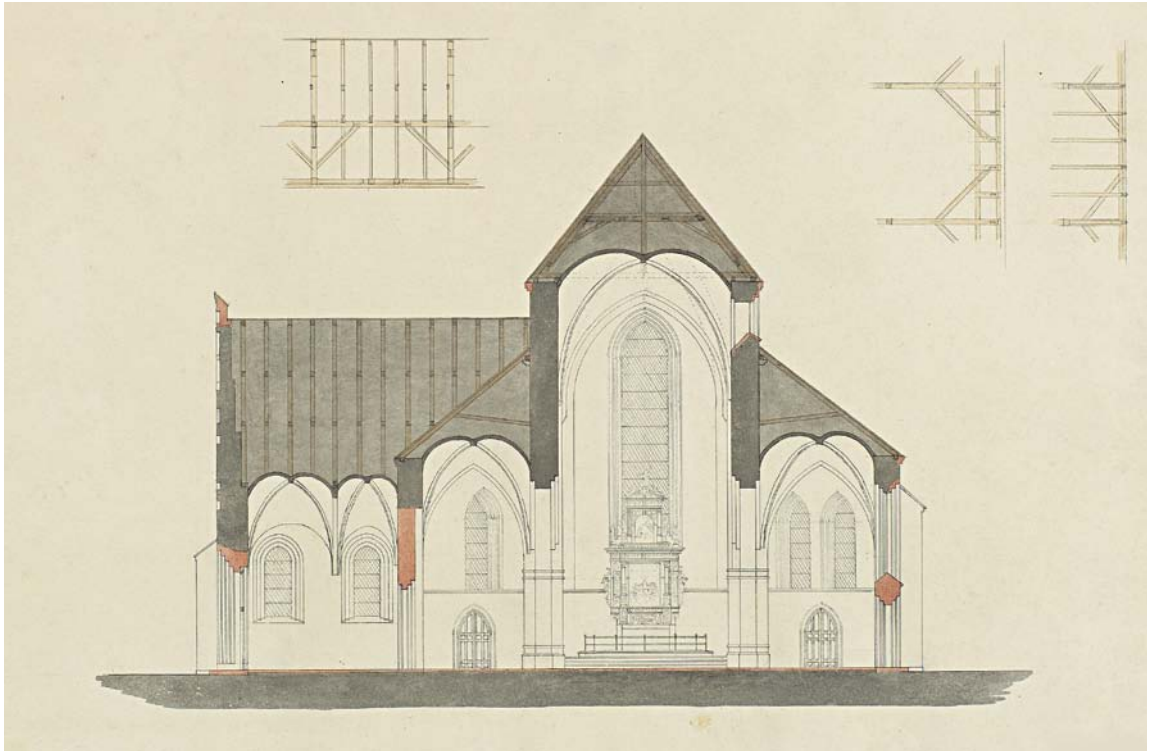

Fig. 60f. Restaureringsforslag 1:300. Spir. Tegnet af Chr. Hansen 1865. – Restoration proposal. Spire.

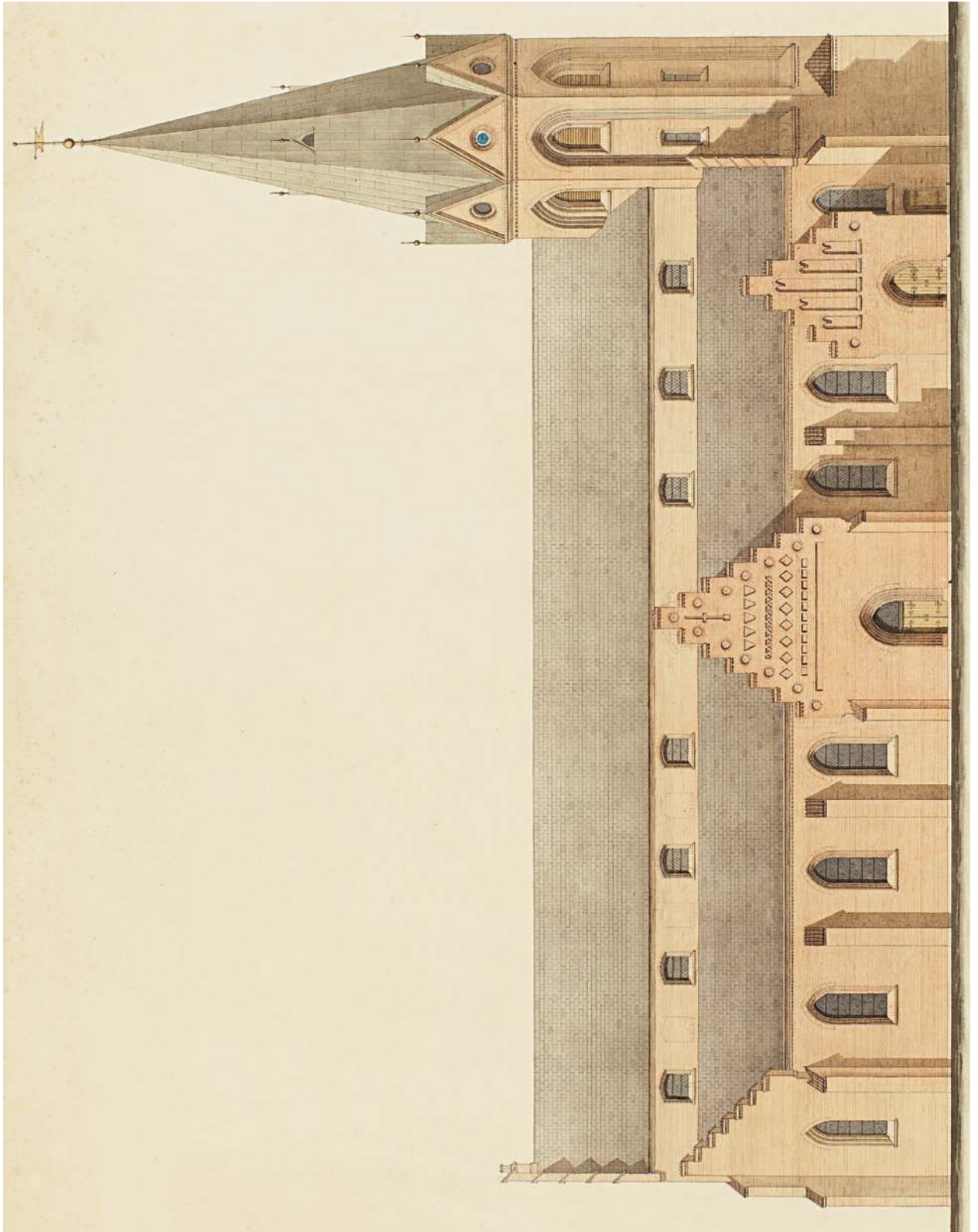
Fig. 61a-f (s. 2496-2501). Restaureringsforslag 1:300. Plan, snit og facadeopstalter. a. Plan. b. Snit set mod nord. c. Snit set mod øst. d. Østfacade. e. Vestfacade. f. Nordfacade. g. Sydfacade. Tegnet af C. Lendorf 1879. I LAFyn. – Restoration proposal. Plan, section and facade elevations. a. Plan. b. Section looking north. c. Section looking east. d. East facade. e. West facade. f. North facade. g. South facade.

Allerede 1865 blev den få år forinden afsluttede restaurering af kirken dog fundet utilstrækkelig, og arkitekt, etatsråd Chr. Hansen udarbejdede et nyt *restaureringsprojekt* (fig. 15, 60). Efter opmåling af kirken, blev der fremstillet et forslag, der i høj grad gjorde op med det nygotiske udtryk, som bygningen havde fået få år forinden.

Chr. Hansens projekt var dog ikke en dyrkelse af kirkens middelalderlige kerne, men snarere et ønske om at skabe en stabil bygning og, i tråd med tidens restaureringsånd, ensrette bygningens gotiske formsprog og udtryk. Af de fremlagte projekttægnninger fremgår således, at langhusets østligste fag, som da vurderedes i dårlig stand, skulle nedbrydes og genopføres med samme form. Det samme skulle ske for spindeltrappen i det korte vestre fag i forlængelse af nordre sideskib, hvis uregelmæssige skakt formentlig skulle reguleres (jf. fig. 60a). Yderligere skulle kirkens vinduer ommures, så variationerne mellem langhusets to byggefaser blev udlignet. Dette ønske om at harmonisere facaderne kommer også til udtryk gennem gavlblændingerne; både de to tilbygninger ved nordsiden af det basilikale langhus samt midtskibets østgavl skulle således forsynes med enkle højblændinger; sideskibenes gavltrekanter skulle derimod erstattes af helvalmede tage.

Endelig skulle de cementindfatninger, som døre og vinduer havde fået under den forudgående restaurering, fjernes til fordel for nye teglstenssatte indfatninger; fra denne restaurerings mest iøjnefaldende tiltag blev kun levnet de karakteristiske trekantgavle på tårnet, hvis gesims og spirkonstruktion dog skulle fornyes.¹¹⁷

Chr. Hansens projekt, som på væsentlige punkter ville ændre middelalderkirkens udtryk, blev dog ikke gennemført. I stedet iværksattes 1879, på kirkeinspektionens foranledning, en ny plan for kirken, der blev udarbejdet af arkitekterne, etatsråd J. D. Herholdt og C. Lendorf. Projektet havde da været flere år undervejs, idet C. Lendorf allerede 1874 havde opmålt dele af kirken og 1879 udarbejdet et af J. D. Herholdt godkendt restaureringsforslag, som på flere punkter havde udgangspunkt i C. Hansens kun få år gamle projekt (fig. 40, 61).

Det nye projekt, som blev berammet til 116.000 kr., blev 1881 godkendt af ministeriet og indledtes samme år, da langhuset blev delt af en trævæg på tværs af rummet, så den ene del fortsat kunne anvendes til kirkelige handlinger. Selve arbejdet indledtes i øst og indebar undervejs dokumentation af flere bygningsarkæologiske iagttagelser, foruden afdækning af fundamenter øst og syd for kirken (fig. 23).

Restaureringen omfattede i kirkens indre istandsættelse af hvælvinger og vægge, hvori større revner fik indlagt jern. Yderligere blev en \ddagger kalorifere installeret i en nyetableret fyrcælder under nordre korsarm; en foreslået placering bag alteret i langhuset, blev derved forkastet (jf. s. 2514).

I det ydre blev store murstrækninger udbedret med nye røde teglsten i munkestensformat, mens alle murkroner fik falsgesims. Det største indgreb var dog ubetinget, at næsten alle vinduer blev ommuret, så der skabtes et ensartet udtryk imellem dets to byggefaser; herunder tilmuredes de små cirkulære og rudestillede vinduer, som på sydsiden var indskudt mellem de enkelte fags høje koblede vinduespar. De nye vindueslysninger blev yderligere forsynet med nye smedejernsrammer.

Også indgangene, hvis cementpudsede indfatninger fra restaureringen 1857-58 fjernes (s. 2489-90), blev som vinduerne indfattet af tegl-satte false; herunder blev det nordre sideskibs østre dør genåbnet, mens korsarmens oprindelige portal og gavlvindue blev genetableret (fig. 12a). Yderligere blev våbenhusets blændingsdekoration fornyet i et enklere udtryk (jf. s. 2479).

Det realiserede arbejde stemmer kun i overordnede træk overens med projektforslaget, der også omfattede store indgreb i tårnet. Således var det i det godkendte projekt hensigten at omsætte de høje facadeblændingers hulkelede vanger med false og forsyne dem med glugger, hvilket ikke blev udført. Heller ikke tårnets foreslåede vestindgang, som indebar forkortning af overdelens lange vestre facadeblænding, blev udført. I stedet skabtes den nuværende portal (jf. s. 2448), der havde udgangspunkt i et nyt projektforslag, fremlagt af Lendorf 1883 (fig. 62a).³⁹

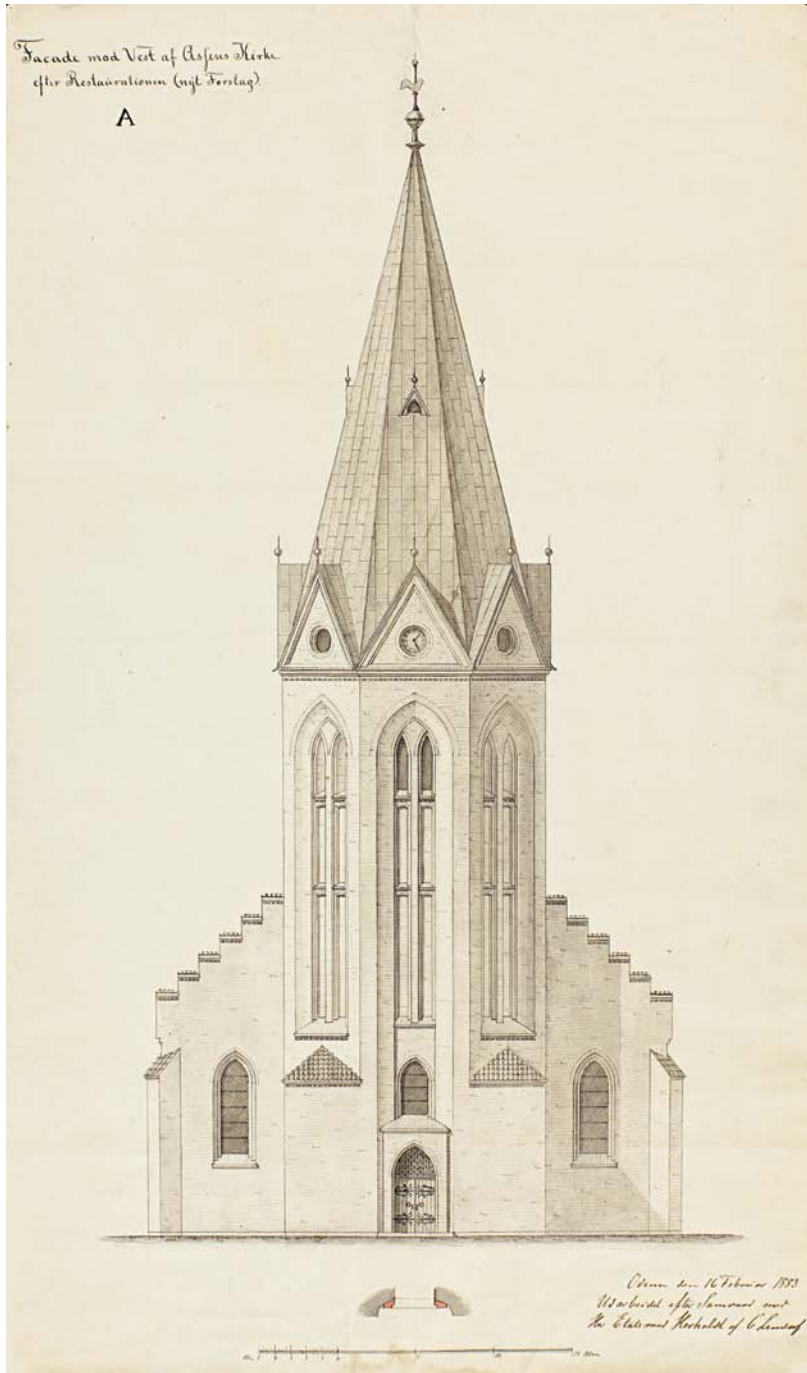

Fig. 62a. Facadeopstalt 1:300. Vestfacade. Tegnet af C. Lendorff 1883. I LAFyn. –
 Facade elevations. West facade.

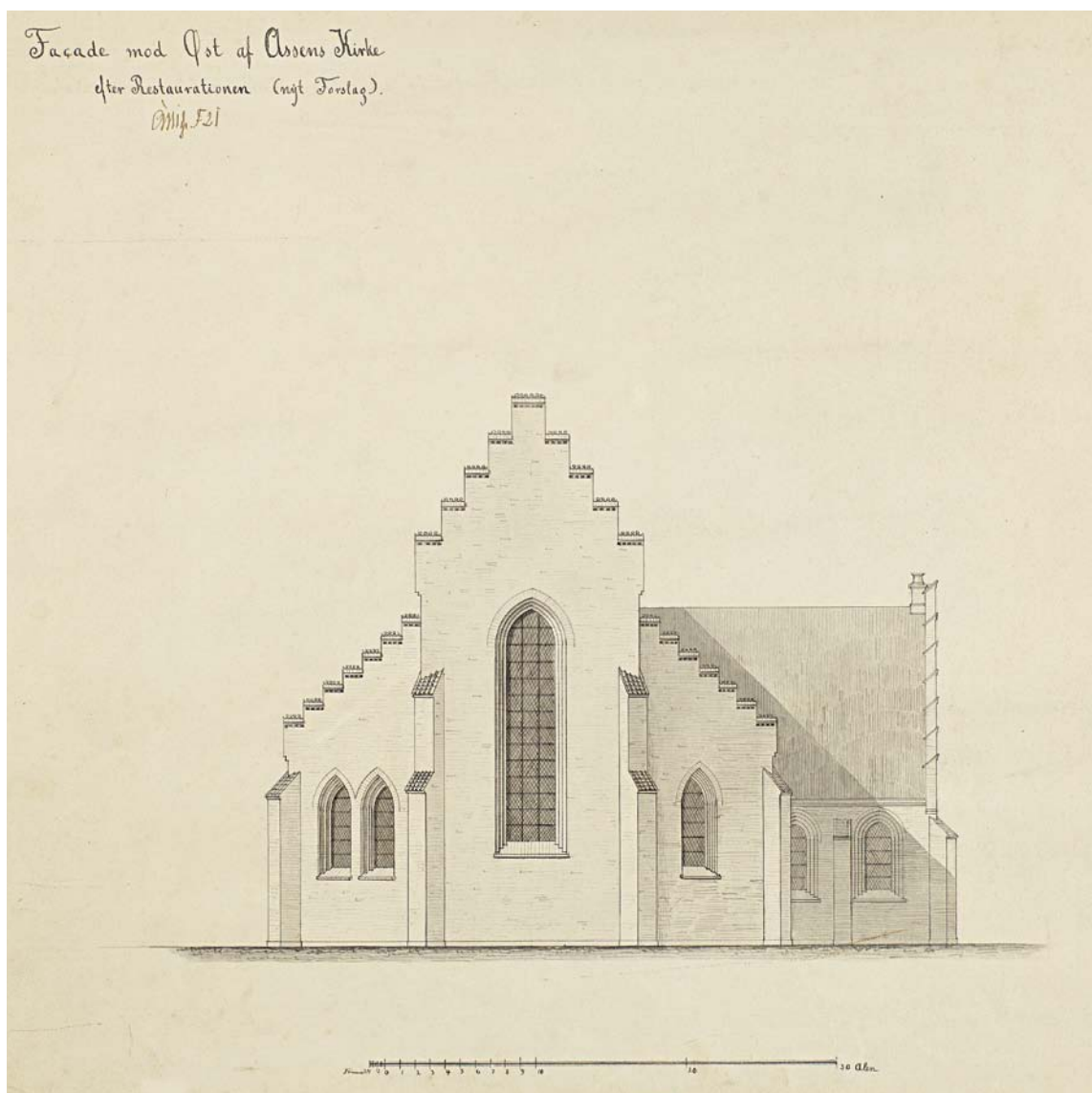

Fig. 62b. Facadeopstalt 1:300. Østfacade. Tegnet af C. Lendorf 1883. I LAFyn. – *Facade elevations. East facade.*

TEMATISK OVERSIGT

Gulve. Langhuset har en stormønstret teglbelægning, som på en rød bund danner store gule og blågrå rudestillede kvadrater (fig. 71, 89). I højkorret, hvortil der er tre trin af hugget granit, ligger gule ottekantede teglfiser med grå og røde petringer i sammenstødene; herom danner sideskibene og midtskibets østligste fag en koromgang (fig. 55-56). Nordre korsarm er belagt med røde teglsten i sildebensmønster (fig. 26), mens tårn-

rum og våbenhus har gulve af henholdsvis røde og gule kvadratiske teglfiser (fig. 16, 54). I de to korte fag i vestlig forlængelse af sideskibene, er de øvre stokværk belagt med røde teglsten, mens de nedre har store kvadratiske stenfliser; mod nord, hvor belægningen blev etableret 2010, er de røde, mens de mod syd er grå; fra sidstnævnte rum leder to granittrin ned til sideskibet (fig. 51, 107).

Regnskaberne omtaler adskillige omlægninger af kirkens gulve, ofte forårsaget af sætningskader over begravelser. Af denne grund blev en kasseret

Fig. 63a-b. Restaureringsforslag (s. 2505, 2514). 1:100. Støbejernsrammer og glasmalerier til vinduer. a. Søndre sideskib. b. Korets østgavl. Tegnet af C. Møller 1859. I LAFyn. – *Restoration proposal. Cast iron frames and stained glass for windows. a. South side aisle. b. East gable of chancel.*

gravsten, som var brudt i to dele, 1742–43 nedlagt i gulvet inden for våbenhusdøren, hvor sætninger ellers nødvendigjorde reparation med teglsten.³⁹ 1747 sank gulvet under nordre sideskibs stolestader, som blev forsynet med gulve af egebrædder. Samtidig blev det eksisterende gulv repareret med 1300 'flensborgsten', men atter 1755 var kirkens belægning så sammensunken, at gulvet i koret måtte opfyldes og stenene genetableres.³⁹ Alle kirkens afsnit synes på denne tid at være belagt med tegl, som 1700–01 blev repareret i tårnrummet med 950 nyindkøbte sten.³⁹

I forbindelse med at gravstenene 1841–42 blev optaget af gulvet (jf. 2560), må det atter have været nødvendigt at udbedre store dele af belægningen, som da heller ikke længere synes at synke. På denne tid må gulvene dog have været stærkt præget af de mange reparationer, og muligvis derfor blev de 1859 malet og efterfølgende ferniseret.³⁹

Døre. Kirkens middelalderlige indgange blev i 1800-tallet suppleret af endnu to i langhuset. En dør vestligst på langhusets nordside, som giver adgang til det nedre stokværk i sideskibsforlængelsen, er etableret mellem 1840 og 1865 (fig. 15, 58). Ved restaureringen 1881–84 fik den snævre dør fladbu-

et halvtensstik og ind- og udvendig halvtensfals, sat i røde teglsten i munkestensformat (s. 2502).

1834 blev i midtskibets østgavl brudt en \dagger dør, som 1857–58 fik en cementpudset indfatning (jf. s. 2489–90, fig. 59c). Indgangen, der 1882 stod som en enkel retkantet åbning med spidsbuet spejl (fig. 24), blev 1865 indarbejdet i Chr. Hansens restaureringsforslag, hvori den gengives som en falset spidsbuet åbning (fig. 60c). I det efterfølgende, delvist realiserede projekt fra 1879, var denne formgivning bibeholdt, men i et supplerende forslag fra 1883 blev den udeladt og er ved den efterfølgende tilmuring helt udslettet i både facade og bagmur (fig. 62b).

Vinduer. Kirken har sortmalede smedejernsvinduer, der blev indsat ved restaureringen 1881–84 (s. 2502). Disse har erstattet nygotiske støbejernsrammer som Petersen og Bonnichsen i Haderslev udførte til den forrige restaurering 1857–58 (jf. s. 2489–90, fig. 63).³⁹ I tårnet har glamhullerne grønmalede luger.

Spir og tagværker. Tårnets øvre afslutning udgøres af en overordentlig velbevaret, om end noget suppleret, ottesidet spirkonstruktion, der dendrokronologisk er dateret til o. 1470 (jf. s. 2510) og

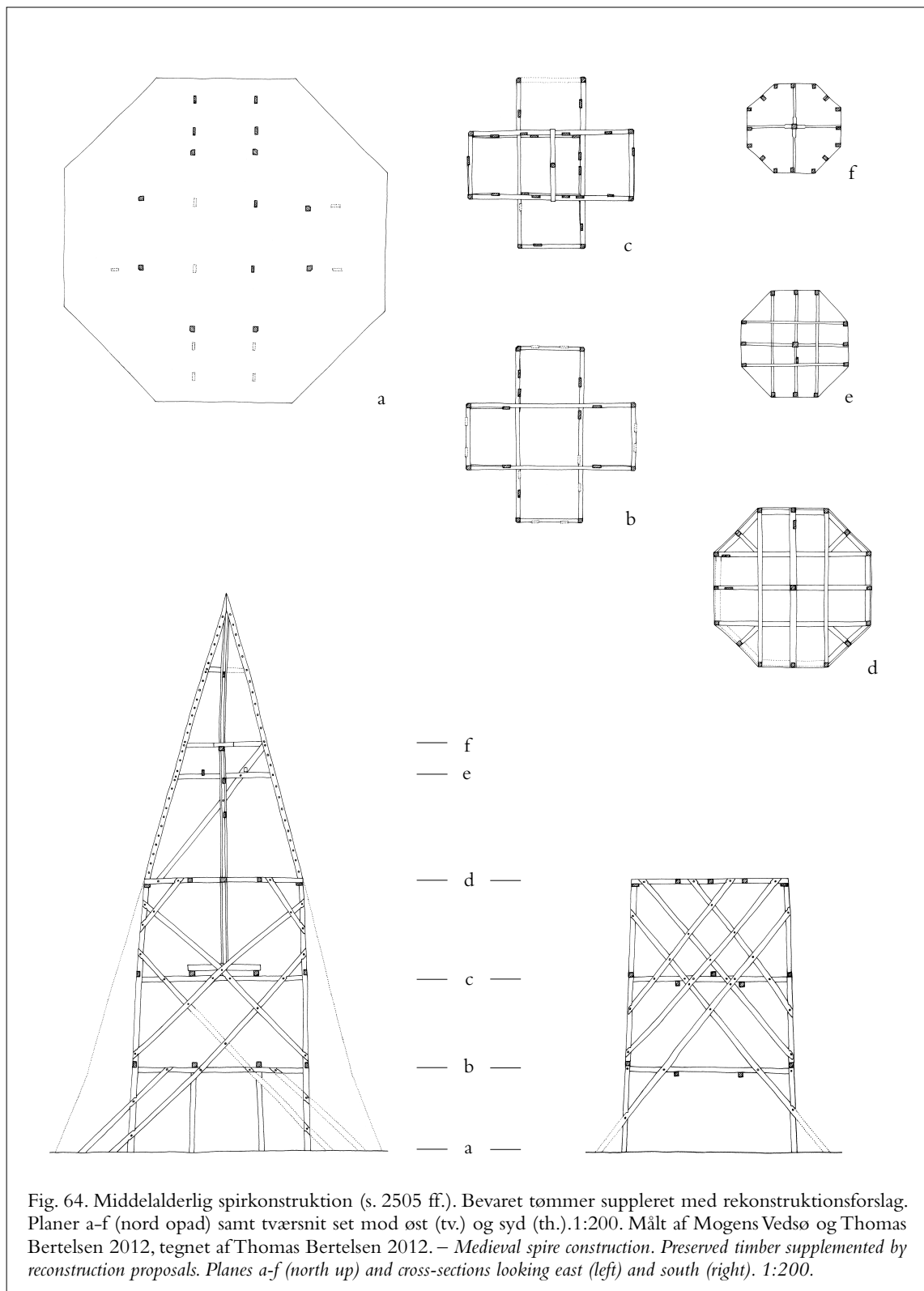

Fig. 64. Middelalderlig spirkonstruktion (s. 2505 ff.). Bevaret tømmer suppleret med rekonstruktionsforslag. Planer a-f (nord opad) samt tværsnit set mod øst (tv.) og syd (th.). 1:200. Målt af Mogens Vedsø og Thomas Bertelsen 2012, tegnet af Thomas Bertelsen 2012. – *Medieval spire construction. Preserved timber supplemented by reconstruction proposals. Planes a-f (north up) and cross-sections looking east (left) and south (right). 1:200.*

som uden tvivl er samtidig med tårnets murværk. Hele konstruktionen er udført af egetømmer, der i stolper, bindbjælker og løsholter er fuldtømmer og som i skråbånd, remme og spær er halvtømmer.

Det bærende element i spirets nedre halvdel er en ottesidet, pyramidestubformet tømmerkonstruktion, der er fritstående i tagrummet og bedst lader sig sammenligne med tilsvarende, om end kvadratiske, spirunderbygninger fra Broager Kirke¹¹⁸ samt de nu fortrinsvis fra Sønderjylland og Lolland kendte tømrede klokkehuse, der dog ligeledes alle har kvadratisk grundplan.¹¹⁹ Underbygningen bæres af bjælkelaget over klokkestokværket og er eller har været fastgjort i dette. Basalt set udgøres den ottesidede pyramidestub af to i korsform anbragte, rektangulære konstruktioner, hvis indadgående hjørner i to niveauer lukkes af indskudte løsholter (fig. 67). De kraftige hjørnestolper, hvis udvendige, frie hjørner er affasede, hælder let ind mod midten, således at konstruktionens bredde aftager fra bund til top. I hver af de rektangulære grundkonstruktioner forbindes hjørnestolperne af løsholter og bindbjælker fordelt på to niveauer – hertil kommer et øvre bjælkelag (jf. ndf.). De to konstruktioners bindbjælker skærer hinanden ude af niveau, i enkelte tilfælde dog med en let sammenskæring.

Konstruktionerne afstives af et komplekst system af skråstivere. Den østvestgående ramme har på såvel nord- som sydsiden i alt seks stivere, tre der skræner nedad fra vest mod øst, og ligeledes tre fra øst mod vest (fig. 64, th.); stiverne skærer hinanden og bindbjælkerne i talrige punkter. Den østre kortsider har været afstivet af to sæt – nu fjernede – krydsende skråstivere over hinanden, mens den vestre har haft en række kortere skråbånd, af hvilke hovedparten ligeledes er fjernet.

Den nordsydgående rammes afstivning er mindre systematisk i sit anlæg. Mod øst er et sæt af krydsende skråstivere, der er nært beslægtet med de ovf. beskrevne, men anbragt i et lidt lavere niveau for at undgå sammenstød med den anden rammes stivere. Sættet består af to par skråstivere suppleret med to skråbånd foroven (fig. 64, tv.). I vestsiden er der kun et – nu delvis bortskåret – sæt krydsende skråstivere suppleret med skrå-

bånd af varierende længde, hvoraf hovedparten nu ligeledes mangler.¹²⁰ Også de to kortsider er forskelligt udformet; mod øst var to sæt krydsende stivere, mens der mod vest kun var enkelte skråbånd.

Foroven afsluttes hele konstruktionen af en rem af form som en regelret, oktogonal ramme, der dog nu mangler mod sydvest. Remmen bærer et bjælkelag af to gange tre bjælker, der er skåret sammen halvt i halvt, og i de indadgående hjørner er suppleret med korte stikbjælker (fig. 64, d).

Mod nord er bevaret to supplerende skråstivere, der fra det nederste lag af bindbjælker og skærende hjørnestolperne forløber ud til tårnets murkrone.¹²¹ Identiske sæt af – nu forneden afsavede – stivere ses mod syd. Mod øst har de nederste skråstivere formentlig været forlængede ud til murkronen; mod vest kan en nordre stiver have haft tilsvarende udformning og placering, mens den søndre skråstiver kun har strakt sig ud over hjørnestolpen.¹²² Denne disposition kan være valgt af hensyn til en opgang fra klokkestokværket til tagrummet.

Spirets øvre del bæres af en kongestolpe, der er sammensat af to tømmerstykker. Forneden er kongestolpen »funderet« på en ottekantet stolpe, der bæres af en tværbjælke lagt på det næstøverste lag af bindbjælker i underbygningen. Kongestolpen selv er ligeledes affaset til ottekantet plansnit undtagen ved sammenskæringer med bjælkelag og skråbånd. Af sidstnævnte findes to, der afstiver stolpen mod henholdsvis nord og vest. Op gennem den øvre spirhalvdel knytter stolpen sig til tre sæt af vandret tømmer (fig. 64, d-f).¹²³ Det nederste sæt består af to gange tre krydsende bjælker, der forbinder modstillede spær; de midterste skærer i kongestolpen, der er samlet på dette sted. De to øvre sæt består af fire »hanebånd« tappede i kongestolpen og bladet på siden af fire spær.

I spirets øvre del bæres de otte tagflader af i alt 16 spær, der rejser sig fra underbygningens toprem til toppen af kongestolpen. Den nedre del af spirets tagflader har været båret af stikspær i forlængelse af de øvre – foroven båret af den nævnte toprem; forneden af tårnets murkrone og her sandsynligvis suppleret med spærsko og lodrette spærstivere. Det fremgår, at spirets ned-

re del har haft en let opskalkning. Alt tømmer i den nedre spærkonstruktion er dog nu udskiftet – formentlig ved tårnets restaurering 1857–58, hvor der tillige tilføjedes murede gavltrekanter med tilhørende korte sadeltage over de otte tårnsider (jf. s. 2489–90).

Stiger. Som noget helt usædvanligt er bevaret rester af arbejdsstiger, der sandsynligvis har skullet bruges af håndværkerne ved spirets rejsning. I kongestolpen er fra basen og op til det følgende bjælkelag boret en række vandrette nordsydgående huller (diam. ca. 3,5 cm) tværs gennem stolpen med 35–37 cm's mellemrum. Disse huller har ved indstikning af korte rundstokke dannet en stige. Tilsvarende huller findes i det midterste spær i nordre og søndre tagflade med et udgangsniveau i samme højde som i kongestolpen og tilsyneladende forløbende helt til toppen af spærene.¹²⁴ Hullerne sidder nærmest spærenes yderside og har derfor ikke kunnet anvendes til anbringelse af stigetrin efter oplægningen af tagbrædder og tagbeklædning.

Tømmermærker. På tømmeret er iagttaget op mod en halv snes tømmermærker af noget særegen udformning. De er hovedsagelig konstateret på skråstiverne i den nedre spirkonstruktions østvestgående – og lettest tilgængelige – ramme, men knytter sig til hjørnestolperne, der har været angivet med hvert sit mærke. Tilføjede bitegn i form af romertal angiver tømmerstykkets niveau i konstruktionen. Numrene må være skåret med et smalt, hulet billedskærerjern, hvilket fremgår af deres frie, svungne former (fig. 66a–d).

Af kirkens øvrige middelalderlige bygningsafsnit har alene midtskibet bevaret den oprindelige tagkonstruktion (fig. 10–11). Det velbevarede egetagværk, der strækker sig i hele bygningsafsnitets længde, udgøres af 44 spærfag, som er nedtappet i spærsko med ligeledes tappede spærstivere (fig. 69). De enkelte fag har to bladede hanebånd, som over langhusets vestre 1. byggefase er fæstnet til spærenes vestside, mens de over de fire østre fag,

langhusets 2. byggefase, er påsat spærenes østside; denne variation udtrykker, at tagkonstruktionen er opsat i takt med langhusets opførelse.¹²⁵ Da hele konstruktionen er dendrokronologisk dateret til o. 1490 (jf. s. 2510), må den store nyopførelse dog være realiseret indenfor en begrænset periode.

I 1800-tallet blev tagstolen suppleret med kraftigt fyrretømmer, som ikke mindst er indsat som forstærkning af bindbjælker og udvalgte spærfag.

Sideskibenes tagværker blev 1857–58 udskiftet med fyrretømmer, der også ses over langhusets to nordre tilbygninger, hvor de nye konstruktioner dog er ældre end 1857–58 (jf. s. 2489–90). Over sideskibene, som hver har 42 spær og tre stikspær, har spærsiderne, som hviler i en tappet spærsko, hver ét hanebånd, mod syd bladet, mod nord tappet. Spærenes øvre ender hviler mod højkirke-muren på en rem, som bæres af indmurede konsoller af fyr og eg (fig. 49, 68). Enkelte af egekonsollerne er jf. dendrokronologiske undersøgelser oprindelige, mens andre i nyere tid er udskiftet med genanvendt tømmer (s. 2510 ff.). Således har flere af de sekundære egekonsoller afskårne tapper i enderne foruden riller og huller i siden efter støjler, hvilket viser, at tagværket er repareret med opskåret bygningstømmer.

Våbenhusets seks spærfag hviler i spærsko uden spærstivere og har hver ét tappet hanebånd. En tilsvarende konstruktion på syv spærfag og seks gratspær ses over nordre korsarm, hvor hvert enkelt fag dog har to hanebånd.

Ifølge regnskaberne har tagkonstruktionerne løbende været underlagt reparationer, hvilket også fremgår af de dendrokronologiske dateringer (jf. s. 2510 ff.). Navnlig spiret er løbende blevet repareret, men jf. den velbevarede konstruktion, kan der alene være tale om mindre udbedringer (jf. s. 2505 ff.). 1832 blev den høje konstruktions spærsider og overgang til gesimsen eftersat og repareret.¹¹⁵ En større istandsættelse iværksættes 1846, da de syd- og vestvendte sider blev istandsat. Arbejdet udførtes af tømremester Madsen, som for 2600 rigsdaler udførte arbejdet i løbet af det følgende år.¹¹⁵

Det mest omfattende indgreb i spiret skete under restaureringen 1857–58, da tårnet fik otte trekantgavle. Herunder blev også sideskibstagenes bølgende rygninger udrettet til en ret linje,

Fig. 65. Tårnets spirkonstruktion, set nedefra (s. 2505 ff.), set mod sydvest. Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Spire construction of the tower, seen from below, looking south west.*

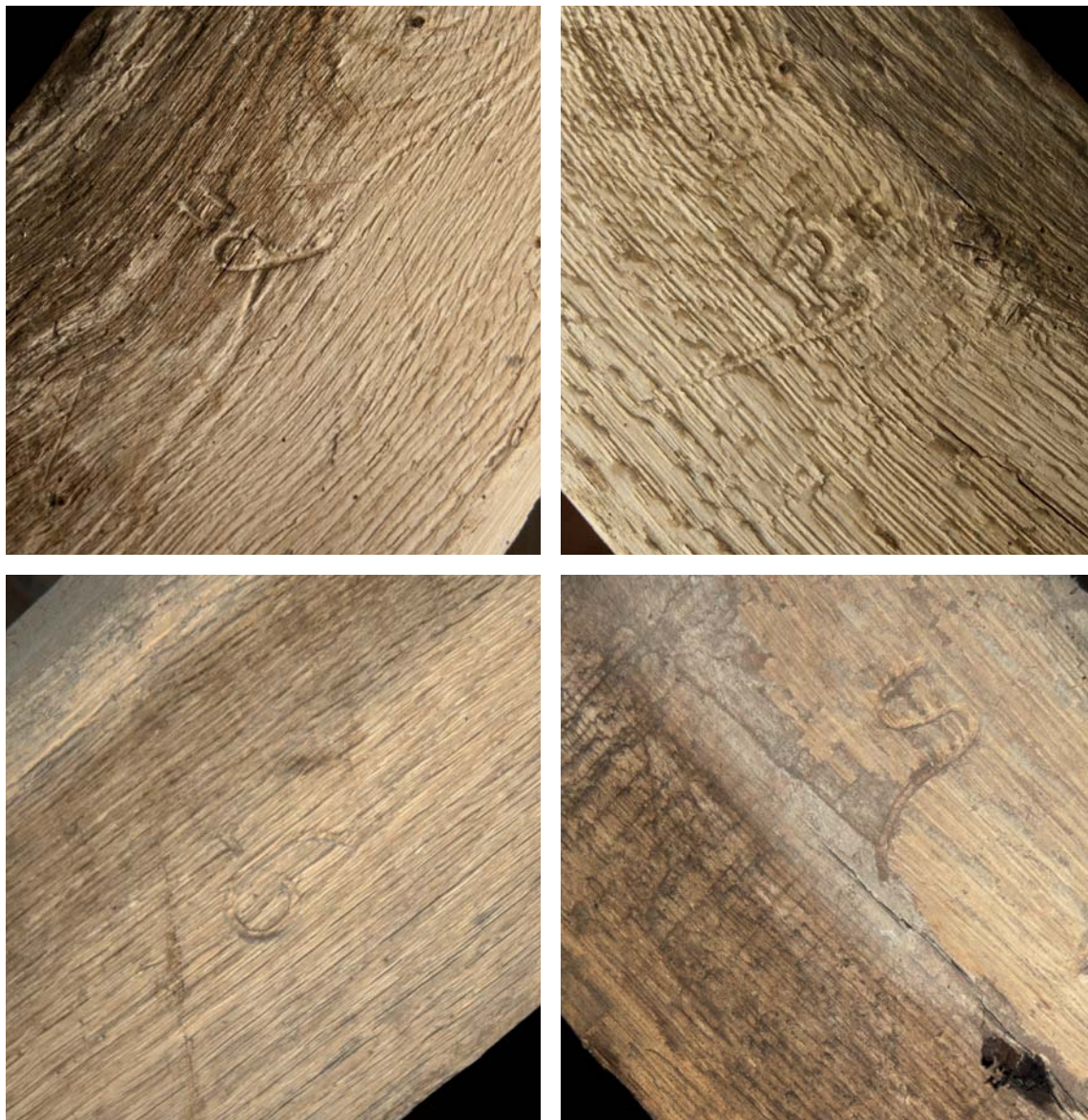

Fig. 66a-d. Tårnets spirkonstruktion. Tømmermærker i nedre del (s. 2509). Foto Mogens Vedsø 2012. – *Spire construction of the tower. Timber marks in the lower part.*

hvorved en del af konstruktionen måtte sænkes en smule. De øvrige tagværker bevarede men fik foretaget fornødne reparationer (s. 2489-90).³⁹

Dendrokronologiske undersøgelser. 2010 er der udtaget boreprøver fra kirkens egetræstagværker samt fra tårnets spirkonstruktion; fra tårnet er der desuden udtaget en prøve fra en fyrrebjælke.

Tårnets spir er udført af træ, som er fældet o. 1470, mens en fyrrebjælke fra bjælkelaget under

klokestokværket stammer fra en reparation i 1500-tallets sidste del. Midtskibets tagværk, hvori der ikke er påviste reparationer, er trods både langhusets og konstruktionens to byggefaser af træ, som er fældet o. 1490; dermed må de være etableret over en meget kort periode.

Over begge sideskibe er der udtaget prøver fra de i højkirkemurene indmurede bjælkekonsoller, hvorover spærsideerne hviler (jf. s. 2509). Ved

Fig. 67. Tårnets spirkonstruktion, nedre del (s. 2505 ff.), set mod sydøst. Foto Mogens Vedsø 2012. – *Spire construction of the tower, lower part, looking south east.*

udtagningen vurderedes, at alle egekonsoller var indsat under langhusets opførelse, hvilket de dendrokronologiske resultater imidlertid afviser.

Over nordre sideskibs østre del fra langhusets 2. byggefase er konsollerne af træ, som er fældet vintrene 1483–84 og 1484–85 og må markere kirkens opførelsestidspunkt. Over sideskibets vestre del er konsollerne af træ, som er fældet i Østdanmark eller Vestsverige o. 1510. Disse vestligste konsoller, som indgår i langhusets 1. fase, må tilskrives reparationer, der meget vel er udført af ældre tømmer længe efter langhusets færdiggørelse; det er næppe sandsynligt, at tagkonstruktionen havde behov for en større istandsættelse allerede i 1500-tallets begyndelse.

Over søndre sideskib falder de undersøgte konsoller i tre faser, hvoraf den tidligste, der er påvist i langhusets vestre del, udgøres af tømmer fældet o. 1465. Dette kan være primært i forhold til langhuset, men er da genanvendt over sideskibet ligesom konsollerne i de to yngre faser, der omfatter træ fældet o. 1535 og formentlig efter 1735. Da hver af disse faser omfatter en konsol med rester af tap i enden, er de udført af genanvendt bygningstømmer (jf. s. 2509). Den ældre

af disse faser er påvist i begge hovedbyggefaser i langhuset, mens den yngre alene er påvist i langhusets vestre 1. byggefase.¹²⁶

†*Kviste*. 1725 havde den nedre del af spiret fire små †*kviste*,⁸⁹ der 1761–64 synes orienteret mod hvert verdenshjørne (fig. 3). †*Kvistene* har meget vel eksisteret op i 1800-tallet, men var nedtaget 1856 (fig. 146).

Tagbeklædning. Siden restaureringen 1857–58 har kirken været tækket med skifer med undtagelse af spiret, der siden 1852 har været kobberbeklædt. Stræbepiller, kamtakker og tårnunderdelens vestre hjørner blev 1881–84 behængt med røde hultegl.

På kirkelofterne angiver tagteglfragmenter i hvælvlommerne, at bygningen i middelalderen var belagt med hulsten. I regnskaberne kan dette tagtegl følges fra 1589,¹¹³ og endnu 1758 blev store dele af midtskibet og søndre sideskib tækket med hulsten.¹²⁷ Samtidig omlagdes våbenhuset med genanvendte sten fra skibet, foruden 200 nye tagsten. For dette arbejde betaltes Hans Mouritzen 6 rigsdaler, 2 mark og 4 skilling for at have været murermesterens håndlanger i 34 dage, mens Peder Olesen betaltes 2 rigsdaler, 1 mark og 8 skil-

Fig. 68. Konsol fra vestre 1. byggefase i søndre sideskibs tagkonstruktion, indmuret i højkirkemuren, set fra sideskibsloftet mod nordøst (s. 2509). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Console from the western first phase in the roof structure of the south side aisle, bricked into the nave wall, seen from the side aisle ceiling looking north east.*

Fig. 69. Midtskibets tagværk og hvælv, set mod nordvest (s. 2509). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Roofing and vaults of the nave looking north west.*

ling for i 12 dage at have hjulpet med at hejse de tiloversblevne sten op i tårnet og opmagasinere dem over kirkens hvælvninger. Samme år noteredes, at den omfattende tagrenovering havde været vellykket, idet to voldsomme efterårsstorme ikke havde forårsaget skader.³⁹

1832 var kirken endnu belagt med hulsten,¹¹⁵ som først endelig blev nedtaget ved restaureringen 1857–58, hvor alle bygningsafsnit, fraregnet tårnspiret, blev omlagt med skifer (jf. s. 2489–90).³⁹

Tårnets ottekantede spir var jf. biskop Jacob Madsen 1589 tækket med bly, som da var kombineret med tegl på den nedre del.¹¹³ Bly udgjorde tagbeklædningen helt frem til 1852, hvor den erstattedes med kobber; for dette arbejde modtog kobbersmed H. Hansen 2250 rbd.³⁹

†*Tagrytter*. Over midtskibets østre del har der tidligere været en tagrytter, der kan have rod i

et middelalderligt messeklækkespir (fig. 3, 6, 8e). Tagrytteren kan fra 1589, hvor den var tækket med brædder,¹¹³ som 1726 erstattedes med 300 hulsten.⁸⁹ Denne beklædning har dog næppe været hensigtsmæssig på de smalle tagflader, og 1755 var spiret da også blybeklædt, ligesom vesttårnet.³⁹ 1807 blev det besluttet, at tagrytteren kunne nedtages, i fald den ikke tjente som sø- eller lodsmærke.⁵² Nedbrydningen iværksattes samme år, men i midtskibets tagværk over langhusets 4. fag fra øst indgår en tømret buk, som kan være en del af den sidste rytters fæste i tagkonstruktionen.

Jf. regnskaberne har der løbende været foretaget reparationer af †tagrytteren, som har lidt stærkt under både blæst og regn. 1683 var der råd i spiret, som erstattedes af et nyt,³⁹ der 1758 af hensyn til stabiliteten blev fæstnet til tagkonstruktionen med jernankre.³⁹

Vindfløj. Tårnet krones af en vindfløj med kugle, der opsattes ved restaureringen 1857-58, hvor spirets trekantgavle fik tilsvarende *frontspir* (s. 2489-90, fig. 7).¹²⁸

†*Vindfløje.* En vindfløj på tagrytteren nævnes tidligst 1693, da Henning guldsmed fremstillede en fløj til spiret af messing og kobber.³⁹ 1799-1800 var samme fløj forsynet med en hane, som da forgyldtes.³⁹ En vindfløj på tårnspiret, nævnes tidligst 1700, hvor den bar en forgyldt kugle.⁸⁹ 1736 omtales den yderligere med en hane, som nedblæste i en storm.³⁹ 1744 bar tårnets fire små †kviste hver et korsformet †*frontspir*, der samme år blev malet og forgyldt.³⁹

Opvarmning. Langhuset var uopvarmet frem til restaureringen 1881-1884, hvor der installeredes en †*kalorifere* (s. 2502). Anlægget blev 1879 planlagt opstillet i et aflukke bag alteret, hvor det skulle tilsluttes to skorstene mod midtskibets østgavl med fælles udløb i tagets kip (fig. s. 61a). Planen, der ville have sløjftet koromgangen, forkastedes lykkeligtvis til fordel for en støbt fyrcælder under nordre korsarm med nedgang igennem vestmurens fundament; denne er omgivet af et sortmalet støbejernsrækværk (fig. 25). Fra kælderen førtes rør til kirken via en kanal under arkaden mod skibet, hvis samtidige lukkemur derfor blev rejst over en bred aflastningsbue (jf. s. 2477). Anlægget fik to skorstene, som på hver side af døren er delvist indhugget i korsarmens indvendige gavle; deres øvre del, som har haft fælles udløb i tagrytningen, er nedrevet.

1910 blev varmluftsanlægget erstattet af et *centralvarmeanlæg*,⁵¹ der ligeledes installeredes i fyrcælderen, som i dag huser et fjernvarmeanlæg.

Murbehandling. Facaderne står i dag blanke, men senest fra midten af 1700-tallet blev de kalket hvide.¹²⁹ Under restaureringen 1857-58 blev murene rensede for afskalninger men efterfølgende genbehandlet (jf. s. 2489-90), og den endelige afrensning af de røde teglfacader synes først gennemført ved restaureringen 1881-84 (s. 2502).

Hele kirkens indre står i dag med hvidkalkede vægge, som i langhuset kan følges fra 1724.⁸⁹

Glasmaleri (jf. fig. 71), 1910, skænket af skomagere J. J. Albinus.¹³⁰ En blyindfattet glasmosaik forestillende Korslammet stående under en

kølbue med trekløverbuer indsat i korets østlige vindue. Lammet står ved sejrspanen mens det udgyder sit blod i en kalk. Øverst i vinduet danner udsmykningen endvidere tre spidsbuer. Udført i blå, rødt og grønt glas. Den nedre del af vinduet var oprindelig udformet som et draperiophæng mellem to søjler, men efter skader forårsaget både under orkanen 3. december 1999 og som følge af hærværk i foråret 2000 blev denne del af udsmykningen erstattet med klart glas.

†*Glasmaleri.* 1) Søren Abildgaard har i sin notesbog fra sit besøg i kirken 1762 anført, at der »paa et af de sydlige Vinduer i Omgangen ved Choret« var tre våbenskjolde.¹³¹ Disse affegnede han som: a) et skjold med to blå bjælker på hvid bund, dvs. Bielke. b) et skjold med tre blå roser over hinanden, dvs. Brockenhuus. c) et skjold med 'regnbuer af rødt og grønt og hvidt i grunden', dvs. Grå. 2) O. 1859 (sml. fig. 63b). Et fotografi fra 1870'erne (fig. 147) viser, at det østligste vindue i midtskibet var udsmykket med en glasmosaik forestillende to spidsbuer med stavværksrosetter hvor imellem er et oculus med en stjerne. Glasmosaikkens nygotiske præg sætter den i nær forbindelse med istandsættelsen 1842.

†*Kalkmalerier.* 1) Senmiddelalderlige. Nogle svage fragmenter af såvel figurer som indivielsekors blev konstateret 1882 i forbindelse med kirkens istandsættelse.¹³²

2) O. 1500. En ribbebemaling blev konstateret i nordre sideskibs to østre fag under istandsættelsen 1881/84, men blev derefter overmalet.¹³³ Desuden blev et fragment af kalkmaleri konstateret i nordre sideskib forestillede en knælende skikkelse i grøn dragt og derover muligvis et skjold med kors, som forblev afdækket, men dog skjult idet monstransskabet blev anbragt foran det, og overkalkedes senest under den indvendige renovering 1955.¹³⁴ De motiver, der 1882/83 blev malet med inspiration i de fundne fragmenter (jf. nr. 6), godtgør, at der formentlig er tale om arbejder udført af det såkaldte liljemesterværksted, aktivt o. 1500.

3) O. 1730. Kong Christian VI og dronning Sofie Magdalenes »Nafne« med begyndelsesdatoen for kongens regering, 12. okt. 1730 var malet i højkirkens østligste hvælving.¹³⁵

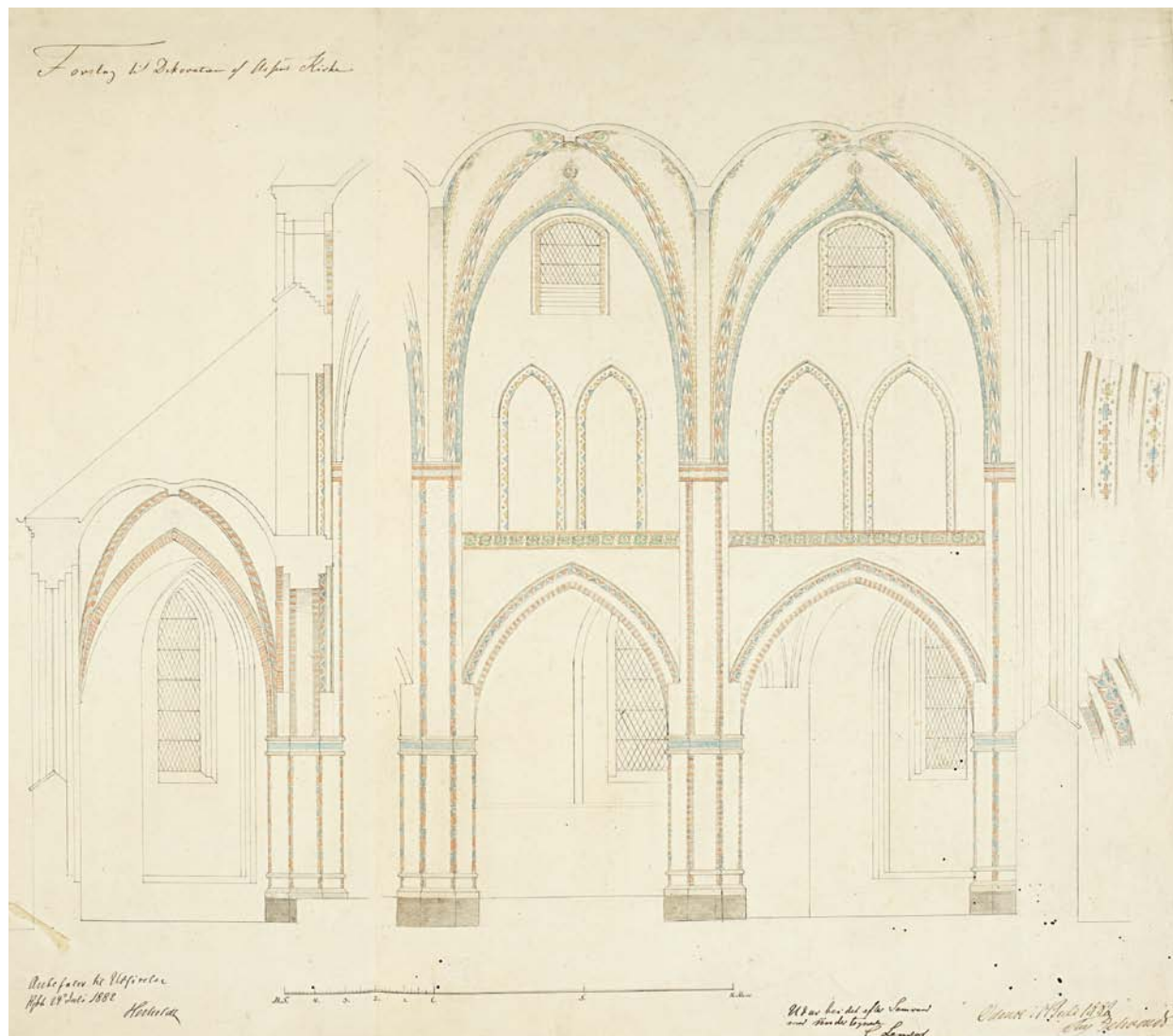

Fig. 70. Opstalt af nordre højkirkemurs to østligste fag med forslag til kalkmalerier 1:150. Tegnet af C. Lendorf og August Behrends 1882. I LAFyn. – Elevation of the two easternmost bays of the north nave wall with proposal for wall paintings.

4) O. 1746. Kong Frederik V og dronning Louises »Nafne« med begyndelsesdatoen for kongens regering, 6. aug. 1746 var malet i højkirkens østligste hvælvning.¹³⁶

5) O. 1769. Kong Christian VII og dronning Caroline Mathildes våben blev malet af Claus Koch 'under hvælvningen'.¹³⁷

6) (Jf. fig. 70) 1882/83, efter tegninger af August Frederik Behrends, Odense. Dekorationen tog sit udgangspunkt i de rester af oprindeligt kalkmaleri, der blev konstateret 1881 i forbin-

delse med istandsættelsen af kirken (jf nr. 1). Dekorationen bestod dels af malede mursten i to farver langs arkadepillernes og -buernes kanter, dels af to forskellige ornamentborter, der blev malet på arkadebuernes halvstensfals, omkring triforier, sideskibenes vinduer og vinduesnicher, samt en udsmykning af og omkring hvælvenes ribber. Endvidere maledes et illusionistisk klæde på lektoriemuren. Udsmykningen blev fjernet som led i den indvendige renovering 1955.¹³⁸

INVENTAR

Overst. Kirkens middelalderlige inventar er begrænset til et romansk vievandskar indmuret i væggen ved våbenhusets dør, et monstransskab og alterkalkens fod (o. 1500-50). 1500-tallets anden halvdel er ligeledes sparsomt repræsenteret i inventaret, nemlig alene i form af to alterstager skænket 1577 af Peter Kemp. Derimod stammer en betydelig del af inventaret fra 1600-tallet, hvor kirken ikke mindst modtog mange private gaver fra især byens rådsaristokrati. Således blev altertavlen skænket o. 1625 af Jens Mand og hustru Karen Berildsen, en ny klokke (nr. 1) blev skænket 1631 af sognepræst Poul Andersen, borgmestrene Rasmus Bang og Gabriel Mouritsen samt af rådmændene Laurids Hiort og Bonde Jacobsen. Kapellan Gregers Pedersen gav 1645 en lysearm, mens den ældste lysekronen blev skænket 1652 af Niels Iversen og hans hustru Birte. Den af Hans Nielsen Bang udførte prædikestol må være anskaffet i tiden o. 1670/75. Nævnes skal også to genstande, der formentlig begge hører 1600-tallet til, men som først senere tilgik kirken: dels en lysearm skænket 1736 af herredsfoged Christian Ulrich Bertelsen og hustru Mette Cathrine Winter, dels et maleri forestillende Kristus i Dødsriget som muligvis først er anskaffet efter 1900.

Også altersølvet blev fornyet på dette tidspunkt. Sognepræst Bertel Ludvigsen skænkede 1670 en ny oblatæske (nr. 1), udført af sølvsmed Christian Callender, Assens, mens borgmester Thomas Iversen og hustru Helvig Jensdatter 1686 bestodte udskiftningen af den senmiddelalderlige alterkalks bæger.

I tiden omkring 1700 anskaffedes smedjærnsalter-skranke, der svarer nøje til den daterede alterskranke i Skt. Knuds Kirke, Odense, fra 1694 (s. 569). 1722 skænkede Birgitte Fugl, enke efter Christian Fogh, kirken en oblatæske af nordtysk oprindelse samt en alterkande udført af guldsmed Jens Christensen, København. Desuden anskaffede kirken 1737 et nyt sygesæt udført af guldsmed Iver Larsen, Assens, og 1780 en ny alterdisk udført af den lokale guldsmed Niels Iversen. Mens betydelige dele af inventaret således er anskaffet i 1700-tallets første halvdel, er det sene 1700-tal, foruden den nævnte alterdisk, kun repræsenteret ved Kristoffer Præstmarchs tårnur fra 1795, som imidlertid er taget ud af brug i nyeste tid.

I det tidlige 1800-tal fornyedes inventaret med et malet portræt af Martin Luther, skænket af sognepræst Jens Hornsyld 1817, der blev anskaffet nye malerier til altertavlen, udført 1826-28 af bysbarnet Jes Bundsen,

og en præstestol fra 1834. Disse genstande er det eneste bevarede inventar fra tiden op til kirkens nyindretning 1842, på hvilket tidspunkt kirken modtog Dankvart Dreyers maleri af Kristus, der viser sig for apostlene og de tre Mariaer, som en gave fra kunstneren. Dog har nyindretningen 1842 ikke i øvrigt sat sig blivende spor i inventariet, mens J. A. Jerichaus dåbsengel, skænket 1883, er eneste vidnesbyrd om restaureringen 1881-84. Derimod er snedkerkunsten fra 1800-tallets sidste år repræsenteret af den anselige præsterækketavle, en trælysekronen og to kandelabre, der nu er omdannet til stumtjenere. Endelig tilgik 1896 et ældre kirkeskib fra o. 1850, som gave fra tandlæge Stub.

I tiden omkring 1900 var kirkens belyningsmæssige forhold centrum for flere nyanskaffelser; heriblandt to syvstager, den ene skænket 1899 af byens damer, den anden tilkom i 1900-tallets begyndelse. 1913 anskaffedes en kopi af 1645-lysearmen, og 1919-20 skænkede (præsenteret?) Harald Plum to messinglysekroner. Siden er yderligere tre lysekroner tilgået kirken. Endnu en væsentlig nyanskaffelse fra denne periode er Anders Bundgaards malmfont fra 1910, skænket af Assens og Omegns Sparekasse, hvortil hører et messingdåbsfad og formentlig også en dåbskande tegnet af Siegfried Wagner. I nyere tid er endnu et dåbsfad anskaffet.

Blandt det yngste inventar skal nævnes Marcussen-orglet fra 1964, der står på et samtidigt pulpitur (udvidet 1999), samt et klokkespil, der blev etableret ved kirkens jubilæum 1988 og udvidet 1991. Stolestaderne fornyedes 2007.

Farvesætningen. Mens de nye stolestader er rødviolette/blommefarvede, fremstår det øvrige inventar overvejende uden bemaling, idet såvel orgel som pulpitur står i lys, lakeret eg, prædikestol og altertavle i en mørkere lakering fra 1881/84, og monstransskabet i en lys egetræsådring med detaljer i rødt og blåt.

Om kirkens ældre stafferinger vidnes stort set intet andet end, at såvel altertavle som prædikestol i 1700-tallet var bemalede og havde forgyldninger. Først fra 1800-tallets slutning foreligger nogenlunde sikre oplysninger om kirkens farvesætning, idet stolestaderne og døbefonten 1862 er omtalt som perlefarvet.⁵¹ Denne bemaling er dokumenteret af fotografier fra 1870 (fig. 90 og 147), som viser, at også korskranke, orgel- og herskabspulpiturer samt prædikestolsopgangen stod i en overvejende lys bemaling, formentlig ligeledes perlefarvet. Derimod fremstod prædikestolen samt altertavlen mere brogede.

Kilder. Af kirkens middelalderlige regnskaber er bevaret brudstykker af de korte, årlige oversigter over kirkens indkomster og gæld fra perioden 1372-85 og i

Fig. 71. Indre set mod øst. Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Interior looking east.*

mere komplet stand også for perioden 1496–1583.¹³⁹ Kirkeinspektionens ældste regnskabsbog dækker perioden 1608–65 og indledes med et inventarium. Herefter følger årlige oversigter over indtægter og udgifter, som dog i de fleste tilfælde ikke rummer konkrete oplysninger om tidens mange og meget betydelige inventarskaffelser. Fra 1694 er også stiftsøvrighedsregnskaberne bevarede, dog med enkelte lakuner. 1800-tallets istandsættelser er foruden oplysninger i Kirkeinspektionens regnskaber dokumenteret igennem et større tegningsmateriale. Såvel forløbet op til som selve istandsættelsen af kirken 1842 kendes fra J. P. Jacobsens forslag til nyindretning af kirken med nye stolestader og pulpiturer fra perioden 1831–40 (jf. fig. 57a–b). Istandsættelsen 1859, der hovedsageligt fokuserede på selve bygningen, er tilsvarende dokumenteret igennem tegninger, herunder af de nye dørfloje og et ikke realiseret forslag til pulpiturer mellem midt- og sideskibe.¹⁴⁰ Endelig er Lendorfs istandsættelse 1881–84 dokumenteret i form af udkastet til approbationen af projektet,¹⁴¹ Lendorfs indberetning og en detaljeret beretning fra 1884, der opbevares med kirke-regnskaberne.¹⁴²

Om *det senmiddelalderlige kirkerums* indretning vidner såvel de bygningsmæssige spor efter et oprindeligt pulpitur i skibets vestende, samt monstransskabet, hvis ene, glatte kortside tyder på, at det var opstillet på taltartavlenes søndre side. Endvidere må en lektoriemur om koret have eksisteret, idet dele af en sådan væg, sat i polsk skifte, endnu eksisterede i 1900-tallets begyndelse; desuden blev der ved istandsættelsen 1881/84 fundet rester af de nedbrudte mure mellem koret og de to sideskibe.

Oplysningerne om *forandringerne af kirkerummet i reformationstiden* er tilsvarende sparsomme. Dog vides det, at sidealtrene nedlagdes allerede i 1520'ernes slutning (jf. s. 2420), samt at Peder Brod o. 1575 bekostede en ny prædikestol. Kirkens stolestader er omtalt første gang i 1578, men kan være ældre. Derimod tegner ændringerne af *kirkerummet i 1600-tallet* sig nogenlunde klart. Stoleværket blev renoveret og udvidet 1634, sådan at der var stoleblokke i såvel midtskibet, under arkadebuerne ind til sideskibene, i søndre sideskib, i nordre korsarm og i søndre side af tårnrummet. Ifølge en beskrivelse fra 1683 stod døbefonten bag et fontegitter i tårnrummets nordside. Koret gennemgik væsentlige forandringer i løbet af århundredet, først med tilgangen af en ny altertavle o. 1625, siden omkring århundredets midte, da altertavlens fritstående evangelistfigurer blev tilføjet. Denne tilføjelse fandt formentlig sted o. 1649/50, da Jens Clausen bekostede et 'nyt kor', dvs. en istandsættelse og nyindretning med blandt andet et korgitter udsmykket med billedskærerarbejde, der afgrænsede koret fra såvel skibet som koromgangen. Samtidig med denne istandsættelse modtog orgelbygger Peter Karstensen, Viborg, bestilling på et nyt orgel til kirken, som blev leveret 1657. Endelig blev renaissanceprædikestolen udskiftet med den nuværende.

I *1700-tallet* forandredes især stoleværket, ikke mindst med indretningen af ti lukkede stole og syv herskabspulpiturer, hvoraf størstedelen var placeret i midtskibets vestende. 1747–48 blev stoleværket og korgitteret istandsat, mens en ny døbefont blev opstillet centralt i koret. Herefter blev de nævnte genstande malet af Hans Henrik Kock.

I *1800-tallet* gennemgik kirkerummet flere omfattende forandringer. Koret blev istandsat 1828, hvilket indebar, at det barokke korgitter, fontegitteret og skriftestolene blev kasseret. I stedet etableredes en lav korsranke, mens døbefonten blev flyttet til en pille nær koret. Under den følgende hovedistandsættelse af kirken 1842 forandredes rummet atter betydeligt, bl.a. ved en udskifning af døbefonten og stolestaderne samt ved anskaffelsen af en ny, gotiserende korsranke (se også s. 2559).

Hele rummet fik et markant nygotisk præg 1854–55 i forbindelse med udførelsen af den ny facade til P. M. Gudmes orgel. I den forbindelse måtte også orgelpulpitret og de tre herskabspulpiturer herunder forandres, idet deres front blev integreret i orglets facade. Samtidig opsattes panelværk i koret i samme stil. Nygotikken satte yderligere præg på kirken i forbindelse med istandsættelsen 1857–58 (jf. s. 2489), der bl.a. inkluderede nye vinduer og dørfloje. Herudover skal det nævnes, at alle herskabspulpiturer fra regnet de tre under orgelpulpitret, blev nedlagt i tiden frem mod 1862.

Etatsråd Herholdts og C. W. F. Lendorfs restaurering 1881–84 betød, at rummets nygotiske præg blev væsentligt nedtonet. Hvad angår inventaret, blev stolestadernes døre fjernet, mens altertavlen samt prædikestolen begge blev mørklakerede. Herudover blev orgelpulpitret ombygget og de tre herskabspulpiturer under dette fjernet. Indsatsen blev særligt koncentreret om koret, hvor korsranken og det nygotiske panel blev fjernet, mens et nyt alterbord blev bygget. Efter fundet af ældre fundamenter blev muren mellem kor og koromgang forlænget på begge sider, sådan at koret herefter var helt adskilt fra sideskibene. Lige så væsentligt for kirkerummets indretning var det, at de bedst bevarede af gravstenene, der var blevet fjernet 1842, nu blev bragt ind i kirken igen og opstillet i korrundings vinduesnicher, mens mindre velbevarede sten blev lagt i koromgangens gulv øst for koret.

I *1900-tallet* har kirkerummet gennemgået en større istandsættelse 1942, da stoleblokkene og deres podier blev sløjft og erstattet af stole placeret direkte på et nyt flisegulv. Samtidig blev kormuren nedrevet og erstattet af et lavt rækværk af støbejern. Fælles for disse forandringer var en ambition om at skabe et enklere kirkerum med stor sammenhæng mellem de tre skibe og koret. Denne istandsættelse præger fortsat kirkerummet; dog er der 2007 atter opsat regulære stolestader i midtskibet.

Fig. 72. Altartavle, o. 1625 (s. 2520). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Altarpiece, c. 1625.*

ALTERBORD OG ALTERKLÆDER

Alterbord (jf. fig. 71), 1881/84, 251×94 cm, 103 cm højt, af fyrretræ. Bordet er udført som en rammekonstruktion af træ, der på front og sider er beklædt med træpaneler. I bagsiden er et skab.

Alterklæde (jf. fig. 71), 2000, 90×456 cm, af hør og uld, vævet af Anne Marie Egemose, Assens. Klædet, der er navngivet 'Rosenalteret', er vævet i rombemønster i varierende røde nuancer.

†*Alterklæder*. 1) Nævnt 1714,³⁹ et gammelt klæde af lysebrunt, 'blommet' silke med silkefrynser. 2) 1738, en alterdug skænket af Hans Christenssens enke sammen med en messehagel (†nr. 8), en †alterdug, en messeskjorte og en †skammel.³⁹ 3-4) 1792, af fint og groft lærred, syet af madam Rotscher.³⁹ 5) Nævnt 1812, af rødt fløj.³⁹ 6) 1839, af rødt fløj med guldfrynser.³⁹ 7) 1867, af rødt fløj med guldfrynser og galoner.³⁹

Blandt kirkens †*alterdug*e kan nævnes:¹⁴³ 1) 1737/39, skænket af Hans Christenssens enke, en fin alterdug med kniplinger. Skænket sammen med †alterklæde nr. 2, †messehagel nr. 8 og en †skammel. 2) 1877, skænket af fru Lindberg, med broderi. 3) 1883, skænket af frk. Christiansen, med broderi.

Altertæppe, 2012, af uld, vævet af Jette Nevers. Det overvejende grønne tæppe har et centralt geometrisk kors-i-kvadrat motiv i guld og afsluttes ved enderne af en sort-hvid bjælke samt et gult kvadrat.

(†)*Altertæppe*, 1981, af uld, vævet af Jette Nevers. Det overvejende himmelblå tæppe, kaldet 'Himmelyset', deles på midten af en koksgrå trekant og en smal stribe, der løber fra trekantens ene spids; kantet af smalle sort og hvide striber.

†*Kortæpper*. 1-2) O. 1867 udskiftedes det gamle kortæppe af rødt silkefløj med guldfrynser og guldgaloner med et nyt af samme materialer.³⁹ 3) 1898, broderet, skænket af en kreds af damer.³⁹

ALERTAVLER

Alertavle (fig. 72-75), o. 1625 med tilføjelser o. 1649/50, ifølge udskårne navnetræk skænket af Jens Mand og Karen Berildsen. Forsynet med malerier udført 1826-28 af Jes Bundsen, Altona.

Tavlen består af postament, tredelt storstykke og topstykke, der kantes af vinger og krones af en brudt trekantsgavl. Storfeltet indrammes af to glatte frisøjler med korintiske kapitæler og prydbælter, hvori er et diademhoved; søjlepostamentene har løvehoveder på forsiden. Søjlerne bærer en rigt ornamenteret, fremskudt gesims. Storfeltet flankeres af nicher med halvrund, muslingformet top, hvori er friskulpturer forestillende evangelisterne Lukas (nord) og Johannes (syd), begge stående på svungne søkler smykket med kartouchebånd.¹⁴⁴ Over nicherne sidder rulleværskartoucher med givernes navnetræk. Ganske bemærkelsesværdigt er det, at den kvindelige givers navn er sat i den privilegerede, heraldiske højreside (nord), hvor versalindskriften »Karren Iens Mands« læses under et blomstermotiv (fig. 74), mens hendes mands navn, »Iens Mand«, og bomærke ses i den modstående kartouche (fig. 75). Om dette skyldes, at Karen Berildsen havde en højre social status end Jens Mand,¹⁴⁵ eller måske at alertavlen først stod færdig, efter Jens Mand havde forladt Assens (jf. ndf.), er usikkert. Yderst på storstykkets gesims er friskulpturer forestillende Mattæus (nord) og Markus (syd). De fire evangelistfigurer adskiller sig fra den øvrige tavle ved at være skåret i rødligt træ; samtidig er disse i kraft af de dynamiske positurer og den plastiske skildring af ansigterne væsensforskellige fra alertavlens øvrige billedskærerarbejde.¹⁴⁶

De smalle storvinger er udsmykket med rulleværskartoucher omkring et centralt kerubhoved, og på vingens overkant sidder putti, henholdsvis med et anker (nord) og et kors i hånden, Håbets og Troens symboler.

Topstykkets arkadefelt indrammes af to frisøjler, der bort set fra kapitælerne er af samme type som storstykkets. Søjlerne er sat på et rigt ornamenteret konvekst postament, der spejler storstykkets. Arkadefelterne har pilastre med kartouchebånd og i sviklerne kerubhoveder. Topstykket flankeres af smalle topvinger med rulleværks- og brusornamentik samt kuglespir. Dets gesims er rigt ornamenteret, omtrent svarende til storstykkets, og bærer en brudt topgavl med et anseligt kerubhoved i gavlfeltet, hvorpå den Opstandne Kristus står med sejrspanen. På de to skrå gavlsider ligger englefigurer.

Fig. 73. Altertavlens topfeltsmaleri, Jesu Døb, malet af Jes Bundsen 1828 (s. 2522). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Top field painting of altarpiece, The Baptism of Christ, by Jes Bundsen, 1828.*

Altartavlen hviler på et postament formet som to anselige sokler med løvefødder og prydet med diademhoveder. Mellem soklerne bærer to reliefskårrede englefigurer en kartouche, hvori Joh. 6:35 er skrevet med fordybet fraktur. Et konvekst fremspring over dette felt fungerer som afsats for storfeltets søljer.

Altartavlen fremtræder i det lakerede træs brune farve.

Alttermalerier. Storstykket (jf. fig. 72), 1826, olie på træ, 174×134 cm, forestiller *Nadveren* og er malet af Jes Bundsen, Altona; signeret f.n.t.h. med

gult: »Bundsen malet 18(26)«. ¹⁴⁷ Kristus sidder med sine disciple omkring et rundt bord. Han holder kalken i venstre hånd, mens højre hånd er hævet til velsignelse. Maleriet blev bestilt 1826, efter Jes Bundsen 1823 havde tilbudt at levere en ny fremstilling af *Nadverens* indstiftelse mod at få det gamle storfeltsmaleri. ¹⁴⁸ Bundsens maleri er udført som en let varieret kopi af Cornelis Corts kobberstik efter Livio Agresti fra 1582. ¹⁴⁹ Dette for 1800-tallet noget atypiske valg af forlæg kan muligvis skyldes, at Jes Bundsen kopierede det ældre †storfeltsmaleri.

Topfeltets maleri (jf. fig. 73), 1828, olie på træ, forestiller *Jesu Døb* og er ligesom storstykket udført af Jes Bundsen, hvis sammenslyngede monogram, »JB 1828«, malet med rødt, findes i billedets nedre højre hjørne.¹⁵⁰ Jesus nærmest står på Jordanflodens vandoverflade med hænderne samlet foran brystet og let bøjet hoved, mens Johannes Døberen står på flodbredden og rækker en skål hen over Jesu hoved. Over Jesus flyver Helligåndsdue foran en gylden himmel. Maleriet er domineret af klare farver (grønt, gult og rødt), som sammen med det stemningsfulde baggrundslandskab afslører indvirkningen fra 1800-tallets tyske romantik.

Ændringer og istandsættelser. De fire apostelfigurer er tydeligvis sekundære, idet de er skåret i rødligt træ og i en anden stil end det øvrige billedskærerarbejde. Tilføjelsen af disse friskulpturer er sandsynligvis inspireret af Anders Mortensens altertavler og særligt af hans altertavle til Odense Domkirke fra 1649 (jf. s. 539 ff). Dette bekræftes ved at forlægget til Lukasfiguren er identisk med det Anders Mortensen benyttede til Odenstavlen (jf. s. 541 fig. 416). Figurerne kan derfor muligvis være udført i dennes værksted, ligesom

de må antages at være føjet til tavlen omkring århundredets midte, måske i forbindelse med korets istandsættelse 1649/50.¹⁵¹

1724 opsattes et jernanker til at fastholde den 'brøstfældige' altertavle. Billedskærerarbejdet udbedredes 1725 af Frederik Snedker, hvorefter den blev malet af Carl Frederich Milan (jf. s. 1391); formentlig svarende til den oprindelige tilstand.³⁹ Tavlen var 1738 så 'uren', at malingen og forgyldningen flere steder var ukendelig. Derfor blev den rensset og delvis opmalet af maler Aage Wredde.³⁹ Den sekundære indskrift i postamentfeltet (jf. ovf) stammer fra 1800-tallets første halvdel¹⁵² og har formentlig erstattet en ældre, malet indskrift.

Altertavlens ophavsmand er ukendt, men kan meget vel være en lokal mester, da området havde en betydelig træskærerproduktion i 1600-tallets første årtier. Denne har først og fremmest givet sig udslag i en distinkt gruppe af prædikestole, kaldet Gamtoftetyper, udført i årene o. 1595-1625, og alle ligesom Assens' altertavle kendetegnet ved den meget rige dekoration med både figurer og renæssanceornamentik i form af rulleværk og båndornamenter.¹⁵³ Selvom den næsten ornamentalt opfattede fremstilling af så-

Fig. 74-75. Kartoucher med navne for altertavlens givere, Karen Berildsen og Jens Mand (s. 2520). Foto Arnold Mikkelsen 2011 – *Cartouches with names of altarpiece donors, Karen Berildsen and Jens Mand.*

Fig. 76. Altersæt, bestående af oblatæske nr. 1, 1670, udført af Christian Callender og skænket af sognepræst Bertel Ludvigsen (s. 2524), disk, 1780, udført af Niels Iversen (s. 2524), og alterkalk, o. 1500-50, med bæger fra 1686 (s. 2523). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Altar set, consisting of wafer box no. 1, 1670, made by Christian Callender and donated by the incumbent Bertel Ludvigsen; paten, 1780, made by Niels Iversen; and chalice, c. 1500-50, with cup from 1686.*

vel diademhoveder som af løvehovedernes manker er beslægtede med denne lokale billedskærerproduktion, kan der ikke på det foreliggende grundlag etableres et egentligt værkstedsfællesskab mellem Assenstavlen og specifikke prædikestole af Gamtoftetyper.

Altertavlen er formentlig påbegyndt før give- ren, Jens Mand, gerådede i økonomiske vanskeligheder og flygtede til Göteborg 1631, hvor han døde senest 1633,¹⁵⁴ og tavlen stod under alle omstændigheder færdig 1634 (jf. †altertavle ndf.). En datering til tiden o. 1625 passer ud- mærket med altertavlens stilistiske karakteristika: at renæssancetræk som løve- og diademhoveder, rulleværk og felter med symmetriske mønstre blandes med begyndende barokke for- melementer så som opløsningen af rulleværket til blødere og rumligt betonende ovale former, de ovale vo-

lutter og forekomsten af bruskværksornamentik, særligt på vingerne.

†*Altertavle*. 1634 var 'den gamle altertavle', dvs. formentlig en senmiddelalderlig altertavle, endnu opbevaret i kirken.³⁹

ALTERSØLV

Alterkalk, (fig. 76) o. 1500-50 med fornyelser 1686 og i nyeste tid.¹⁵⁵ Den 21,5 cm høje kalk består af en senmiddelalderlig fod og skaft hvorpå et nyt bæger er monteret 1686. Den seksbladede fod har tandsnit på den lodrette standkant, mens et kors er monteret på et af bladene. Skaftet er sekskantet med en fladoval midtknop med seks bossler med cisellerede bladornamenter. Bægeret, der blev for- nyet 1686 og bekostedes af borgmester Thomas Iversen og hustru Helvig Jensdatter (jf. †lukket

Fig. 77. Oblatæske nr. 2 og alterkande, 1722, skænket af enkefru Birgitte Fugl til Brobygård (s. 2524–25). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Wafer box no. 2 and altar jug, 1722, donated by the widow Birgitte Fugl of Brobygård.*

stol nr. 3 s. 2535 og †muret begravelse nr. 1 s. 2587), har glatte og svagt koniske sider. På dets ene side er en indgraveret versalindskrift: »Gud til ære hafuer Thomas Ifüersøn borgemester her vdi assens/ oc hans kieriste Heilüige Iens Datter paa egen bekostning/ ladet denne kalck oc disk omgiøre oc vel for bedret/ anno 1686/ Dominus providebit« (Herren vil råde). Ejer- og sikkerhedsmærker er graveret under bunden. Kalken blev skænket sammen med en †disk (jf. ndf.).

Den middelalderlige del af kalken er nært beslægtet med kalkene i annekskirken i Kærums og i Birkende Kirke (Odense A., hhv. Båg og Bjærg Hrd.).¹⁵⁶

Disk (fig. 76), 1780, udført af Niels Iversen, Assens ved omsmelting af en ældre †disk (jf. ndf.). Disken måler 15,5 cm i tværmål, på den glatte og svagt skrånende fane er Korslammet indgraveret i en cirkel. Under bunden ses mestermærke for Niels Iversen, Assens, (*Bøje* II 4373), dateringen »1780«, Assens bymærke (*Bøje* II, 4361), samt ejer- og sikkerhedsmærkning.

†*Disk*, nævnt o. 1608,³⁹ der sammen med den senmiddelalderlige alterkalk blev benyttet indtil 1686, da borgmester Thomas Iversen og hustru Helvig Jensdatter lod kalk og disk 'omgøre og vel forbedre' (jf. alterkalk). Omsmeltet 1780 (jf. disk ovf.).

Oblatæsker. 1) (Fig. 76), 1670, udført af Christian Callender, Assens, og skænket af sognepræst Bertel Ludvigsen (jf. epitafium nr. 2). Æsken er sekstunget af form, måler 10×10 cm og er 5,5 cm høj. På låget er graveret versalindskrift: »Assens kirche eske gjort der h. Berthel Lvdvigsøn vaar sogne praest anno 1670«, hvorover et skjold med Korslammet. Langs lågets kant er indgraveret en lille roset, der modsvares af en tilsvarende på æsken og angiver, hvorledes låget skal påsættes. Under bunden er Christian Callenders mestermærke (*Bøje* II, 4368) samt ejer- og sikkerhedsmærkning.¹⁵⁷

2) (Fig. 77), 1722, et hamborgerarbejde skænket af enkefru Birgitte Fugl til Brobygård sammen med alterkanden (jf. ndf.).¹⁵⁸ Den ovale

æske måler 13×10 cm, 7 cm høj. Låget er fladt med drevet perlestav og graveret akantusbort langs kanten samt på midten to palmeblade hvorimellem ses Christian Foghs og Birgitte Fugls sammenslyngede og kronede monogrammer, »CFBF«, samt årstallet »1722«. I modsætning til det rigt udsmykkede låg er æsken kun smykket af en smal, profileret kant tæt ved bunden samt af en indskrift i skriveskrift på æskens ene side: »Dette er Kirchens Esche«. Under bunden er præget Hamborgs bymærke,¹⁵⁹ et uidentificeret mestermærke (»WR« omkring et træ), vægtangivelsen »18½ L(od)«, samt en sikkerhedsmærkning.

Sygesæt (fig. 78), 1737, udført af Iver Larsen, Assens. Den 14,5 cm høje *kalk* har sekstunget fod, skaft med en knop, hvis seks bosser har graveret kursivindskrift: »Jesus«. Bægeret er glat. På foden er graveret i kursiv: »Anno 1737 Er Dette Blevet Giordt Og af Assens Kierkes Mid-del Bekostet« samt Iver Larsens mestermærke (*Bøje* II, 4370).¹⁶⁰ Den tilhørende *disk* er 10 cm i tværmål og har et hjulkors på fanen. *Oblatæskan* er cylindrisk, 2,5 cm høj og 7 cm i tværmål. På dens låg er graveret en egebladskrans. Sættet opbevares i et cylindrisk papetui betrukket med sort lærred.

Et nyere **sygesæt*, af tin, bestående af kalk, disk og oblatæske, er udført af Just, Danmark og opbevares i sognegården.

†*Sygesæt*. Nævnt o. 1608, af sølv, bestående af kalk og disk.³⁹

Alterkande (fig. 77), 1722, udført af Jens Christensen, København, og skænket af Birgitte Fugl til Brobygård sammen med oblatæske nr. 2. Den 30 cm høje kande, der vejer 115 lod, har cirkulær, profileret fod, pæreformet korpus, svungen tud og hank, der munder ud i en volut, og hængslet låg. På bægerets ene side ses Christian Foghs og Birgitte Fugls sammenslyngede og kronede monogram, »CFBF« mellem krydsede palmeblade og derunder årstallet »1722«. Under foden et mestermærke for Jens Christensen (*Bøje* I, 314), københavnsmærke for 1722, Conrad Ludolphs gardejnsmærke, månedsmærke (*Skytten*) samt ejer- og sikkerhedsmærkning.

†*Alterkander*. 1) Nævnt o. 1608, af tin.³⁹ 2) 1877, af glas.

†*Ske*, nævnt 1513, skænket af Mats Puir.¹⁶¹

Skål, o. 1900, af porcelæn, udført på Den Kgl. Porcelænsfabrik. Skålen er 11 cm høj, 16 cm i tværmål, sortmalet med et guld Kors i svag profil. Under bunden et fabriksmærke.¹⁶²

Fig. 78. Sygesæt, 1737, udført af Iver Larsen, Assens (s. 2525). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Chalice and paten for the sick, 1737, made by Iver Larsen, Assens.*

ALTERUDSTYR

Alterstager. 1) (Fig. 79), 1577, af messing, skænket af Peter Kemp (jf. †gravsten nr. 7). De 36 cm høje stager har en høj, hvælvet fod, balusterskaft med seks skafringe, hvorefter et vaseformet led, og hvælvet lyeskål. Mellem to fordybde linjer langs lyeskålens overkant er en graveret versalindskrift: »Hæc tribvit templo Petrvs Cognomine Kempo anno 1577« (Disse (stager) forærede Peder med tilnavnet Kemp til kirken i året 1577). På den ene stage ses endvidere et graveret bømærkeskjold med initialerne »MA«.

2) (Fig. 80), 1700-tallet.¹⁶³ Stagerne, af messing, er 28 cm høje, med flad fod hvorover et indknebet led, slankt balusterskaft og nyere lyeskål af glas. På det største skaftled er initialerne »MNS MTD«, formentlig for et giverpar, i fordybde versaler indrammet af stjerneornamenter. Stagerne kan muligvis være identiske med to 'store messing lysestager', som kirken købte på auktion efter organist Pettresch 1771.³⁹

Fig. 79. Alterstager nr. 1, 1577, skænket af Peter Kemp (s. 2526). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Altar candlesticks no. 1, 1577, donated by Peter Kemp.*

Fig. 80. Alterstager nr. 2, 1700-tallet (s. 2526). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Altar candlesticks no. 2, 1700s.*

†*Alterstager*, o. 1851. To stager af bronzeret træ.³⁹

Syvstage, o. 1900, formentlig støbt af kgl. bronzestøber Lauritz Rasmussen.¹⁶⁴ Stagen, 37 cm høj, har ottekantet trappefod hvis sider er smykket af rankeværk, balusterskaft sat på en akantusmykket base, flerleddede lysearme og små, udposende lyeskåle. Opstillet i ligkapellet (våbenhuset).

**Syvstage*, 1899, af skænket af byens damer.³⁹ På stagen er graveret med versaler: »Herren er mit Lys og min Frelse for huem skal ieg frygte Ps. 27.1«. Under standkanten er indgraveret: »Skænket Assens Kirke Helligtrekongersaften 1899« samt sikkerhedsgravering. Opbevares i sognegården.

En †*syvarmet lysestage* af træ blev anskaffet 1883.³⁹

En †*lygte*, nævnt 1714, af messing, benyttedes til at hente ild til alterlysene.³⁹

†*Sølvkors*, nævnt 1526.¹⁶⁵

†*Alterbøger*. 1536 opbevaredes Bibelen, en konkordans og en messebog hos sognepresten, Hans Svensen.¹⁶⁶

**Messehagel*, o. 1900, af rød fløj med guldkors og kantbesætning af guldgaloner. Opbevares i sognegården.

†*Messehagler*. 1) 1578, »tirsdaghen for Martinj Episcopj« (Mortensdag) skænkede rådmand Jørgen Bang en rød fløjlsdagel foret med rødt sardug, »som handt koeffthe och sielff lodt giøre aff ny for sine Eighne penghe«, mod at nyde frit lejersted i kirken (jf. †epitafium nr. 1 og gravsten nr. 17).¹⁶⁷ 2) O. 1608, af sort fløj med guldborter, skænket sammen med en messeskjorte af ærlig og velbyrdig mand Jens Kruckow (jf. også †muret begravelse nr. 1).¹⁶⁸ 3-5) Nævnt o. 1608, tre gamle hagler i farverne grøn, sort og blå. 6-7) Nævnt 1714, to gamle hagler, hhv. et 'blå gylden stykke' samt en 'temmelig gammel' af blå fløj med et broderet kors, der kan være identisk med nr. 5.³⁹ 8) 1738, af rødt fløj med guldguloner, skænket af Hans Christensens enke sammen med et alterklæde, en alterdug, en messeskjorte og en skammel (jf. ndf.).³⁹ Gjort i stand 1760.⁸⁹ 9) Nævnt 1760, da en ældre messehagel af sort fløj blev repareret med groft lærred, som efterfølgende blev farvet for at svare til fløjens tone.⁸⁹ 10) Nævnt 1812, af rødt fløj. 11) 1830, en ny messehagel af rødt fløj.³⁹

En †*messekløkke* »som nedhænger udj Corret«, blev nævnt 1704, da den var faldet ned.⁸⁹

†*Skammel*, 1738, betrukket med rødt fløj, skænket af Hans Christensens enke (jf. †messehagel nr. 8).³⁹ Skamlen var 1839 betrukket med skind, men 1842 med rødt klæde.³⁹

ALTERSKRANKE

Alterskranke (jf. fig. 71), o. 1700. Trekvartcirkulær, af smedjern. I de enkelte fag er parvist modstillede slyngbånd, oprullet i volutter og afsluttet med firbladede blomster og blade. Centralt for alteret erstattes fagets bladmotiv af en korslagt hammer og nøgle. Over gitteret en yngre håndliste af træ.

Den korslagte nøgle og hammer på gitteret efterligner Christian IV's smed Caspar Finckes (†1655) mærke (fig. 148),¹⁶⁹ men da både bomærket og fagenes udseende er identisk med alterskranken i Odense Domkirke (s. 569) fra 1694, må begge antages at være udført af samme, yngre mester i tiden o. 1700. Rengjort 1750, hvor også to manglende 'messingknapper' fornyedes; 1768 blev knæfaldets læder repareret. Skranken har

først i nyere tid fået den nuværende trekvartcirkulære form, idet den i 1800-tallet var mere fladbuet med en ret afslutning (jf. fig. 58).

DØBEFONTE OG TILBEHØR

Døbefont (fig. 81), 1910, af malm, udført af Anders Bundgaard og skænket af Assens og Omegns Sparekasse. Fonten, hvis fulde højde er 88 cm, består af en kumme, 59cm høj, 63 cm i tværmål, båret af tre dydefigurer, der sidder på den cirkulære sokkels aftrappede kant. Kummen er formet som en omvendt keglestub. Langs overkanten løber en bort med et volutornament og mellem to profilerede lister er et skriftsted (Joh. 3,17) sat med reliefminuskler i middelalderstil. Derunder er kummen smykket med relieffer forestillende

Fig. 81. Døbefont, 1910, udført af Anders Bundgaard og skænket af Assens og Omegns Sparekasse (s. 2527). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – Font, 1910, made by Anders Bundgaard and donated by the bank Assens og Omegns Sparekasse.

Jesus Velsigner De Små, flankeret på sin venstre side af relieffer forestillende Den Gode Hyrde og en nøgen bedende kvinde, og på sin højre side af Moses med en skrifttavle og Syndefaldet.

Nederst på kummen er en minuskelindskrift mellem to lister: »Igienfødselsens og fornyselsens bad ved den Hellig-aand«, derunder en bladbort. Fontens fødder er udformet som personifikationer af kardinaldyderne Tro, Håb og Kærlighed. På soklen indskrifterne: »Anno 1910. Skænket af Assens og Omegns sparekasse« og »udf af Anders Bundgaard«. Udformningen er inspireret af senmiddelalderens malmfonte (jf. f.eks. Ribe Domkirke, *DK Ribe* 431).

Fig. 82. Dåbsengel, udført og skænket 1883 af J. A. Jerichau (s. 2528). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Angel of Baptism, made and donated in 1883 by J. A. Jerichau.*

†*Døbefonte*. 1) 1683 var døbefonten, formentlig en middelalderlig granitfont, opstillet i tårnrummet bag et fontegitter (jf. ndf.).³⁹ 1747 var den flyttet til koret (jf. †fontelåg nr. 1).

2) 1747, af træ.³⁹ Om fontens udseende vides kun, at den ikke havde indskrifter, samt at den havde et tilhørende fontelåg (jf. ndf.).⁷² Ved anskaffelsen blev fonten placeret centralt i koret, hvilket fordrede, at to grave nær 'korsporten', dvs. korgitrets dør, måtte sløjfes. 1773 betales maler Claus Kock for at male zirater og forgyldninger 'behørigte steder' på fonten.⁸⁹

3) 1842, af fajance.¹⁷⁰ Udformet i et senklassicistisk formsprog med fod i form af en kanneleret søjle og en cirkulær, fladbundet kumme. Fonten var bemalet og forgyldt og fremstod i 1800-tallets slutning i en overvejende lys farveholdning (jf. fig. 147).

Dåbsfåde. 1) O. 1910, af messing, 64 cm i tværmål. 2) Nyere, af messing, 69 cm i tværmål, i fadets bund er indgraveret en Helligåndsdue i en strålekrans.

†*Dåbsfåde*. 1) Nævnt o. 1608, af messing, indfattet i 'træværk', der forøgede fadets diameter.³⁹ 2) O. 1747, hørende til †døbefont nr. 2.¹⁷¹

Dåbskande, 1914, af messing, tegnet af Siegfried Wagner for Mogens Ballins metalværksted o. 1901.⁵¹ Den smalle, 30 cm høje kande er udført i skønvirkestil og har et blomstermotiv indgraveret på kandens ene side. Bunden er sekundær, hvorfor der ikke forefindes mestermærke. Kanden, der af Wagner blev tegnet som ølkande, benyttes som dåbskande i flere danske kirker, herunder i Skt. Nikolaj Kirke, Svendborg (*DK Svendborg* s. 187).¹⁷²

**Dåbskande*, nævnt 1862, af tin.³⁹ Kanden, 25 cm høj, har aftageligt låg, under bunden er stemplet lodighedsmærke med Niels Frederik (Ebbesen) Sørensens initialer samt sikkerhedsgraving.¹⁷³ Opbevares i sognegården.

Dåbsengel (fig. 82), af marmor, skænket 1883 af bysbarnet, billedhugger J. A. Jerichau. Det stående englebarn har halvlangt hår, lukket mund og blikket rettet fremad. Englen er iklædt en kort kjortel, og hans foldede hænder hviler på det kors, der står ved hans højre side.¹⁷⁴ En †model til englen, o. 1855,¹⁷⁵ af gips, var tidligere i ARoS, Aarhus Kunstmuseum.

Fig. 83. Vievandskar, romansk, i det tidligere våbenhus (s. 2529). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Holy water font, Romanesque, in the former porch.*

†Fontelåg. 1) Et låg til kirkens ældste døbefont er indikeret 1747, da man udskiftede en arm i koret, hvortil lågets reb blev bundet.³⁹ 2) 1747, hørende til †døbefont nr. 2.

Et †fontegitter, nævnt 1683, var opstillet i tårnrummet, men blev siden flyttet til koret sammen med fonten. 1723 blev 'dåben' (her vel at forstå som fontegitteret) repareret med egetræ og »4re drejede piller til same«. ⁸⁹ Nedtaget 1747 i forbindelse med anskaffelsen af †døbefont nr. 2 og solgt på auktion 1749.³⁹

VIEVANDSKAR M.M.

Vievandskar (fig. 83), romansk, granit. Det irregulært udhuggede kar hugget af én sten og måler 65×58 cm, 33 cm højt. Karret er indmuret i en niche i våbenhusets nordvæg, umiddelbart øst for indgangsdøren.

Et muligvis middelalderligt **kar* af rødlig granit, måler 50×60 cm af form som en uregelmæssig firkant med fordybning i midten er opstillet i

apotekets have (Østergade 35).¹³² Da karrets proveniens og oprindelige funktion er uklar, kan det ikke med sikkerhed knyttes til kirken.

KORGITTER M.M.

Korgitter (jf. fig. 71), o. 1943, af smedejern med håndliste i eg. Skranken består af to dele, der på hver af alterets sider afskærmer koret fra koromgangen.

†*Korgitre*. 1) O. 1649. Et højt gitter, der afgrænsede hele kirkens østlige del. I gitteret var flere døråbninger til såvel selve koret som til koromgangen.¹⁷⁶ Det var udsmykket med udskårne træfigurer, herunder et antal englefigurer der stod over 'korporten'. Flere af englenerne fik udskiftet vingerne 1677,⁸⁹ 1679 blev et nedfaldent 'billede' (dvs. en træfigur) genopsat 'over koret', og 1747 blev gitterets 'billedlister' rengjort, mens det 'manglende, afbrudte og ødelagte' billedskærerarbejde på kordøren blev erstattet af 27 nye 'knapper' samt yderligere 42 mindre. Sidstnævnte blev hentet fra gitterets øvrige fag. Herefter blev gitteret malet.

Gitteret blev formentlig opsat 1649 som en del af 'det nye kor' (jf. s. 2518) og forblev i kirken indtil 1828, da det sammen med andet materiale fra kirken blev solgt på auktion. Af det bortsolgte er bevaret to fragmenter af **træskulpturer*, der kan stamme fra korgitteret. Det ene fragment er af en skægget, nøgen mand, der holder en delfin i halen, 71 cm høj, det andet forestiller en nøgen ung mand med et kornneg, 65 cm høj. Begge er i Odense Bys Museer (inv. KMO/1827/1-2).

2) 1828, en lav skranke anskaffet for midler fra salget af ældre epitafier (jf. s. 2560).¹⁴⁸

3) (Jf. fig. 86), 1842, en lav skranke der gik helt ud til sideskibenes mure og altså også lukkede for koromgangen. Den var i enkel nygotisk stil med spidsbuede balustre, hvori var sat en lille stjerne. I såvel kor som sideskibe blev skranken afbrudt af centrale åbninger flankeret af rektangulære piller med spidsbuet gesims, hvori var sat en tilsvarende stjerne. På pillerne en lille hylde over et udskåret kerubhoved. Nedtaget 1882-83 i forbindelse med hovedrestaureringen 1881-84.

†*Korskrankemur*, senmiddelalderlig(?). En muret væg i polsk skifte omkransede koret mod nord,

syd og vest og dannede derved en koromgang (jf. fig. 23). Under restaureringen 1854-55 blev murene mod sideskibene fjernet, således at kun rundingen bag altertavlen stod tilbage. 1881-84 konstateredes rester af disse sidemure, der herefter blev retableret. Nedrevet 1943.

Et *†vægpanel* (jf. fig. 147) fra 1855, i nygotisk udformning, beklædte *†korskrankemuren*.¹⁴⁸ Panelet omfattede hen ved ti fag, hver især dekoreret med en profileret spidsbue og rosetter i sviklerne.¹⁷⁷ I spidsbuen var udkåret et oculus og derunder opdeltes den i to slanke trekløverbueblændinger. Øverst på panelet var sat pinakler og mellem disse tre små trekantgesimser for hvert af panelets fag.¹⁷⁸

PRÆDIKESTOLE M.M.

Prædikestol (fig. 84-85), o. 1670/75, udført af Hans Nielsen Bang (†1684), Middelfart.

Den har syv fag af hvilke de fem danner en kurv, mens to følger sig om pillen. På de ni svagt fremspringende hjørner, der adskiller de enkelte fag, ses apostelfigurer. I de flammelisteindrammede storfelter ses relieffer af Jesu Passion skåret med udgangspunkt i Anthonie Wierix' kobberstik stukket o. 1585 efter Maarten de Vos' serie Jesu Fødsel og Passion.¹⁷⁹ Regnet fra opgangen forestiller reliefferne: 1) (Fig. 85), Bønnen i Getsemane. Jesus knæler i bøn med blikket rettet mod en engel, der viser sig i himlen. I forgrunden sover de tre disciple, mens Judas leder de romerske soldater ind i haven bag dem. 2) (Fig. 85), Judaskysset. Judas omfavner Jesus, der i samme øjeblik pågribes af soldaterne; i forgrunden hugger Peter ud efter Malchus. 3) Hudflettelsen. Jesus står bundet til en søjle i midten, omkring ham står soldater, hvoraf to pisker ham. 4) Tornekroningen (jf. fig. 84). Jesus sidder med blikket rettet nedad og sine bundne arme hvilende på lårene, mens soldaterne med stave presser tornekronen ned over hans hoved og en ung, knælende mand forhåner ham. 5) Korsfæstelsen (jf. fig. 84). Under korset står Maria med armene krydset for sit bryst, Johannes, der ser mod Jesus med hænderne samlede i bøn; ved dets fod knæler Maria Magdalena. 6) Gravlæggelsen (jf. fig. 84). Tre mænd lægger nænsomt Jesu døde legeme i en fritstående

sarkofag, foran hvilken den knælende Maria holder Jesu hånd. På jorden ligger tornekronen og naglerne. 7) Opstandelsen. Til højre i billedet står Jesus med sejrspanen i venstre hånd og højre hånd løftet til en velsignende gestus. I forgrunden er de romerske soldater blevet vækket fra søvnen, og ved indgangen til gravhulen står de tre Maria'er.

De profilerede frise- og postamentfelter er glatte og adskilles af fremspring med englehover i frisen og vrængemasker i postamentet. Under postamentfelterne hænger kerubhoveder og under hjørnefremspringene store vindrueklaser. Den svungne underbaldakin har glatte sider i hvis stød er sat bøjler prydet med vrængemasker. Ved en istandsættelse 1988 konstateredes det, at de glatte sider er monteret uden på underbaldakinens oprindelige fyldingssider.¹⁸⁰

Lydhimlen er syvkantet. Hovedgesimsen har glat frise, der for neden indrammes af en flammeliste og foroven af en tandsnitsliste og en profileret arkitrav. Som topstykker ses bruskværkskartoucher med vrængemaske og fialer. Bag disse danner bruskværksmykkede bøjler en baldakin omkring en central søjle, hvorpå står en skulptur af den tornekronede frelser med korset og kloten i hænderne. Himlens underside er rigt dekoreret med bruskarokke ornamenten i højt relief omkring en central cirkel, hvori er udkåret en strålekrans. Herunder hænger en Hellighåndsdue.

Den sekundære opgang, fra 1700-tallet(?), af hovedsageligt fyr, følger sig om pillen. Vangen har glatte fyldinger, glat frise og en profileret håndliste.

Prædikestolen og himlen, der står i blankt træ med en lakering fra slutningen af 1800-tallet, er opsat på den østligste pille i skibets sydlige side. Selvom den er usigneret kan tilskrivningen til Hans Nielsen Bang regnes for sikker, ikke mindst på grundlag af apostelfigurerne meget nære slægtsskab til Bangs signerede prædikestolsopgang i Middelfart Kirke, dateret 1675 (s. 2312).¹⁸¹ Tilsvarende er lydhimlen sammenlignelig med lydhimle i Indslev og Kauslunde kirker (begge Båg Hrd.), der begge tilskrives Hans Nielsen

Fig. 84. Prædikestol, udført af Hans Nielsen Bang, 1670/75 (s. 2530). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Pulpit, made by Hans Nielsen Bang, 1670/75.*

Bang.¹⁸² Assensstolen regnes af Mogens Bencard blandt billedskærerens bedste arbejder,¹⁸³ hvilket en sammenligning med de i flere tilfælde mere skabelonagtigt udførte apostle i Middelfart bekræfter (jf. fig. 85 og s. 2314 fig. 94-95). Alligevel tyder slægtskabet mellem Assensstolen og opgangen i Middelfart på en omtrent samtidig datering, hvilket stemmer overens med, at Lauritz Schiøtte i 1747 blev betalt for at reparere et nu forsvundet Christian V-monogram, der daterer prædikestolen til tiden efter 1670.³⁹

Stolen er af en type, der på 1600-tallets Fyn blev udført af både Anders Mortensen i Odense og af Hans Nielsen Bang og hans såkaldte »Middelfartskole«.¹⁸⁴ I tidens ånd kan stolene indbyrdes være ganske varierede, men de er som gruppe kendetegnet ved det rige billedskærerarbejde, ikke mindst vrængemasker, ved storfelternes rektangulære relieffer og ved de ret smalle og rektangulære hjørnefremspring, der består af enten udskårede figurer eller snoede og vinrankeomviklede søjler. Med sin kombination af storfelternes detaljerige relieffer og apostle som hjørnefigurer er Assens' prædikestol et af de rigeste arbejder i denne gruppe.

Ændringer og istandsættelser. Prædikestolen blev repareret 1710 og atter 1736, da snedker Peder Nielsen fastgjorde nogle lister.⁴⁰ 1746 var billedskærerarbejdet ganske 'affalden' og delvist 'spole-ret', hvorfor H. W. Rømer (jf. Trampes Kapel s. 2585) lod stolen istandsætte af snedkerne Lauritz Schiøtte og Hans Ottesen og derefter »sterk forgyldte«.¹⁸⁵ Istandsættelsen omfattede bl.a. reparation af Helligåndsduen og det førnævnte Christian V-monogram.³⁹ Stolen gennemgik atter mindre reparationer 1797, denne gang udført af snedker Hans Nielsen.³⁹ O. 1870 fremstod stolen delvis bemalet, idet postamentfelterne, storfeltsrelieffer-

nes baggrunde, underbaldakinen og lydhihlens frise var malet i en lys farve (jf. fig. 147). Denne må antages afrenset i forbindelse med kirkens istandsættelse 1881-84, hvorefter stolen blev lake-ret. Den seneste istandsættelse blev udført 1988, da snedker Per Lau reparerede nogle skader på underbaldakinen og bærebjælken.¹⁸⁰

Prædikestolsbeklædning, nyere, af rødt fløj, monteret på kurvens gesims samt på bogstolens bagside. †*Beklædninger.* 1) 1771 blev den gamle, røde prædikestolsbeklædning delvist fornyet, da den var snavset, afbleget på midten og revnet derunder.⁸⁹ 2) 1845, rødt fløj med guldfrynser. 3) 1867, et 'tæppe' af rødt silkefløj med guldfrynser.

Timeglas (jf. fig. 84), o. 1700, med fire glas indfattet i stel af messing med pressede bladornamenter, tunget liste og snoede stivere; den ene dækplade er hængslet og fæstnet med fire små kroge. Som mestermærke er stemplet en pil i den ene dækplade.¹⁸⁶ Monteret på prædikestolen på en messingfod. Timeglasset, der er udført i Nürnberg, er af en type, der i slutningen af 1600-tallet og 1700-tallets første halvdel var almindelig udbredt i bl.a. Tyskland og Skandinavien.¹⁸⁷

†*Prædikestol,* o. 1575, købt til kirken af en Peder Brod. Stolen kendes alene fra regnskaberne, nærmere betegnet en udateret folio, der anfører, at kirken betalte »hoffuitstolen met fem gamle daler til den nye prædikestol«, samt en omtale 1575 af den 'ny' prædikestol.¹⁸⁸

STOLEVÆRK

Stolestader (jf. fig. 71), 2007, tegnet af arkitekterne Vilhelmsen, Marxen og Bech-Jensen, Aarhus. Stolene har glatte, fladbuede gavle, der lodret er delt i to. Blommefarvede.

†*Stolestader.* 1) Nævnt 1574, med senere tilføjelser. De ældste oplysninger om stoleværket daterer sig til 1574, da Laurids Bager fæstede en stol for 4 skilling.¹⁸⁹ Repareret 1634 og udvidet med nye, lange 'karlestole opad den store gang igennem pillerne til den søndre gang'.³⁹ Fra samme år er bevaret en redegørelse for de stole, kirken havde en form for retlighed til, hvorfor den ikke nødvendigvis er udtømmende. Her omtales 20 mands- og 35 kvindestole i midtskibet, yderligere

Fig. 85. Prædikestol, udført af Hans Nielsen Bang, 1670/75. Prædikestolens første og andet fag, hhv. Bønnen i Getsemane og Judaskysset, adskilt af figurer af apostlene Peter, Andreas og Bartolomæus (s. 2530). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Pulpit, made by Hans Nielsen Bang, 1670/75. First and second bay of the pulpit. The Agony in the Garden and the Kiss of Judas, separated by figures of the apostles Peter, Andrew and Bartholomew.*

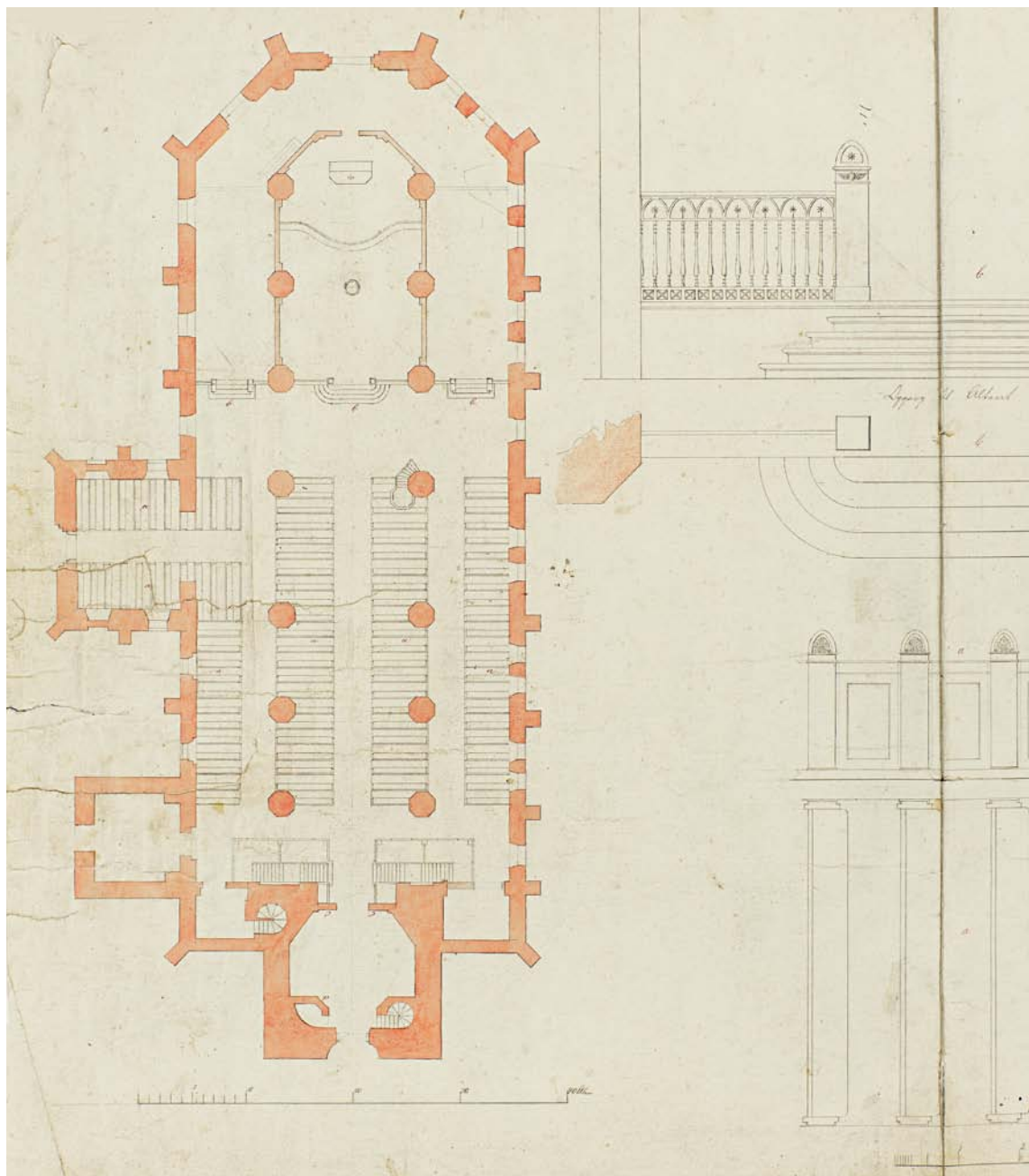

Fig. 86. Indretningsplan (sml. fig. 58), 1:400, med forslag til nye stolestader m.m. (s. 2535), 1:75. Tegnet af J. P. Jacobsen, 1840. Foto Arnold Mikkelsen 2012. I LAFyn. – *Plan for the church furnishings with proposal for new chairs etc.*

10 kvinde- og 14 mandstole mellem arkadebuerne ind til sideskibene, 20 mandstole i søndre sideskib samt yderligere fem i tårnrummet. Endvidere var der i nordre korsarm to 'lange stole' til sognepræstens, borgmesterens og rådets karle,

samt langs østvæggen seks stole og langs vestvæggen tre 'lange stole' med fem stader i hver.

En detaljeret beskrivelse af de enkelte stoles anvendelse gives først 1714. På det tidspunkt bestod midtskibets stoleværk af to blokke på hhv. 21 og

24 mands- og kvindestole; deres forreste stol var forbeholdt officerer, mens den næste i mandsrækken tjente som *embedsstol* for kancelliråden og byfogeden.³⁹ I søndre sideskib var der en blok på 20 stole, mens der i nordre sideskib var 23 stole, og i nordre korsarm 10. Endvidere omtales 13 kvindestole »i den mellemste gang«, hvilket må opfattes sådan, at der fortsat var stoleblokke under arkadebuerne ind til nordre sideskib.¹⁹⁰ Endelig var der, ganske bemærkelsesværdigt, tre kvindestole »under prædikestolen«, dvs. tilsyneladende foran mandsstolene i midtskibet.

I løbet af 1700-tallet udvidedes stoleværket, samtidig med at enkelte stole blev ombygget til lukkede stole (jf. ndf.).¹⁹¹ 1746-47 blev kvindestolene i midtskibet fornyet og de øvrige i midtskibet og nordre sideskib istandsat.¹⁹² De 'mellemste fruentimmerstole' blev fjernet før 1822.¹⁹³

1842 indsattes helt nye stole tegnet af J. P. Jacobsen (fig. 86).¹⁹⁴ De havde glatte, svagt spidsbuede gavle og døre.¹⁹⁵ 1865 overvejedes en udskiftning af stoleværket, men et forslag af Chr. Hansen til nye stole i nygotisk stil blev aldrig realiseret.¹⁹⁶ O. 1900 blev stoledørene fjernet, og 1915-16 blev enkelte stole udskiftet, før stoleblokkene endelig 1942 blev erstattet af *løse stole* udført i lys eg. Et større antal af disse nu blommefarvede stole står fortsat i kirken, fortrinsvis i sideskibene.

†LUKKEDE STOLE OG PULPITURSTOLE

I løbet af 1700-tallet ombyggedes et antal af de almindelige stolestader til lukkede stole, ligesom nye kom til.¹⁹⁷ De havde karakter af kabiner med loft, døre og vindue med forhæng. De ældste oplysninger herom stammer fra 1700-tallets første år, og alle de syv lukkede stole, der er omtalt i stolestadebogen fra 1714, synes etableret på det tidspunkt.³⁹ I løbet af århundredet føjedes flere stole til, således at der 1808 var ti lukkede stole foruden syv herskabspulpiturer, der for fleres vedkommende var etableret ved ombygning af en ældre lukket stol.¹⁹⁸ Idet fire var placeret forrest i nordre sideskib hindrede de med deres størrelse og placering udsigten til koret fra sideskibets stolestader, som derfor stod ufæstede hen. Af den grund besluttedes det 1777 at 'overdelene' skulle fjernes fra disse, næste gang

de blev ledige.³⁹ 1842 søgte kirken at indfri fæstebrevene og nedlægge alle de lukkede stole, men 1862 var der endnu syv tilbage i kirken.

I 1700-tallet etableredes endvidere et antal *pulpiturstole* i kirken, nogle som egentlige nyetableringer, andre ved ombygning af lukkede stole. 1772 var fem pulpiturstole i kirken, et antal der 1805 var steget til syv, idet to nu betegnedes som 'mindre'.¹⁹⁹ De var hovedsageligt placeret i midtskibets vestende, idet tre var indrettet under orgelpulpiturret (nr. 2-4) og yderligere to ifølge en beskrivelse fra 1842 under de vestligste piller mellem midtskibet og nordre sideskib. Endvidere vides en enkelt pulpiturstol at være indrettet i søndre sideskibs vestende (nr. 1). Stolenes og pulpiturernes køb og salg og deres benævnelse snart efter nuværende brugere gør af og til identifikationen vanskelig. Følgende oversigt må derfor tages med et vist forbehold.

1) O. 1701, etableret af postmester Johan Mulvad i nordre sideskib, dvs. formentlig den stol 'nær ved Hølevads kirkedør' som rådmand Lambert Franch fæstede 1714.³⁹

2) O. 1706, etableret af byfoged Niels Selmer ved den vestligste pille mellem midtskib og søndre sideskib, nær 'kalkhuset'.³⁹

3) Nævnt 1707, da borgmester Lauge Hansen og dennes moder²⁰⁰ Helvig Jensdatter (jf. alterkalk s. 2523 og †muret begravelse nr. 1 s. 2587) fæstede en lukket stol placeret bagest 'op mod pillen' i nordre sideskibs vestende (dvs. sydligt i sideskibet).²⁰¹

4) 1709, etableret af Sten Jørgensen, residende på provstegården.³⁹ Stolen blev indrettet af snedker Henrik Jensen.

5) Nævnt i stolestadebogen 1714. Den blev indrettet i midtskibets vestende og udvidet 1734, da farver Christian Schurtz (jf. pengetavle s. 2537) byggede to stolestader til stolen.²⁰²

6) Nævnt i stolestadebogen 1714. Etableret 'ved orgelværket', dvs. formentlig bag en af midtskibets stoleblokke.³⁹

7) Nævnt 1720, da Hans Paulin fæstede en lukket stol forrest i søndre sideskibs stoleblok.⁸⁹

8) Nævnt 1745 da tolderne Bartram Freven og Goet i fællesskab overtog 'mons. Kellinghausens' stol. Ifølge en oplysning fra 1771, da hr. Freven

Fig. 87. Pengetavle, 1723, skænket af Christian Schurtz (s. 2537). Foto David Burmeister Kaaring 2011. – *Collection plate, 1723, donated by Christian Schurtz.*

overtog stolens anden halvdel, var den opsat bag søndre sideskibs stoleblok.³⁹

9) 1746, etableret bag den store gangs nordre stoleblok af snedker Lauritz Schiøtte og Hans Ottesen på foranledning af major Cramohn og fru generalmajor von Rømer.³⁹

10) O. 1747/58, opstillet ved siden af kvindestolene i nordre sideskib. Stolen blev indrettet af byfoged Uldahl på et tidspunkt efter at han afstod \dagger herskabspulpitur nr. 3 (fra 1747). 1758 fæstede Jacob Bierfreund stolen, og den er derfor formentlig identisk med den lukkede stol i nordre sideskib, der 1823 omtales som værende indrettet af Bierfreund selv og som skulle forblive i hans arvingers varetægt.³⁹

\dagger Pulpiturstole. 1) 1745, etableret i søndre sideskibs vestende, da hr. Kellinghuusen fik tilladelse til at opsætte et pulpitur over en lukket stol (nr. 8).²⁰³ Nedtaget efter 1856, formentlig under hovedistandsættelsen 1881–84.

2–4) 1746–47. Farver Lund fik 1746 tilladelse til at opbygge sin lukkede stol bagest i midtskibet til et herskabspulpitur, der blev indrettet umiddelbart under orgelpulpitoret. Året efter indrettede byfoged Uldahl endnu en pulpiturstol under orglet, hvorefter kapellanerne Peder og Niels

Juel (jf. gravsten nr. 36) i fællesskab etablerede et tredje pulpitur mellem disse. De tre pulpiturstoles formentlig oprindelige udseende kendes fra J. P. Jacobsens forslag til pulpiturer mellem midt- og sideskibene 1831 (fig. 57a).²⁰⁴ Ifølge dette bestod den midterste pulpiturstol af tre fag og de flankerende stole af to; alle tre kronedes af lave, brudte trekantsgavle. I forbindelse med udskiftningen af orglet 1855 blev stolene ombygget (fig. 92) og fik herefter et markant nygotisk udseende (fig. 91). Nedtaget i forbindelse med istandsættelsen af kirken 1881–84.²⁰⁵

5–7) Nævnt 1805.²⁰⁶ To af stolene var if. oplysninger fra 1842²⁰⁵ indrettet under de vestlige piller mellem midtskib og nordre sideskib; nedtaget o. 1862.²⁰⁷ Den sidste var bygget i eller umiddelbart nær nordre korsarm; nedtaget 1859.²⁰⁸

ANDRE STOLE

\dagger Skriftestole. 1) Nævnt 1709, en snedker Henrik Jensen udførte en 'præstestol', med fodstykke, 'hænger' og knapper til en skriftestol, der har stået i skriftestolen. Efter kalkningen af koret 1745 måtte skriftestolen rengøres.³⁹ 1755 nævnes en række bibelciterer og vers på 'præstens skrifte-

stol'.²⁰⁹ Skamlen blev ompolstret 1765 af Johan Samuel Fritz og atter 1783 af Andreas Saddelmager i forbindelse med en ombygning af skriftestolen.⁴⁰ Opstillet i koret; kasseret o. 1828 ved dets istandsættelse.

2) Nævnt 1726, da Frederik Snedker reparerede 'kapellanens skriftestol'.⁴⁰ Øverst på den var anført et kort vers.²⁰⁹ 1751 udførte Lauritz Skytte en lille bænke, hvorpå de skriftende kunne sidde.³⁹ Skamlen blev ompolstret 1765 af Johan Samuel Fritz og atter 1783 af Andreas Saddelmager.³⁹ Opstillet i koret, kasseret o. 1828 ved dets istandsættelse.

3) O. 1828, placeret 'et passende sted', der blev anvist af stiftsamtmænd.³⁹

Præstestole. 1) 1834, en armstol af bøg, leveret af snedker Justesen.³⁹ Stolen er udformet i empirestil med drejede forben, svungne bagben og armlæn der ender i volutter. Sædet er polstret med rødt plys. Stolen står i koromgangen øst for koret.

*2) O. 1855. En polstret stol uden armlæn, udført i nygotisk stil med spidsbuet ryg. Den blev taget ud af brug i forbindelse med den indvendige istandsættelse 1942 og henstår nu i sognegården.

†*Degnestole.* 1) Nævnt 1843, var 1874 opstillet på orgelpulpituret. 2) 1909, af bøg.³⁹

†*Rektorstole.* 1) 1726, udført af Frederik Snedker til »Rector og Colegerne«, og opstillet i koret. Solgt på auktion 1828.²¹⁰

†*Løse stole.* 27 stole af bøgetræ med spanskror-sæder, anskaffet 1874-83. Stolene var opstillet i koret.³⁹

Særlige rumindretninger. Bag altertavlen er indrettet et mindre aflukke til præstens brug. Det kan spores tilbage til tiden o. 1850, da 'præstens værelse bag alteret' optræder i inventarierne. Således var rummet 1859 indrettet med præstens armstol fra 1834 (jf. ovf.), et *†bord*, nævnt 1839, var af fyr, endvidere nævnes spejl, servante, knagerække og spytbakke af jern.³⁹ Ifølge en aldrig realiseret plan fra 1865 ønskedes rummet udvidet ved etablering af skillevægge ml. korskrankemurens bagside og kirkens østlige ydermur (jf. fig. 60a). Rummet, der skulle indrettes med bænke, skulle derefter benyttes til fælles skriftemål. Den nuværende udformning synes at være realiseret i forbindelse med istandsættelsen 1943.

PENGEBEHOLDERE M.M.

†*Pengeblokke.* 1) Nævnt 1696, da den blev repareret.⁸⁹ På blokken stod: »Hvo sig vil miskunde over de usle og arme/ Dem vil Gud sig igien over forbarne«. ⁷² 1859 var blokken udstyret med en pengekasse af jern. 2) 1783, en blok leveret af Anders Tømmermand med tre låse udført af smeden Christian Schiønsted.⁸⁹ 1859 var også denne blok udstyret med en pengekasse af jern.³⁹ 3) Nævnt 1874 da der i inventariet omtales tre blokke.

Pengetavle (fig. 87), 1723, af ædeltræ, skænket af Christian Schurtz (jf. *†lukket stol* nr. 5).³⁹ Tavlen måler 16,5×22 cm, 18 cm høj, med sekundært, drejet håndtag. Skuffen er halvt dækket af en plade, og på det svungne rygbræt er monteret en sølvklokke i en bøjle. På bøjlen er i kursiv gravet: »Christian Schurtz 1723«. 1813 betales Hans Bay for en sølvbøjle, der vejede 1 lod 3 qvint, og som antagelig har holdt en bjælde, mens Hans Christophersen blev betalt for en stang.

†*Pengetavler.* 1-3) Nævnt 1687, da 'Hendrich Guldsmed' (Henrik Jacosen Foss?)²¹¹ blev betalt for en sølvklokke til en af tavlerne.²¹² 4) 1723, muligvis skænket af Christian Schurtz og svarende til den endnu eksisterende pengetavle.²¹³

Fire *pengebøsser* er fra o. 1859 (3 stk.) og 1883 (1 stk.),³⁹ af messing, 25 cm høje og 18 cm brede, er ovale med pengetragt. Opsat ved yderdørene i nordre og søndre sideskib samt to ved døren til tårnrummet. †*Pengebøsser.* 1-2) 1722. To blikbøsser, opsat ved kirkedørene.

†*Skrin.* 1-2) Nævnt o. 1608, to beslæede skrin, begge med to låse.²¹⁴ Skrinene blev benyttet til at opbevare kirkens og de fattiges penge.

SKABE OG KISTER

Monstransskab, (fig. 88) o. 1500-25, 376×135 cm, 72 cm dybt, med rigt udskåret stav- og foldeværk. Forsiden har i øjenhøjde et gittervindue med krydsende jerntremmer (100×38 cm), der har gjort det muligt for den andagtssøgende at se ind til og tilbede monstransen med den indviede oblat.

Åbningen flankeres af 2×2 profilydninger med gennembrudte hvirvelrosetter, og derunder er der 3×4 tilsvarende felter, de øvre med et svajet

rudefelt og korsblomster, de nedre med foldeværk. Mens skabets venstre side fremtræder glat, er den højre udsmykket svarende til forsiden med felter i fem rækker; den midterste rummer svajede rudedelinger, de øvrige foldeværk.

Skabet krones af en trekvartrund baldakin med stjerner (fra 1800-tallet). Baldakinens tre fag adskilles af høje, tynde fialespir, mens frisen er udsmykket med gennembrudte fiskeblærer og en øvre bufrise.

Skabets fem rum betjenes fra bagsiden via lige så mange låger. De tre øvre afspejler skabets oprindelige indretning, hvad de gotiske hængsler på den venstre låge godtgør. Derimod er den nedre del af skabet i efterkatolsk tid indrettet til et stort rum bag to fyrretræslåger med glatte fyldinger, der formentlig stammer fra 1700-tallet (jf. ndf.).

Skabet står i lysebrun egetræsådring med rødt gitter. Bag de gennembrudte dele af skabet er sat bagplader i rødt og blå, der meget vel kan afspejle den oprindelige farveholdning.²¹⁵

Ændringer. Mens fronten fremstår meget velbevaret og endnu er samlet med de oprindelige, firkantede dyvler, er bagsiden meget ombygget. Af de tre øvre låger er kun den venstre oprindelig og bæres af tre gotiske hængsler, mens de to øvre låger og deres hængsler er yngre; formentlig fra 1730'erne, da smeden Peder Poulsen i 1735 leverede hængsler til skabet og snedker Hans Olsen i 1738 udførte en ny låge til skabet.³⁹ 1751 blev klejnsmed Mads Marcussen betalt for to nye låse.³⁹ De to nedre låger af fyrretræ fremstår nyere end de øvre, og stammer måske fra 1800-tallet. Det fremgår af resterne af en profilkant og udskæringer til hængsler i karmen samt af skabets indre, at disse låger har erstattet en klap (jf. *DK Holbæk* 2783) og derunder to låger. I nyere tid er skabets indre endvidere delvis ombygget.

Skabets hhv. glatte og dekorerede sider tyder på, at det oprindeligt har stået frit op ad enten alteret eller en af korpillerne.²¹⁶ 1735 omtaltes det som 'et skab i koret ved alteret',³⁹ hvilket dog godt kan afspejle situationen i 1800-tallets første halvdel, da det var indmuret i kormuren på alterets nordside, med front vendt mod koromgangen.²¹⁷ Efter istandsættelsen af koret 1855 stod skabet at-

ter frit²¹⁸ og blev da benyttet til at opbevare bl.a. altersølvet i.²¹⁹ I 1900-tallets første årtier stod det vinkelret ud fra nordre sideskibs ydermur, men rykkedes efter istandsættelsen 1943 til søndre sideskib, øst for kirkedøren. Nu opstillet ud for samme sideskibs østligste pille.

Et *skab* fra 1800-tallet er af eg i nygotisk stil med spidsbuepyntede fløje og afsluttet af en gavlfod med treklovermotiv samt over hjørnerne akroterier med et udskåret muslingrelief.²²⁰ Opstillet i det såkaldte 'arkivrum' over Trampernes gravkapel (jf. s. 2475).

Kister. 1) 1800-tallet, af eg; ganske enkel med beslædede hjørner, fladt låg og tre låse. Står i det såkaldte 'arkivrum' over Trampes kapel (jf. s. 2475). 2) Nævnt 1822, af fyr.³⁹ En enkel kiste med fladt låg og en enkelt lås, i lys egetræsådring. Formentlig anskaffet til opbevaring af numrene til \dagger salmenummertavler nr. 2, der fortsat ligger i kisten. Henstår i det såkaldte 'arkivrum' over Trampes kapel (jf. s. 2475).

DØRFLØJE

De udvendige og indvendige dørfløje i kirken hidrører fra hovedrestaureringen 1881/84.²²¹

\dagger *Dørfløje. Udvendige.* 1) Nævnt 1707, da rådmænd Lambert Franck købte 'den gamle kirkedør'.⁸⁹ 2) Nævnt 1725, da rådmænd Lambert Franck købte 'en gammel ubrugelig kirkedør' på auktion, hvorefter døren 'blev lukket og eftermuret'; dvs. formentlig døren i kirkens nordøstre ende.⁸⁹ 3) Nævnt 1755, den nordre kirkedør, hvorover et citat fra Jer. 31, 23 skal have stået.⁷² 4) 1859, en dobbeltfløj i nygotisk stil (fig. 59b), indsat i tårnrummets yderdør.²²² 5) 1859, en rundbuet fløj i nygotisk stil (fig. 59a), indsat i nordre korsarms yderdør.²²³ 6) 1859, en dobbeltfløj i nygotisk stil (fig. 59c) indsat sammen med en spidsbuet tympanon i koromgangen øst for alteret.²²⁴ *Indvendige.* 1) O. 1855, rundbuede dobbeltfløje med rektangulære fyldinger. Indsat i døren mellem tårnrum og midtskib i forbindelse med ombygningen af herskabs- og orgelpulpiturer 1855.²²⁵

Fig. 88. Monstransskab, o. 1500-25 (s. 2537). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Monstrance cabinet*, c. 1500-25.

ORGLER OG PULPITURER

Orgler. 1) (fig. 89), 1964, med 35 stemmer, tre manualer og pedal, bygget af Marcussen & Søn, Aabenraa. Den oprindelige disposition, der i alt væsentligt er bevaret,²²⁶ lød:

<i>Hovedværk</i>	<i>Brystværk</i>
Gedaktpommer 16' ²²⁷	Gedakt 8'
Principal 8'	Kobbelfløjte 4'
Rørfløjte 8'	Principal 2'
Oktav 4'	Waldføjte 2'
Spidsfløjte 4'	Sivfløjte 1' ²²⁹
Nasat 2 ² / ₃ '	Cymbel II
Oktav 2'	Skalmeje 8'
Mixtur V-VI	Tremulant
Trompet 8' ²²⁸	Svelle ²³⁰
<i>Rygpositiv</i>	<i>Pedal</i>
Gedakt 8'	Principal 16'
Quintaton 8'	Subbas 16'
Principal 4'	Oktav 8'
Rørfløjte 4'	Gedakt 8'
Gemshorn 2'	Oktav 4'
Quint 1 ¹ / ₃ '	Nathorn 2'
Sesquialtera II	Mixtur VI
Scharf IV-V	Basun 16'
Dulcian 8'	Trompet 8'
Tremulant	Zink 4'

Kopler: RP-HV, BV-HV, HV-P, RP-P, BV-P. Manualomfang: C-g^m, pedalomfang: C-f. Mekanisk aktion, sløjfevindlader.²³¹

Orgelfacaden, i blank eg, er tegnet af orgelbygger Poul-Gerhard Andersen. Hovedfacaden, der omfatter hovedværket (midtfor) og pedaltværket (i siderne), består af seks tårne og seks felter, prydet af enkle pibegitre, og er opbygget i forskudte planer, så der opnås en dramatisk dybdevirkning. Hovedværkets trompetstemme er anbragt *en chamade*, dvs. horisontalt, under de fire forreste pibefelter. Rygpositivets facade består af ét tårn og fire felter. På vestpulpituret.

Pulpituret er samtidigt. Udvidet 1999 (arkitekt Ebbe Lehn Petersen), hvorved den nuværende konkave form etableredes samtidig med at pulpituret forlængedes ud til sideskibenes mure. Ved ombygningen genanvendtes det oprindelige panelværk langs pulpiturets nord- og sydsider, mens et nyt etableredes mod øst, bestående af smalle stave, der inddeler bagklædningen i fyldingslignende felter.

2) *Korpositiv* (jf. fig. 45), 2003, af standardtype, med fire stemmer, bygget af Henk Klop, Garderen, Holland. Disposition: Fløjte 8', Fløjte 4', Quint 2²/₃' diskant, Fløjte 2'. Delte registre, transpositionsanordning.²³²

†*Orgler*. 1) (fig. 57a) 1657,²³³ bygget af Peter Karstensen, Viborg. En seddel, der tidligere har siddet indklæbet i en af orglets vindlader,²³⁴ bærer følgende påskrift: »Anno 1656 den 23ten Junij hat Peter Carstens Orgelbauer aus Wiborg in Jutland angefangen diese Orgel mit 2 Clavier und Petal mit 24 Stimmen zu bauen, Es haben Ihre Magister Niels Sachs, Pastor alhier Bunde Jacobsen als Burger Meister, Bertelt Jensen und Jens Clausen Rath's Herren mit ihm Accor[diret. Gott gebe] Glück und Gesundheit. Amen.«²³⁵ Orglet repareredes 1685 eller 1686 af Abraham Nielsen Svane, 1707 eller 1708 af samme mester, nu bosat i Odense, og 1752 af Justus Heinrich Christian Benterodt, Wedellsborg.²³⁶ 1753 blev fire store dekorerede træpiber i facaden (se ndf.) taget ud af drift; i stedet fremstilledes fire nye blypiber.²³⁷ 1755 blev orglet omstemt i ligesvævende temperatur, og 1781 blev der på ny foretaget større reparationsarbejder, denne gang ved Peder Fischer.²³⁸ Den tidligste kendte dispositionsoptegnelse, der viser tilstanden før 1796 (24 stemmer, 2 manualer og pedal), lyder:

<i>Manual</i>	<i>Pedal</i>
Bordon 16 Fod	Bordoun 16 Fod
Principal 8 Fod	Principal 8 Fod
Gedacht 8 Fod	Gedacht 8 Fod
Octaw 4 Fod	Gemshorn 4 Fod
Spitz-Flöite 4 Fod	Baurflöite ²³⁹
Super-Octaw	Posaun 16 Fod
Mixtur 4 Fag	Tromet 8 Fod
Trommet 8 Fod	Cornet 2 Fod

Ryk=Positiv
 Gedacht 8 Fod
 Principal 4 Fod
 Dacht=Flöite 4 Fod
 Octaw 2 Fod
 Spitz=Flöite 2 Fod
 Flöite 1 Fod
 Mixtur 2 Fag
 voxhumana 8 Fod

Zimbelstjerne.²⁴⁰ 5 bælg. ²⁴¹

Fig. 89. Skibet set mod vest. Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *The nave seen towards the west.*

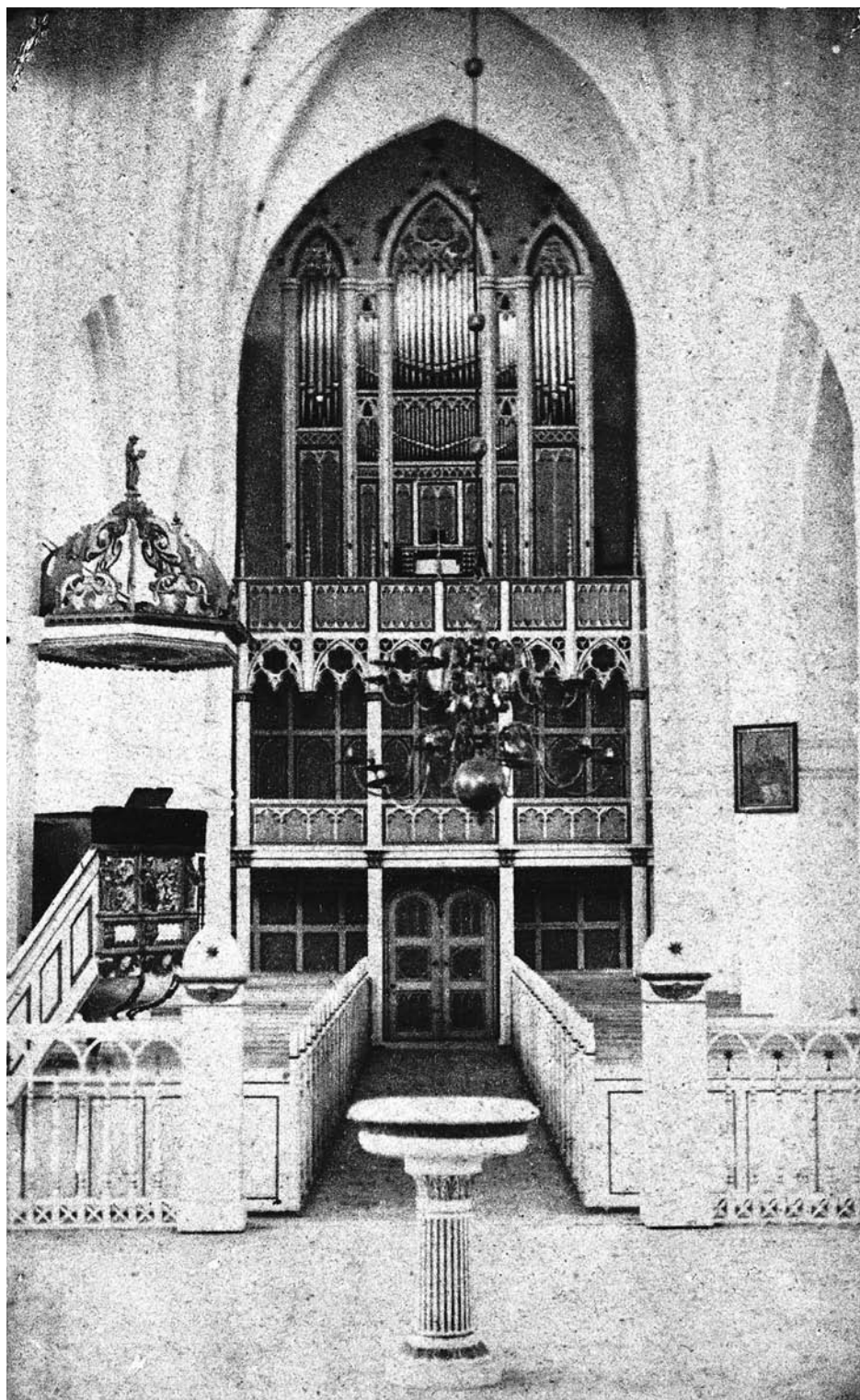

Fig. 90. Kirken set mod vest, 1870. Foto i Museerne på Vestfyn. — *The church seen towards the west, 1870.*

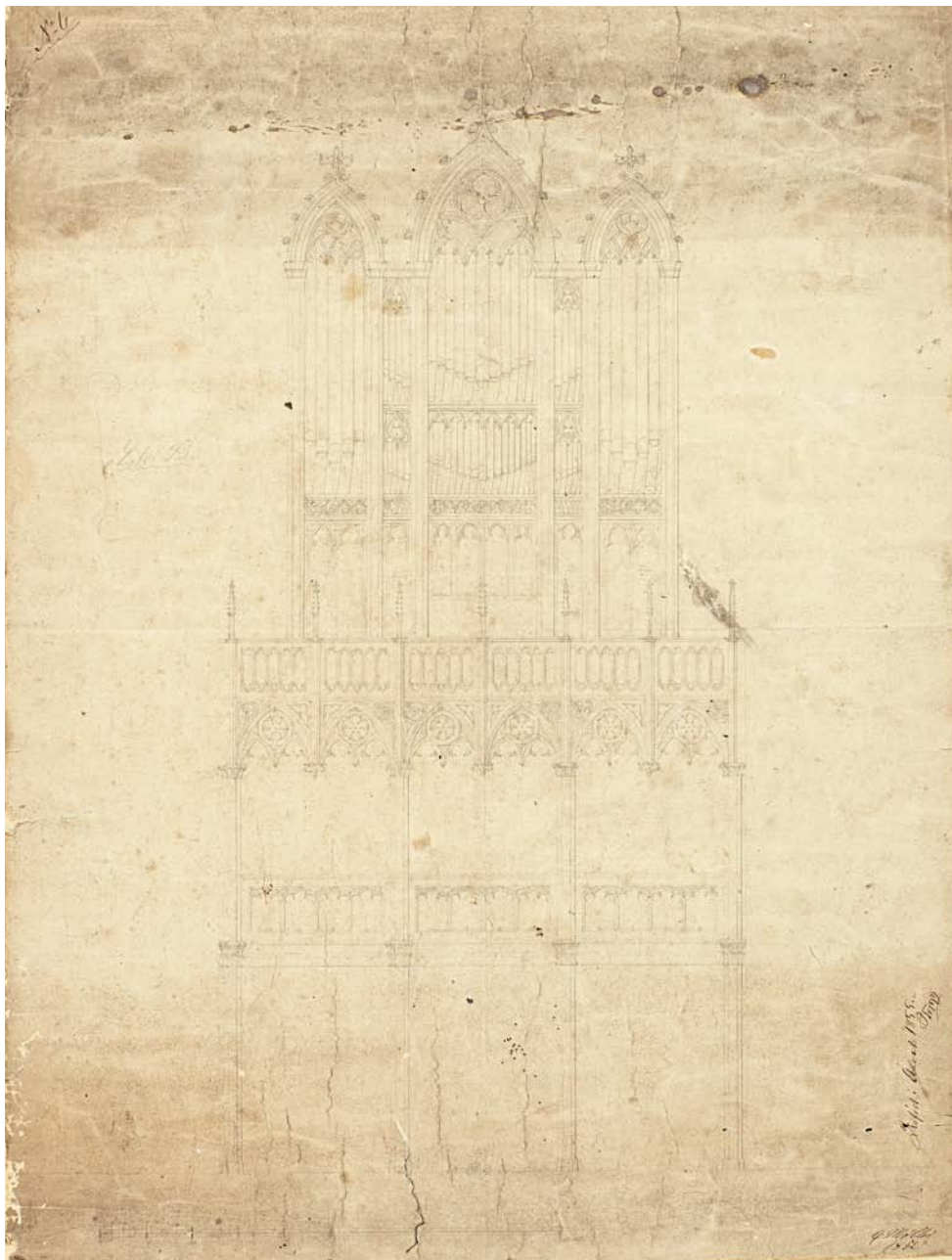

Fig. 91. Forslag til orgel og pulpitur (s. 2546), tegnet 1852 af C. Møller. 1:100. Foto Arnold Mikkelson 2012. – *Proposal for organ and organ loft, drawn 1852 by C. Møller.*

1796 påbegyndte Peter Ekengren, Århus, en større reparation, som han dog ikke formåede at fuldføre.²⁴² Reparationsarbejdet videreførtes 1801-02 af Ditlev Friis, Svendborg, men heller ikke dennes bestræbelser førte til et tilfredsstillende resultat, og 1817 lod man Hans Larsen renovere

og istandsætte det 'næsten ubrugelige' orgel.³⁹ I 1820, hvor der fortsat var store problemer med instrumentet, lod man omsider en erfaren orgelbygger tage det under behandling, nemlig Caspar Herman Gottlob Worm, Engum. Ved denne lejlighed blev bælgene udskiftet og flyttet til en me-

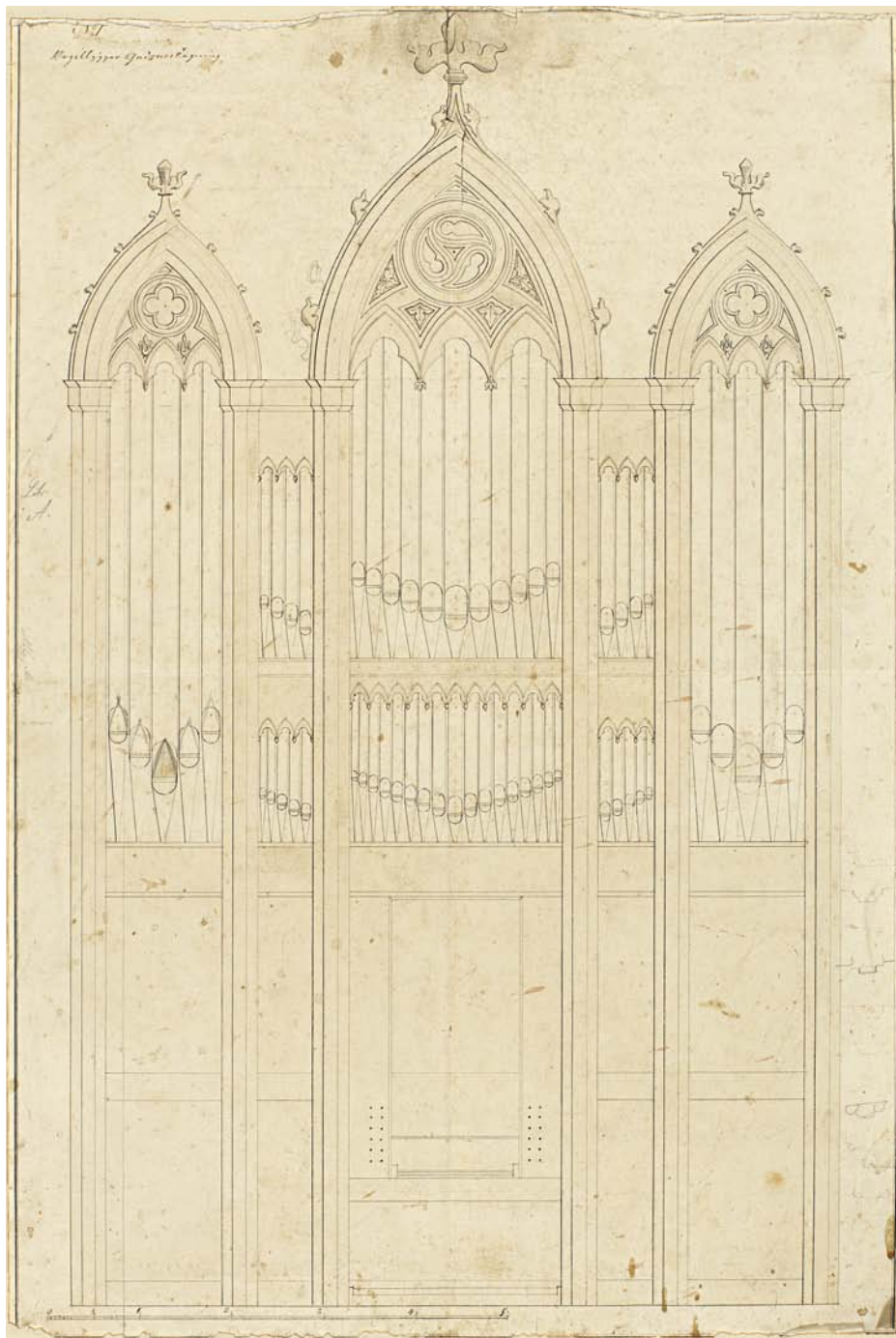

Fig. 92. Forslag til orgel (s. 2546), tegnet o. 1852 af Peter Mortensen Gudme. 1:50. Foto Arnold Mikkelsen 2012. – *Proposal for organ, drawn c. 1852 by Peter Mortensen Gudme.*

re egnet lokalitet.⁵² Den næste større reparation udførtes 1842 af kirkens organist, Hans Madsen Kistrup, der tillige var virksom som orgelbygger.

Denne gang drejede arbejderne sig især om facaden, der efter kirkens restaurering skulle forbedres til at kunne 'males og udsires i den samme

stil som før'.²⁴³ På samtidigt pulpitur (†nr. 2) i skibets vestende. Orglet blev nedbrudt 1854.²⁴⁴

Orgelfacaden (jf. fig. 57a), der var nært beslægtet med Peter Karstensens facade fra 1652 i Haderslev Domkirke (DK *Sjyll* 151), var opbygget med et hovedorgel, bestående af et stort centraltårn, to mindre sidetårne samt to mellemliggende felter, et rygpositiv med tilsvarende opbygning samt to pedaltårne. Rygpositivet og pedaltårnene var indfældet i pulpiturbrystningen. Lige som i Haderslev var to store piber placeret i et søjlelignende arrangement i hver side af pedaltårnene. Disse (*)piber, der oprindeligt har tilhørt pedalets Principal 8 Fod, er udført af fyrretræ og samlet af fire brædder, der er afrundet på ydersiderne, hvilket giver dem en vis lighed med cylindriske metalpiber. Piberne, der opbevares dels i kirken, dels i NM (inv.nr. D 7467), er stafferet med guld på sort grund. Uden om labierne er malet gabelde ansigtsmasker, og på kroppene ses dekorative beslagværksornamenter. Hver af piberne er endvidere udsmykket med et skjold. De to piber, der opbevares i kirken, bærer hhv. en fremstilling af Kristus med sejrspanen stående på et våbenskjold med »Claudius Ieanis Asnensis« (Claus Jensen fra Assens) og et skjold med initialerne »I. P. S B«. Tilsvarende ses på de to piber deponeret i NM hhv. et skjold med indskriften »P: K C« og et uidentificeret, hjelmprydet våbenskjold, hvis to lodrette halvdele er hhv. guld og syv skrå bjælker i sort og rød, derover initialerne »G I H«. Indskrifterne henviser formentlig til private donorer, der bidrog til orglets anskaffelse.²⁴⁵ Piberne blev, efter at de blev gjort stumme 1753, bevaret i orgelfacaden som et dekorativt element.

Foruden de fire piber er bevaret flere mindre dele af orgelfacaden, udført i eg og stafferet med hvid bemaling med slagmetalsforgyldninger på grå grund. Bemalingen kan formentlig dateres til 1700-tallets anden halvdel, hvilket i så fald antyder, at en ældre bemaling samt dennes kridtgrundering, der er dokumenteret på de to bevarede friskulpturer, er blevet afrenset forud for nystafferingen. Derimod fremstår de fire bevarede træpiber i deres oprindelige sorte staffering med forgyldte detaljer. Delene er udført efter samme billedprogram som facaden i Haderslev Domkirke, hvilket

muliggør en ganske sikker bestemmelse af deres placering i facaden; de to orgelfacader er imidlertid ikke udført af samme træskaarere. De nedenfor oplistede dele er deponeret i NM (inv.nr. D7467).

A) Englefigur, 95 cm høj, der holder sin venstre hånd op foran sig, hvori den har holdt en nu separat basun. Over armen hviler et klæde, som den nøgne figur griber fat om og dækker sig bag. På figurens kun delvis modellerede bagside har været to nu afmonterede vinger. En sammenligning med J. P. Jacobsens forslag (fig. 57a) og med Haderslevorglet taler for, at figuren har været topfigur på et af hovedværkets sidetårne.

B) Kong David, 115 cm høj. Den kronede, rustningsklædte konge står i en let asymmetrisk positur, mens han holder sin højre hånd op foran sig. I ansigtet er udført en afrensningsprøve, der dokumenterer, at figuren oprindeligt har stået med lysrød karnation. Figuren har fungeret som topfigur til hovedværket.

C) Vinge, 98×25 cm, udsmykket med rulleværk og bruskværksornamentik omkring et halveret diademhoved; langs vingens side er en havfrue. Vingen stammer sandsynligvis fra rygpositivet.

D) Hængestykke, 33×68 cm, plant, udsmykket med bruskværksornamentik omkring en central vindrueklase ophængt i et bånd. Hængestykket har formentlig været monteret under et af pulpiturets brystningsfelter mellem rygpositiv og pedaltårn.

E) Hængestykke, 38×27 cm, plant, udformet som en vrængemaske med bruskværksornamentik. Hængestykket stemmer godt overens med Haderslevorglets hængestykker under rygpositivets midtfelter, og en tilsvarende placering af Assensdelen kan derfor antages.

F) Hængeklase, 22×30 cm. Klasen har været monteret under rygpositivets centrale tårn.

G) Hængestykke, ca. 78×110 cm, nu i to dele. Det frembuede hængestykke er rigt udsmykket med planteornamentik og bruskværk omkring en central ansigtsmaske, der synes inspireret af Wenzel Jamnitzers forlægsbog *New Grotteßken Buch* (1610). Det stammer fra et af de pedaltårne.

H) Hængestykke, 36×40 cm, frembuet, udsmykket med bruskværksornamentik. Hængestykket stammer fra et af hovedværkets sidetårne.

I) Topstykke, 49×29 cm, udsmykket med bruskværk omkring en central vrængemaske. Til topstykket hører en nu løs volutudsmykket spids, 22×9 cm (inkl. tap). Det stammer fra et af hovedværkets felter og genfindes i varieret form på Haderslevorglet.

J) Topmuffe til en af pedaltårnenes fire cylindriske hjørnepiber, 17×26 cm. Sortmalet med slagmetalsforgylning.

Orgelfacadenes inskription, der kendes fra to afskrifter 1842 og 1855,²⁴⁶ består af en latinsk og en dansk tekst. Den latinske tekst er et uddrag af Davids salme 150 med en nytestamentlig tilføjelse (Efes. 5,19): »Laudate Dom[in]o Domini Sanctus Eum / Laudate Eum In Sono Tubæ / Laudate Eum in Chordis et Organo / omnis Spiritus Laudet Dominum / Canentes ac psallentes In Corde Vestro Domino. Anno 1657 Hafver B. Bunde Jacobsen oc hans kiere Hustrue Anna [Anne] Jacobsdatter Ladet dette Orgelværk stafere, Gud til Ære og Kirken til en Beprydelse.«²⁴⁷

2) (Fig. 90-92), 1855,²⁴⁸ med 22 stemmer, to manualer og pedal, bygget af Peter Mortensen Gudme, Svendborg. Den oprindelige disposition lød:³⁹

<i>Manual I</i>	<i>Pedal</i>
Bordun 16 Fod	Subbas 16 Fod
Principal 8 Fod	Quinte 10 ² / ₃ Fod
Hohlflöite 8 Fod	Principal 8 Fod
Octav 4 Fod	Violonbas 8 Fod
Spidsflöite 4 Fod	Octav 4 Fod
Qvinta 3 Fod	Possaune 16 Fod
Octav 2 Fod	
Flöite 2 Fod	
Cornet 4-3-1 ³ / ₅ Fod	
Trompet 8 Fod	

<i>Manual II</i>
Hornflöite 8 Fod
Gedackt 8 Fod
Viola di Gamba 8 Fod
Nachthorn 4 Fod
Fugara 4 Fod
Rörflöite eller Gemshorn 2 Fod ²⁴⁹

Manualkoppel, pedalkoppel. Manualomfang: 4¹/₂ oktav, pedalomfang: 2¹/₂ oktav. Kammertone.³⁹

1863 foretog Gudme en mindre ombygning, hvor manual II's stemmer indbyggedes i en svellekasse, Gedackt 8 Fod omintoneredes 'i en blødere stil' og Possaune 16 Fod forsynedes med

nye tunger med det formål at bibringe stemmen en kraftigere tone.³⁹ Yderligere omdannelser foretoges 1887 og 1910 ved Marcussen & Søn, Aabenraa.

Efter en gennemgribende ombygning 1910 lød dispositionen (25 stemmer, to manualer og pedal):

<i>Manual I</i>	<i>Pedal</i>
Bordun 16 Fod	Subbaß 16 Fod
Principal 8 Fod	Violon 16 Fod
Hulføjte 8 Fod	Principal 8 Fod
Gedakt 8 Fod	Gedakt 8 Fod
Viola di Gamba 8 Fod	Oktave 4 Fod
Oktave 4 Fod	Basun 16 Fod
Fløjte 4 Fod	
Oktave 2 Fod	
Mixtur 2 ² / ₃ Fod ²⁵⁰	
Trompet 8 Fod	

<i>Manual II</i>
Gedakt 16 Fod
Violon-Principal 8 Fod
Koncertfløjte 8 Fod
Gedakt 8 Fod
Salicional 8 Fod
Voix celeste 8 Fod
Violon-Principal 4 Fod
Nathorn 4 Fod
Oboe 8 Fod
Svelle

Kopler: II-I, I-P, II-P. 1 frikombination. 3 kollektiver (Piano, Forte, Tutti). Automatisk pedalomveksling (indstilbar). Pneumatisk aktion, keglevindlader.²⁵¹

Et udvalg på fem Gudme-piber fra orglet opbevares i Museerne på Vestfyn (inv. nr. 0020x21174).

Facaden, der var tegnet af orgelbyggeren,³⁹ var opbygget med tre store, spidsbuede pibefelter og fem mindre, rektangulære felter, alle med udskårne pibegitre. Træværket var malet og forgyldt. På vestpulpituret.

†*Pulpiturer*. 1) O. 1490, et senmiddelalderligt pulpitur, hvis konstruktion fremgår af spor i murværket blev bygget samtidig med det basilikale langhus (jf. s. 2475). 2) O. 1657, til torgel nr. 1, jævnbredt med midtskibet. Formentlig repareret o. 1706, da der det år bortsolgtes noget træværk som »stod for orge Verche«. ⁸⁹ 3) O. 1855, til torgel nr. 2, var jævnbredt med midtskibet. Brystningen bestod af seks ret brede fag, der hver var inddelt i lodrette felter. Pulpituret var ligesom det øvrige inventar holdt i mørklakeret træ.

Fig. 93. Kristus i Dødsriget, maleri, 1600-tallet (s. 2548). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Christ Harrowing Hell, painting, 1600s.*

TAVLER, MALERIER M.M.

Salmenummertavler. 1) 1917, otte ens tavler indsat i en svær ramme i bruskbareokstil på hvis overkant er et udskåret kerubhoved inspireret af prædikestolen.²⁵² Tavlerne er skåret af billedhugger Karen Holst (ifølge blyantspåkrist på den ene tavles bagside). 2) 1933, tre enklere tavler med smalle,

profilerede rammer og gesims udformet som et kerubhoved i Hans Nielsen Bangs stil (jf. prædikestol s. 2530). Tavlernes udførelse af Th. Willman 1933 fremgår af en karvskåren signatur i den ene tavles bagside. To er opsat i koret, mens den tredje henstår i sognegården.

† *Salmenummertavler.* Tre nummertavler, sortmalede med hvide lister, blev leveret 1743 af

Fig. 94. Portræt af Martin Luther, maleri, 1600-tallet (s. 2549). Foto David Burmeister Kaaring 2011. – *Portrait of Martin Luther, painting, 1600s.*

snedker Lars Jørgensen.³⁹ 1783 malede Claus Kock de nu fire tavler sorte, hvorefter de blev ophængt ved kirkedøren.³⁹ 1822 ejede kirken seks salmenummertavler (jf. fig. 147), hvortil hørte 800 skydenumre, der blev og bliver opbevaret i kiste nr. 2.³⁹ 1839 fandtes i alt otte tavler. salmenummertavler, idet to mindre var opsat i koret,³⁹ og 1883 anskaffedes en niende salmenummertavle.³⁹

Præsterækketavle, o. 1890, måler 191×146,5 cm, med ramme af eg. På overstykket en kartouche i hvis felt er malet med forgylde versaler: »Sognepræster i Assens siden reformationen«. Ophængt i tårnummet.

†*Ur*, 1759, skænket af kirkeværge Mads Sørensen.³⁹ Uret, der blev opsat over orglet i skibets vestende, skulle være en pryde for kirken, 'til fornøjelse ved gudstjenester' og med sine slag bidrage til, at den tunghøre giver bedre kunne tage del 'under prædiken'.³⁹

Malerier. 1) (Fig. 93) 1600-tallet, forestillende Jesus i Dødsriget. Maleriet, olie på træ, måler 124×87 cm og er kopieret efter et kobberstik efter Maarten de Vos, hvis tværrektangulære format er beskåret og tilpasset til højformat.²⁵³ Jesus ses stående med sejrspanen ved sin højre side, idet han med venstre hånd hjælper en skægget mand, vel Johannes Døber, op af dødsrigets grotte, hvis

Fig. 95. Jesus der viser sig for disciplene og de tre Mariaer, o. 1842, malet og skænket af Dankvart Dreyer (s. 2550). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Jesus appearing to the disciples and the three Marys, c. 1842, painted and donated by Dankvart Dreyer.*

port trædes under fode. Til venstre står to rygvendte figurer, rimeligvis Adam og Eva.

Maleteknisk er billedet udført ved brug af halvdækkende lasurer.²⁵⁴ Adams klædning er afvigende herfra og synes som ansigterne at være nymalet i 1800-tallet. Maleriet, der synes tilgæet i 1900-tallets første halvdel, blev restaureret 1979 og er nu ophængt i nordre sideskib.²⁵⁵

2) (Fig. 94), nævnt 1817, portræt af Martin Luther, skænket 1817 af sognepræst Jens Hornsyld. Maleriet, olie på lærred, måler 76×61 cm og skildrer den midaldrende, særdeles bredskuldrede Luther i halvfigur. Hans ansigt er drejet i kvartprofil mod højre, og blikket er rettet lidt opad. Han er ikklædt sort kappe og vender en opslået bog mod beskueren, mens han med højre hånd holder sig for brystet i en elegant gestus. Øverst i

billedet er malet indskriften: »Martinvs Lutervs«, derunder til venstre for hovedet: »Nascitvr Eisleben/ anno. 1483./ 10. novemb(ris)« og til højre: »Obyt Eisleben/ Anno. 1546./ 18. febrvarv.« (født i Eisleben, 10. nov. 1483, død i Eisleben 18. febr. 1546).²⁵⁶ På lærredets bagside er med gult på sort bund malet indskriften: »Dette Billede/ af/ den i Gud salige Doctor/ Morten Luther,/ blev til Erindring af/ Kirkereformationens tredje/ Jubelfest,/ givet Assens Kirke i Aaret 1817,/ af den daværende Sognepræst/ Herr Jens Hornsyld«.

Maleriet er udført med udgangspunkt i en portrætfremstilling af Luther, der blev spredt via et træsnit af Lucas Cranach d.y. fra ca. 1535/45,²⁵⁷ hvorfra ansigtet og klæderne er overtaget. Det er beslægtet med et maleri i Vejle Skt. Nikolaj Kirke fra 1585 (DK Vejle 151), men er formentlig af væ-

Fig. 96. Lysekroner nr. 1, 1652, skænket af Niels Iversen og hustru Birte Niels Iversens (s. 2550). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Chandelier no. 1, 1652, donated by Niels Iversen and his wife Birte Niels Iversens.*

sentligt yngre dato, måske 1700-tallet eller ligefrem tiden kort før det blev skænket til kirken. Ved anskaffelsen 1817 blev det ophængt på midstskibspillen overfor prædikestolen. Nu i nordre sideskib.

3) (Fig. 95) o. 1842, forestillende Jesus der viser sig for disciplene og de tre Mariaer, signeret »D. Dreyer« nedefor Kristus.²⁵⁸ Malet og 1842 skænket til kirken af Dankvart Dreyer. Maleriet, olie på lærred, måler 160×217 cm og baserer sig på Johs. 20, 19–23, idet det viser en Jesus, der fremviser sårene på sine hænder for ti disciple, men også tre kvinder, Mariaerne. Scenen foregår i et beskedent rum, hvis vindue er delvist tildækket af et tungt grønt klæde, hvorved Jesu stråleglans lyser op i halvmørket. Interessen for arkitekturen og særligt for murværkets karakter afslører en indflydelse fra C. W. Eckersbergs sene historiemalerier (jf. f.eks., s. 2297). Niels Ringe har beskrevet, at han under et besøg hos Dreyer så et maleri »forestillende Jesus kom(m)e ind af Lukkede Døre til sine Disciple og aaben barer sig for disse«, og at Dreyer ønskede

at sælge billedet til en kirke. Da denne plan tydeligvis ikke bar frugt skænkede Dreyer værket til Assens Kirke. Maleriet hang angiveligt i koret i 1800-tallets anden halvdel,²⁵⁹ men er nu ophængt i søndre sideskib ud for tredje pille.

BELYSNING

Lysekroner. 1) (Fig. 96) 1652, skænket af Niels Iversen og hustru Birte Niels Iversens. Kronen har 2×10 s-svungne arme, der for de nedres vedkommende har kronede mandshoveder i de indre slyng, for de øvres bevingede heste. Mellem armene er sat mindre pyntearme. Profileret balusterskaft og stor hængekugle med knop formet som en vindrueklase. Som topfigur en flakt ørn. På kuglen læses i fordybede versaler: »Anno MDCLII den XIV avgvsti er denne krone af Gvds naade foræret til denne herrens tempels beprydelse nemlig Vor Frue Kirckis i Assens«. Herunder er sat et bomærke flankeret af indskrifter i fordybede ver-

Fig. 97. Lysekroner nr. 3, 1919, skænket af Harald Plum (s. 2551). Foto Arnold Mikelsen 2011. – *Chandelier no. 3, 1919, donated by Harald Plum.*

saler, til venstre: »Niels Ifversen/ Adspør først Gvds retfærdighed oc rige/ Saa skal dig alt andet tilfalde lige« (Matt. 6,33), og til højre: »Birrite Niels Ifversens/ Hvo som taalmodelig lider sorrig oc nød/ Hand blifver med Gvd i glæden sød«. Herunder indskriften: »Psal CXV/ Icke os icke os herre men Gvd dit nafn ære/ For din miskvndighed oc sandhed/ Lad nv spotte hvo spotte vil/ Gvd han lever og seer det til/ 1652« (Sal. 115,1 o.a.).²⁶⁰

Kirken lod kronen rense 1695 og 1750, i sidstnævnte tilfælde blev også den rustne kæde sat i stand og dens trækugler forgyldt af maler Hans Henrik Koch.³⁹ 1829 udførte gørtler Jacobsen reparationer på kronen.³⁹ Den hang i 1700-tallets midte midt i skibet, nu ophængt i skibets 1. fag fra øst.

2) O. 1930, af træ, skåret af billedskærer Th. Willmann. Kronen har fem arme skåret i rig nybarok. Ophængt i våbenhuset efter tidligere at have hængt i nordre korsarm.

3) (Fig. 97) 1919, skænket af Harald Plum til minde om faderen Niels Munk Plum. Kronen

har 2×10 arme og imiterer nr. 1 i et let forenklet formsprog. På hængeskuglen indskriften »Fecit fieri/ Harald Plum/ 1-7-1919« (Harald Plum lod den fremstille, 1-7-1919) og »In memoriam/ N. M. Plum/ 1841-1905« (til minde om N. M. Plum) samt to indgraverede våbener, dels Assens' byvåben, dels slægten Plums. Ophængt i koret i en jernstang.

4) 1920, skænket af Harald Plum til minde om moderen Agnes Plum. Kronen har 2×10 arme og imiterer nr. 1 i et let forenklet formsprog. På kuglen en indskrift i fordybede skønvirkeversaler: »E. F./ Harald Plum/ 1-7-1920« og »In memoriam Agnes Plum/ n(ata) Skovby« (til minde om Agnes Plum, født Skovby) samt Aarhus' byvåben. Ophængt i skibets andet fag.

5-6) To nyere kroner med 2×5 svungne arme samt vegetativt formet midtled. Ophængt i skibets tredje og fjerde fag.

7) En nyere, seksarmet lysekroner er ophængt i ligkapellet (våbenhuset).

†*Lysekroner*. 1859 er nævnt ti malede lysekroner, der benyttedes 'til festlige lejligheder'. 1898

Fig. 98-99. Lysearme. 98. Nr. 1, o. 1600, skænket 1736 af herredsfoged Christian Ulrich Bertelsen og hustru Mette Cathrine Winter (s. 2552). 99. Nr. 2, 1645, skænket af kapellan Gregers Pedersen (s. 2552). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – Candle brackets. 98. No. 1, c. 1600, donated in 1736 by the district judge Christian Ulrich Bertelsen and his wife Mette Cathrine Winter. 99. No. 2, 1645, donated by curate Gregers Pedersen.

var kronerne tilpasset gasbelysning og ophængt i skibet.³⁹

Lysearme. 1) (Fig. 98), o. 1600, til to lys, skænket 1736 af herredsfoged Christian Ulrich Bertelsen og hustru Mette Cathrine Winter. Den s-svungne arm har midtled formet som blade og volutter i hvis slyng er dels en vinget kvindefigur (inderst), dels en vrængemaske. To tværmær bærer flade lyseskåle, som midtfigur en fiale. Kuplet vægplade hvorfra udgår en hånd, der griber om lysearmens tap. På vægpladen findes en sekundær indskrift i fordybde versaler: »Mette Cathrine Winther/her(r)idsfogids hr. Christian Vldrich Berthelsens Ao 1736«. ²⁶¹ Lysearmen er nært beslægtet med en i Sporup Kirke, som dateres til o. 1600 (*DK Årh* 3587). ²⁶² Lysearmen blev i henhold til gavebrevet opsat på den bageste pille mellem midtskib og nordre sideskib, 'bag ved grevinde Trampes' flukkede stol (nr. 9), hvor den endnu var 1822. ¹⁴⁸ Opsat på skibets vestmur, syd for kirkedøren.

2) (Fig. 99), 1645, til et lys, skænket af kapellan Gregers Pedersen. Kraftig, vinkelbøjet arm

med drevede dekorationer og snoninger, markant midtled og profileret lyseskål. Den profilerede vægplade går i et med armen. På dens front er under lyseskålen monteret et giverskjold med indskrift i fordybde versaler: »Gregorivs Petri hoc donavit mvnere templvm IHS anno 1645« (Gregers Pedersen forærede kirken denne gave i Kristi navn, 1645) samt et kors. ²⁶³ Opsat i prædikestolen.

3-4) 1900-tallet, til tre lys. S-svungen arm med et akantusornament hvorfra tværmærmen deler sig, flade lyseskåle. Opbevares i arkivrummet over Trampes gravkapel.

5) 1913, svarer til nr. 2. Versalindskriften på vægpladen lyder: »Assens Kirke A° 1923«. Ophængt på skibets vestmur, nord for kirkedøren.

6-8) O. 1943, til tre lys. S-svungen arm, der og tværmærmen formet som delfiner på hvis haler er monteret to flade lyseskåle; den tredje, muslingformede lyseskål er sat på den bærende arms ene volut. Profileret vægplade, på to lysearme, opsat i koret, er indgraveret »1943«, mens der intet læses på den sidste lysearm i våbenhuset.

Fig. 100. Kirkeskib, o. 1850, bygget af Lauritz Hecht, København, og skænket 1896 af tandlæge August Stub, København (s. 2553). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Church ship, c. 1850, built by Lauritz Hecht, Copenhagen, and donated in 1896 by the dentist August Stub, Copenhagen.*

**Lyseskål* fra en lysearm(?), 1615, af messing. Den 13,5 cm høje, noget medtagne lyseskål er formet som en aflang vase med midtled. På siden anes svage spor efter tre skjolde, hvorover kan enkelte initialer; over det midterste skjold »P(?)...S« og over det højre skjold »... H...«. Fundet i kirken ved restaureringen 1943, siden 1981 i Museerne på Vestfyn (inv. nr. 11524).²⁶⁴

†*Lysearme*. 1-2) Nævnt o. 1608, en lysearm til lys skænket af Lucas Schalle samt en til et lys skænket af Jens Mand (jf. altertavle).³⁹ Den ene af disse er rimeligvis identisk med en ødelagt messinglysearm, der opbevarede i kirkens skab 1714.³⁹ Lysearmene var formentlig fortsat i kirken 1898, da 'en messingarm til to lys' var opsat i tårnet, mens endnu en 'messinglysearm' var ophængt i skibet.³⁹

KIRKESKIBE

Kirkeskibe. 1) (Fig. 100) o. 1850, bygget af Lauritz Hecht, København og skænket til kirken 1896 af tandlæge August Stub, København.²⁶⁵ Den unavngivne, tomastede brig er udført i lakeret eg, med fuld rigning, 150×122 cm. Ophængt i den søndre arkadebue af midtskibets første fag.

2) 1972, forestillende linjeskibet 'Prins Christian Frederik' (ødelagt 1808), bygget af museumsleder Alfred Jensen, Glud, og skænket af en anonym giver.²⁶⁶ De 78 kanoner er fordelt på tre dæk. Det tremastede skib har fuld rigning, 98×90 cm. Sortmalet skrog med hvide kanonbånd samt hvid køl. Ophængt i den søndre arkadebue af midtskibets første fag.

Fig. 101. Tårnur, 1795, bygget af urmager Kristoffer Præstmarch, Vejle (s. 2554). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Tower clock, 1795, built by the clockmaker Kristoffer Præstmarch, Vejle.*

BEGRAVELSESUDSTYR

†*Ligbåre*. 1) 1682 lod kirken fremstille en lille ligbåre (til børn).³⁹ 2) 1745, en 'sokkel eller ligskammel med ornament', der på siderne havde indskriften: »Denne Ligbar[!] tilhører Assens Sneker Laug/ Og samtlig Compagniet 1745«. ²⁶⁷ På de fire sider var afbildninger af A) en hane, hvorunder stod: »Jeg galer høyt, omvend dig snart/ Thi Døden kommer med en Fart«, B) en urskive, hvorunder: »Jeg pikker slaer og viser dig/ dit Levnets løb snart ender sig«, C) et kranium hvilende på tre korslagte 'lårknokler', hvorunder: »Jeg vidner om din Heslighed/ Naar Du i Graven lægges ned«, og D) et timeglas, hvorunder: »Jeg løber fast, agt vel derpaa/ At du kan altid færdig staae«. 1845 blev båren opbevaret i ligkapellet.

TÅRNURE

Tårnuret, fra nyeste tid, elektrisk af mærket Apollo II, er placeret på blændingen ind mod nordre sideskibs vestforlængelse.

Tårnur (fig. 101), 1795, af støbejern, bygget af urmager Kristoffer Præstmarch, Vejle.²⁶⁸ Værket er opstillet i et nyere urhus af træ i spiret.

Rammeværk af støbejern, 211×70 cm, 113 cm højt, samlet med bolte og grønmalet; de enkelte dele er dels nummererede, dels mærkede af støberiet. Uret har et centralt placeret gangværk med stiftgang flankeret af kvartér- og timeslagværker. Hvert af værkerne har tre aksler liggende i hinandens lodrette forlængelse. De tre snorevalser er af træ; værkernes lodder løb via trisser i to skakte nord og syd for urhuset. Gangværket har ganghjul

af bronze, mens stiften er af jern. Kvarterslaget, der udløses af gangen, virker selv på timeslaget. Uret var via en udveksling på rammeværkets nordside forbundet med tre urskiver på tårnets vestre, nordre og søndre side. Urskiverne, der er placeret i gavltrekanterne fra 1857-58 (jf. s. 2449), er helt eller delvist fornyede 1825 og 1905/06.

Uret blev istandsat 1818 og atter 1851 da Lars Jørgensen, Horne, betaltes 580 rigsbankdaler for en hovedreparation. Ifølge en versalindskrift på timeslagets snorevalse blev uret »Repareret 1901 af smed M. N. Skøtt Markussen-Pedersen kirkeværg H. Rasmussen«. 1939 blev uret kraftigt ombygget af Chr. Ørnholm, Løkken.²⁶⁹ Det nu nedslidte urværk blev sat i stå 1975 (jf. †nr. 2).¹⁴¹

†*Tårnure*. 1) Nævnt 1675 i forbindelse med udgifter til vedligeholdelse. Det gamle 12-timers sejerværk var 1755/56 udslidt og næsten ubrugeligt, hvorfor det blev repareret og forandret af Jens Sætofte, Brahesborg, til et 24-timers værk med pendul og kvarterslag.⁸⁹ Året efter udførte Jens Sætofte en mindre reparation, da †*Urskiven* blev udskiftet 1725 og den nye blev udstyret med visere i form af en hånd og en halvmåne, udført af Adam Roy. Disse dele var formentlig forgyldte, idet Aage Wiedes enke, Johanna, 1744 bekojede en nyforgylning og staffering af urskiven. 1756 fornyedes urskiverne, idet rebslager(!) Peder Conrat leverede nye.³⁹ Også herefter måtte uret imidlertid hyppigt repareres.²⁷⁰

2) 1975, et elektrisk urværk, udført af Weststrand Urfabrik, Sverige.¹⁴¹

KLOKKER OG KLOKKESPIL

Kirken har fra ældste tid været rigt udstyret med klokker, men desværre kendes kun lidt til dem. Biskop Jacob Madsen anførte 1589 i sin visitatsbog, at Assens Kirke havde fem klokker, hvoraf tre var ophængt i tårnet og to i et †klokkespil. Af disse klokker er kun overleveret viden om tre (jf. †nr. 1-3), mens yderligere en klokke vel er antydet i regnskabet for 1517, hvor det anføres, at kirken ejer et skippund (160kg) klokkemalm.²⁷¹ Hvis biskop Madsen havde ret i, at der var to klokker ophængt i klokkespil, må den ene være kommet fra kirken kort efter hans besøg, for i

Fig. 102. Klokke nr. 1, 1631, støbt af Franz og Magnus Breuttel, Lorraine, og skænket af sognepræst Poul Andersen, borgmestrene Rasmus Bang og Bagriel Mouritsen samt rådmændene Laurids Hiort og Bunde Jacobsen (s. 2556). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Bell no. 1, 1631, founded by Franz and Magnus Breuttel, Lorraine, and donated by the incumbent Poul Andersen, the mayors Rasmus Bang and Bagriel Mouritsen, as well as the councillors Laurids Hiort and Bunde Jacobsen.*

kirkens ældste inventarium fra o. 1608 nævnes kun én klokke i spiret foruden de tre i tårnet.³⁹

Antallet af klokker blev udvidet ved tre lejligheder i 1600-tallet. Dels da der anskaffedes nye 1627 og 1631 (†nr. 5 og nr. 1), dels i form af en klokke, der 1658 var blevet plyndret af svenskerne fra Verninge Kirke (†nr. 4). Herefter forblev klokkenes antal konstant indtil 1910, da fire af de ældste klokker blev omsmeltet og to nye støbt af metallet; den ene af disse måtte imidlertid omstøbes allerede 1923. Klokkerne blev omhængt 1963 og samtidig blev ringningen automatiseret.¹⁴¹ Til markering af kirkens 500-årsjubileum i 1988

Fig. 103-04. †Klokker. 103. Nr. 5, 1627, kaldet 'bedeklokken' (s. 2558). 104. Nr. 2, 1557, kaldet 'niklokken', støbt af Gert van Mervelt d.y. (s. 2557). Foto Joseph Allin 1910. – †Bells. 103. No. 5, 1627, called 'the Prayer Bell'. 104. No. 2, 1557, called 'the Nine Bell', founded by Gert van Mervelt the Younger.

etableredes et klokkespil, hvilket fordrede, at de to yngste klokker blev omstøbt. Klokkespillet, der talte 18 klokker, blev leveret af klokkestøberiet Paccard, Frankrig, der også forestod udvidelsen af klokkespillet 1991 til de nuværende 21 klokker.

1) (Fig. 102), 1631, kaldet 'den store klokke',²⁷² støbt af brødrene Franz og Magnus Breuttel, Lorraine, ved omstøbning af en ældre klokke (nr. †1?), hvilket blev bekostet af sognepræst Poul Andersen, borgmestrene Rasmus Bang og Gabriel Mouritsen samt rådmændene Laurids Hiort og Bunde Jacobsen. Tværmål 121 cm. Om klokken hals løber en versalindskrift sat mellem en guirlande- og en blomsterbort: »Soli deo gloria (Gud alene æren) m(agister) Povel Andersen sogne prest i Asnes provst vdi Baagherrit/ Rasmus Bang oc Gabriel Mouritzen bvr gemestere Lavritz Hiort oc Bvnde Jacobsen raadmend vd i Asnes hafver/ ladet denne klokke omstobe og forbedre anno 1631«. Midt på klokkelegemet i

en ramme af planteornamentik læses endvidere: »Franciscvs et Magnvs Brevtelli fratres/ lotaringi me fecervnt« (Franz og Magnus Breuttel, fra Lothringen, fremstillede mig). Herunder løber en rig bort med blomster-, frugt- og ansigts motiver, og ved overgangen fra legeme til slagring er der lister.

Da klokken blev støbt 1631 benyttedes 'kobber messing tin', som Anders Bang havde leveret året forinden som afbetaling på en gæld.³⁹ 1758 blev slaghammeren sat i stand og 1766 udskiftedes øjet, hvori knebelen hang.³⁹ Allerede 1772 måtte klokken imidlertid nedtages for reparation.³⁹ 1954 erstattedes den gamle bom med en vuggebom af støbejern, udført af De Smithske Støberier, Aalborg. Klokken, der benyttes til timeslag, er op- hængt i en slyngebom af egetræ fra 1963.

2) 1988, støbt af Paccard, Annecy, af en ældre klokke (†nr. 5). Tværmål 88 cm. Klokkelegemet indrammes af vinrankeborste, og bærer en ind-

Fig. 105-06. †Klokker. 105. Nr. 4, 1592, kaldet 'tolvklokken', støbt af Michael Westphal (s. 2558). 106. Nr. 3, 1568, kaldet 'syvklokken', skænket af Rasmus Lauridsen (s. 2557). Foto Joseph Allin 1910. – †Bells. 105. No. 4, 1592, called 'the Twelve Bell', founded by Michael Westphal. 106. No. 3, 1568, called 'the Seven Bell', donated by Rasmus Lauridsen.

skrift i relieversaler: »Guds ord bliver til evig tid«, mens der på slagkanten står: »Støbt 1568 og i 1910 omstøbt af L. Andersen i Aarhus« (jf. †nr. 3 og 6), og om halsen: »Støbt til Vor Frue Kirke i Assens af Paccard i Frankrig i nledning af kirkens 500 års jubilæum i 1988«. ²⁷³ Klokken benyttes til kvarterslag og indgår endvidere i klokkespillet. Ophængt i en slyngebom.

3) 1988, støbt af Paccard, Annecy (Frankrig), af †klokke nr. 7. Tværmål 101 cm. Som nr. 2. Versalindskriften på klokkelegemet lyder: »Guds ord bliver til evig tid/ saa længe jeg lever er mit haab alene til Kristus/ Er gud for os hvo kan da være imod os« og på slagkanten: »Omstøbt 1592 og 1910 samt 1923 af B. Løw & Søn i København« (jf. †nr. 4, 7 og 8). ²⁷⁴ Indgår i klokkespillet. Ophængt i en slyngebom.

†Klokker. 1) Nævnt 1552, en klokke som 'Geert (van Mervelt?) og Morten Laale' havde sagt god for. ²⁷⁵

2) (Fig. 104) 1557, kaldet 'niklokken', støbt af Gert van Mervelt d.y, Flensborg og København. Tværmål 79 cm. Om klokken's hals løb to profilerede lister over en versalindskrift: »Gerart a Mervelt me fecit anno domini 1557« (Gert van Mervelt fremstillede mig år 1557); som skilletegn en S-form. ²⁷⁶ Tre lister ved overgangen mellem legeme og slagring. På hankene var der støbte ansigtsmasker. Klokken er den yngste, Gert van Mervelt udførte for en dansk kirke. ²⁷⁷ Omstøbt 1910 (jf. †nr. 6-7). ¹⁴¹

3) (Fig. 106) 1568, kaldet 'syvklokken', ²⁷⁸ skænket af Rasmus Lauridsen. Tværmål 97 cm. Om halsen læstes mellem to dobbelte lister versalindskriften »Verbvm domini manet in etervm (sic) 1568« (Herrens ord forbliver til evig tid, 1568; Pet. 1,25) og »H(errens) T(jenere) her Rasmws Lavrinsz Matz Hindsz«. Som skilletegn seksbladede rosetter, og under indskriften en frise af blomsterornamenter. På slagringen løb to lister

og over den yderligere tre. Omsmeltet 1910 (jf. †nr. 6-7).²⁷⁹

4) 1592 (fig. 105), kaldet 'tolvklokken',²⁸⁰ støbt af Michael Westphal, Rostock, ved omsmelting af en ældre †klokke, muligvis fra 1574.²⁸¹ Klokken blev af sognepræst Steffen Laursen skænket til Verving Kirke, men tilgik på et tidspunkt efter 1658 Assens Kirke. Tværmål 96 cm. Om halsen løb en firlinjet versalindskrift; flere af bogstaverne var støbt spejlvendt: »Anno doimne (sic) 1592 den 14²⁸² ivlivs blet denne klokke vm stopet/ af mester Mickel Westphal af Rostock her Staphen Lawersen son/ prest thil Verving sonne Lavres Thomisen kirke verre Knvdt Povelsen kirke verre«; hver linje adskiltes af en profileret liste, og under indskriften løb mellem tilsvarende lister en smal liljefrise. På klokkelegemet var små relieffer; på den ene side fremstillinger af Adam med løve og æble,²⁸³ Kobberslangen og Korsfæstelsen, og på den anden side flankeredes samme Korsfæstelse af to gentagelser af Adam. Reliefferne blev bevaret, da klokkerne blev omstøbt og er nu deponerede på Dansk Klokkeuseum, Sommersted. På slagringen var mellem to lister en versalindskrift, hvoraf flere bogstaver er støbt spejlvendt: »Si devs pro nobis quis contra nos ve(r)bum²⁸⁴ domine (sic) manet in æternvm dvm sprio (sic) mea spes est vnica Christo«, (Hvis Gud er for os, hvem kan da være imod os? Herrens ord forbliver til evig tid. Så længe jeg lever, er mit håb til Kristus alene; Rom 8,31 og 1 Pet 1,25 o.a.) og ved overgangen til klokkelegemet yderligere tre lister. Hankene var prydet af ansigtsmasker.

Klokken, blev ført bort fra Verving Kirke af svenskerne under krigen 1657-58, men forlod formentlig aldrig Fyn.²⁸⁵ Således er klokken sandsynligvis identisk med den 'stormklokke', der er omtalt 1680, da en pæl blev sat på kirkegården, således at stormklokkens reb kunne bindes dertil.²⁸⁶ Klokken blev ophængt i klokkestokværkets nordre glamhul, hvor den er dokumenteret i Chr. Hansens tegning fra 1865 (jf. fig. 15b), og hang der indtil restaurationen 1881-84.²⁸⁷ Omsmeltet 1910 (jf. †nr. 6-7).¹⁴¹

Michael Westphal leverede klokker til talrige danske kirker, og i særdeleshed til kirker i det tidligere Odense Stift herunder til Vor Frue Kirke,

Odense, i 1599 (s. 1137) og på Lolland bl.a. Kettinge Kirke i 1591 og Horbelev Kirke i 1595 (DK Maribo 698-99 og 1098).²⁸⁸

5) (Fig. 103), 1627, kaldet 'bedeklokken' og 'den lille klokke'.²⁸⁹ Tværmål 52 cm. Om halsen fandtes en versalindskrift mellem lister og liljefriser: »Sit devs est pro nobis quid contra nos anno 1627« (Er Gud for os, hvem kan da være imod os?; Rom 8,31). På slagkanten løb to lister og ved overgangen til legemet en markant liste mellem to spinklere. På legemet var endvidere et 16 cm højt og 9 cm bredt kors dannet af samme liljefrisemotiv som på halsen. Repareret 1695, da akslen var itu.²⁹⁰ Den hang i 1700-tallets midte i klokkespiret.²⁹¹ Omstøbt 1910 (jf. †nr. 6-7).¹⁴¹

6) 1910, støbt af L. Andersen, Aarhus ved omstøbning af fire ældre †klokker (nr. 2-5, jf. også †nr. 7). Tværmål 97 cm. Omstøbt 1988 til klokke nr. 2.

7) 1910, støbt af L. Andersen, Aarhus ved omstøbning af fire ældre †klokker (nr. 2-5). Da klokken revnede, blev den 1923 omstøbt til †nr. 8.⁵¹

8) 1923, støbt af B. Løw & Søn, København ved omsmelting af †nr. 7. Tværmål 107 cm. Omstøbt 1988 til klokke nr. 3. Klokkens oprindelige egebom blev 1954 udskiftet med en vuggebom af støbejern.

En ældre †klokkestol blev repareret 1699.³⁹

Klokkespil, 1988, støbt af Paccard, Frankrig. Klokkespillet bestod oprindeligt af 18 klokker, hvori medregnes de svingende klokker nr. 1-3, men det blev i 1992 udvidet til 21 klokker.²⁹² Tværmål 38-80 cm. Klokkerne har en blomsterbort om halsen hvorover versalindskriften »Støbt til Vor Frue Kirke i Assens i året (1988/1992) af Paccard i Frankrig«. På slagringen er med reliefversaler anført de fonde og virksomheder, der har skænket de enkelte klokker. Endvidere løber der på enkelte klokker en blomsterbort om legemet, mens der på andre er sat følgende henvisninger til skriftsteder i reliefversaler: Fil 4,4; Joh. 14,18; 1 Kor 15,20; samt fire vers fra N. F. S. Grundtvigs Vær Velkommen, Herrens År.

Klokkespillet er placeret nordligt i tårnets klokkestokværk i to klokkestole af stål med tværgående træbjælker. I våbenhuset er opsat en minde-tavle over klokkespillets etablering, hvor også er anført bidragyderne.

Fig. 107. Komtesse Anna Elisabeth von Trampes kapel. Generalmajor Hans Wilhelm von Rømers, grevinde Anna Elisabeth von Trampes og grevinde Susanne Elisabeth von Trampes kister (s. 2585). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Countess Anna Elisabeth von Trampe's Chapel. Coffins of Major-General Hans Wilhelm von Römer, Countess Anna Elisabeth von Trampe and Countess Susanne Elisabeth von Trampe.*

GRAVMINDER

Oversigt. Kirken rummer to epitafier, tre mindetavler og 45 gravsten, hvoraf nogle dog kun er bevaret som fragmenter. Endvidere findes et gravkapel med tre egekister.

Skriftlige kilder. De ældst kendte oplysninger om kirkenes gravminder stammer fra tiden o. 1750. I sognepræst Ludvig Berthelsens detaljerede indberetning fra 1755 er omtalt ti epitafier, men kun enkelte af kirkens gravsten.⁷² Disse informationer kan suppleres med oplysninger fra Søren Abildgaards besøg i kirken 1762, hvor han aftegnede to gravsten og omtalte yderligere to. En egentlig fortegnelse over gravstenene blev først udført 1842 af prokurator W. Marckmann, der, motiveret af beslutningen om at fjerne de gamle gravsten og

benytte dem som fortov langs kirken, nedfældede alle gravstenenes endnu læselige indskrifter. Marckmann oplister foruden fire epitafier og gravkapellet 64 gravsten, og hans fortegnelse er derved den primære og i mange tilfælde eneste kilde til de mange forsvundne gravsten.

Kirken som begravelsesplads. Som andre købstadskirker rummede Vor Frue Kirke talrige \ddagger begravelse, hvoraf langt størsteparten var jordfæstebegravelse, der fordelte sig over hele kirken, mens de fem dokumenterede åbne begravelse blev opført i koret (tre stk.), nordre sideskib og nordre korsarm. Hovedparten af byens indbyggere fandt dog deres sidste hvilested på kirkegården.

De ældst kendte takster for begravelser stammer fra 1608, hvor en begravelse i kirken kostede hhv. 5 og 1 rigsdaler for voksne og børn og dobbelt så meget for personer, der ikke betalte tiende til kirken. Derudover kostede det 10, 15 eller 20 rigsdaler at lægge en gravsten over graven, alt efter stenens størrelse og antallet af navne, der skulle 'påhugges'. I 1680'erne stod erhvervelsen af en åben begravelse i 90 rigsdaler; et beløb både Thomas Iversen og Christen Hansen måtte udrede (jf. *†muret begravelse* nr. 1 og 2). De mest detaljerede begravelsestakster stammer fra 1714, hvor det kostede 60 rigsdaler at erhverve en åben begravelse, mens en jordfæstelse i koret kostede 20 rigsdaler for en voksen og 5 rigsdaler for et barn under 5 år. Tilsvarende kostede det hhv. 5 og 2 rigsdaler for jordfæstelse i den øvrige kirke, og yderligere 4 eller 2 rigsdaler for at lægge en ligsten over graven.

Om *middelalderlige begravelser* vidner kun to romanske gravsten (nr. 1-2) samt det fragment af en gravsten fra 1400-tallets anden halvdel, som Søren Abildgaard tegnede 1762 (†nr. 1).

I *1500-tallet* tjente kirken først og fremmest som begravelsesplads for byens rådsaristokrati, mens kun nogle enkelte gravminder tilhørte adelige, herunder ikke mindst de to bevarede gravsten over ægteparret Reinwald Heidersdorf til Hagenskov og hans hustru Anna von Ahlefeldts gravsten, der er henført til hhv. »Odense-Skulptøren« og monogrammistens »AS« (nr. 6 og 8). De mange bevarede borgersten kan inddeles i to grupper, dels et antal gotiske våbensten fra 1540'erne med randsindskrift og hjørnemedaljoner omkring et centralt bomærke- eller våbenskjold (nr. 3-5, 7 og 10), dels en gruppe af figursten fra 1550'erne og 1560'erne med randskrift og hjørnemedaljoner omkring en fuldfigur stående under en arkade (nr. 9, 11-14). Begge grupper regnedes af Chr. Axel Jensen (*Gravsten*, I s. 262) for lokale arbejder udført i samme værksted, der i så fald indtog en nøglerolle i den lokale overgang til brugen af figursten.²⁹³ Mod slutningen af 1500-tallet vandt opsættelsen af epitafier så småt udbredelse, idet de ældste dokumenterede stammer fra hhv. o. 1579 og o. 1581 (†nr. 1-2).

Gravstenene fra *1600-tallet* udviser nogen større typemæssig variation end tidligere, men også blandt dette materiale kan enkelte grupper indkredses. Tre skriftsten fra tiden frem mod 1650 (nr. 25, 28.-29) er således karakteriseret ved at have ensartede kerubhoveder sat mellem de øvre hjørnemedaljoner. En lidt yngre gruppe udgøres af to gravsten i bruskbarok stil over Bunde Jacobsen og ægteparret Hans Lauritsen og Birgitte Bang (nr. 30-31), hvor såvel stiludtrykket som anvendelsen af de samme motiforlæg tyder på, at de er udført af samme værksted.

Som antydning blomstrede opsættelsen af epitafier i særlig grad i 1600-tallet, men kun et enkelt af de fem dokumenterede epitafier er endnu bevaret, nemlig det over ægteparret Bunde Jacobsen og Anna Jacobsdatter (nr. 1, jf. også †nr. 3-6). Dette ægtepar anskaffede

omtrent samtidig en af de *†murede begravelser* (nr. 2), der blev etableret i 1600-tallet. Den ældste gik tilbage til o. 1615, da Jens Axelsen Krukow betalte 100 rigsdaler for én beliggende i koret. Etableringen af murede begravelser fortsatte i *1700-tallet*, hvor der ifølge en oversigt fra 1714 nu var i alt tre i koret. Kort efter etableredes yderligere en i Holvevadkappellet (nordre korsarm), mens sidste dokumenterede murede begravelse er nævnt 1761 og var i nordre sideskib.

En meget væsentlig gruppe af gravminder fra denne periode inkluderer de tre velbevarede og nært beslægtede mindetavler fra 1707-24 (nr. 2-4), der alle er prydet af identiske, rektangulære liljerelieffer i hjørnerne. Den ene af tavlerne er signeret »H Roy sculps(it)«, hvilket må henvise til en i øvrigt uidentificeret stedlig stenhugger.²⁹⁴ Til samme gruppe må også regnes Hans Nielsen Thorsagers gravsten fra 1723 (nr. 35). 1741 indrettedes på foranledning af komtesse Anna Elisabeth von Trampe et gravkapel med dekorativt jerngitter i en dyb niche i søndre sideskibs vestende. Endelig opsatte kirkeværge Mads Sørensen 1763 kirkens yngste epitafium, der typisk for perioden er et riffelmaleri sat i en illusionistisk malet ramme. Begravelse i kirken ophørte o. 1804.²⁹⁵

Ændringer og istandsættelser. Ingen gravsten, epitafier eller mindetavler befinder sig på deres oprindelige pladser. I løbet af 1600-tallets anden halvdel og op igennem hele 1700-tallet blev nedsunkne begravelse jævnlige repareret eller sløjfet, ligesom kirkegulvet ofte måtte omlægges over enkelte begravelse eller som led i større istandsættelsesprojekter. 'De brøstfældige epitafier' blev repareret 1724, hvortil der indkøbtes søm. 1729 måtte den åbne begravelse i Holvevadkappellet (nr. 4) opmures, da indstrømmende vand havde gjort skade. 1735 repareredes en åben begravelse i koret (†nr. 2), og i de følgende år sløjfedes to murede begravelse, i 1736 den 'ganske efterfaldne' begravelse i korets søndre side (nr. 3), og i 1738 den i Holvevadkappellet, der var sunket.²⁹⁶

Formentlig som en reaktion på det indførte forbud mod begravelse i kirkerne, lod man i juli 1805 trykke en bekendtgørelse i *Fyens Stifts Journal*, om at personer med ret til de åbne begravelse skulle give møde i kirken. 1828 besluttedes det, at åbne begravelse skulle tilfalde kirken, når ingen længere gjorde krav på dem, og på samme tid søgte kirken om tilladelse til at bortauktionere alle epitafier 'hængende i koret og gangen', da de var 'lige så smagløse og brøstfældige som vansirende for kirken'.²⁹⁷ Stiftsovrigheden tillod imidlertid alene, at kirken skilte sig af med egentligt brøstfældige gravminder, hvorefter seks epitafier blev solgt.²⁹⁸

Ved den omfattende restaurering 1842 blev samtlige gravsten fjernet fra kirkens indre og de større sten genbragt som fortov omkring bygningen, mens fire ikke nærmere beskrevne gravsten måtte kasseres.³⁹ Gravstenene blev benyttet som fortov i fyrré år, idet man som en del af kirkens restaurering 1881-84 besluttede at føre de bedst bevarede sten tilbage i kirken. I alt blev

Fig. 108. Epitafium nr. 1, o. 1657/60, over Anne Jacobsdatter, borgmester Bunde Jacobsen, Margrete Christophersdatter og borgmester Christen Hansen, med maleri af Hans Schütte (s. 2563). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Sepulchral tablet no. 1, c. 1657/60, to Anne Jacobsdatter, Mayor Bunde Jacobsen, Margrete Christophersdatter and Mayor Christen Hansen, with painting by Hans Schütte.*

19 'nogenlunde hele sten' opstillet i koromgangens vinduesnicher, mens yderligere 11 mere ødelagte eller 'ubetydelige sten' blev nedlagt i gulvet øst for koret.²⁹⁹ Den gryende forståelse for stenenes antikvariske betydning resulterede således nok i en redning af de bedst bevarede gravsten, men medførte samtidig kassationen af de mest slidte (jf. †gravsten ndf.). Ved restaureringen

1881/84 flyttedes endvidere to mindetavler (nr. 1-2) fra korpillerne mellem det 2. og 3. hvælvfag fra øst, idet de efter pillernes ommuring var blevet for smalle til at ophænge tavlerne på. I stedet blev epitafierne opsat på korets 'nordre mur' (jf. s. 2529), hvor mindetavle nr. 3 i forvejen hang. Endelig nedlagdes de to tilbageværende murede begravelse, begge beliggende i koret.

Fig. 109. Mindetavle nr. 2, o. 1707, over rådmand Laurits Pedersen Kærungård og hustru Maren Jørgensdatter (s. 2564). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – Memorial tablet no. 2, c. 1707, to Councillor Laurits Pedersen Kærungård and his wife Maren Jørgensdatter.

EPITAFIER OG MINDETAVLER

1) (Fig. 108), o. 1657/60 med portrætmaleri udført af Hans Schütte, Odense. Det er sat over Anne Jacobsdatter, †3. påskedag 1657, hendes mand Bunde Jacobsen, kgl. tolder og borgmester, †1658, dennes anden hustru Margrete Christophers Datter (Margrethe Christophersdatter), †26. febr. 1699, samt dennes anden ægtemand Christen Hansen (Chulenbrun),³⁰⁰ kgl. tolder og borgmester, †23. febr. 1684.

Epitafiet omfatter et portrætmaleri, olie på træ, 167×136 cm, signeret »HSchüt1660«, indsat i en sekundær ramme og et ottetalsformet tekstfelt. Begge dele har utvivlsomt haft en skulpturel indramning med bl.a. et postament hvori tekstfeltet var indsat.

Storfeltsmaleriet viser fire personer, to mænd (tv.) og to kvinder, der knæler omkring et dødt barn; baggrunden udfyldes af en mørk skyformation, der kun tillader et lille blik til den blå himmel langs billedets øvre kant. Yderst til venstre knæler en aldrende mand med grånende hår og skæg, der må opfattes som Bunde Jacobsen. Han er sortklædt med hvid nedfaldende krave, og holder en hat i sin højre hånd, der hænger langs siden, mens den venstre er lagt foran maven. Ved hans side knæler en yngre mand, antageligt Christen Hansen, i en rank og statelig positur. Han er iklædt sort klædning med hvid nedfaldende krave og opslidsede ærmer, der afslører en løs, hvid skjorte, Håret er skulderlangt, brunt og krøllet, overskægget er smalt og betoner den let nedadvendte mund, som forstærker det alvorfulde blik ud mod beskueren. Han har sin hat i venstre hånd og hæver højre hånd frem for sig i en talende gestus. De to kvinder i portrættets højre side, Margrethe Christophersdatter (tv.) og Anne Jacobsdatter (th.), er ens klædt i sorte kjoler med hvid, stivet krave over en hvid underkjole, og om halsen guldhalskæder. Anne Jacobsdatter fremviser endvidere kniplede manchetter. Begge bærer i øvrigt en stærkt kriget sort hue over hvidt lin og holder mellem deres højre hånds tommel- og pegefinger hhv. en rød nellike (et forlovelsessymbol) og en rose(?), der taber et blad. Barnet i forgrunden ligger med hænderne

Fig. 110. Mindetavle nr. 3, o. 1723, over sognepræst Bertel Ludvigsen og Birgitte Luja (s. 2564). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Memorial tablet no. 3, c. 1723, to incumbent Bertel Ludvigsen and Birgitte Luja.*

foldede på brystet på en grå pude magen til dem, de fire voksne knæler på. Det er iklædt hvid ligdragt med røde båndsløjfer.

Skriftfeltet, der nu er føjet til maleriets underkant, rummer personalia sat i gylden fraktur på sort grund.

Maleriet hang oprindeligt i korets sydside nær Bunde Jacobsens begravelse. Ifølge indskriftstavlen »hafuer« Christen Hansen og Margrethe Christophersdatter »Ladet [epitafiet] Staffere 1660«, ligesom det 1699 blev istandsat (»Renouatum 1699«). 1828 søgte kirken at sælge epitafiet og erstatte det af en mindesten, der skulle opsættes ved en af korets piller og forklare, hvad Bunde Jacobsen havde gjort for kirken (jf. Torgel nr. 1 og klokke nr. 1). At dette ikke skete skyldes formentlig, at man kun fik tilladelse til at skille sig af med epitafier, der vitterligt var brøstfæl-

dige. Det er sandsynligt, at epitafiets skulpturelle indramning blev kasseret på dette tidspunkt, idet den nuværende, sorte ramme med forgyldninger synes at stamme netop fra 1800-tallet.³⁰¹ Istandsat 1846 ifølge malet indskrift, »Restaureret. MDCCCIVL/ N. L...«, og atter 1978 af konservator Jens Johansen.³⁰² 1884 hang epitafiet endnu på korets 'søndre mur', nær gravstedet (jf. †muret begravelse nr. 2). Nu ophængt i søndre sideskib.

2) (Fig. 109), o. 1707, over Lauridtz Ped(ersen) Kierumgaard (Laurits Pedersen Kærungård), rådmænd, *17. marts 1634, †21. marts 1707, med hustru Maren Jørgensdatter, *17. dec. 1640, †22. jan. 1709.⁷²

Mindetavle af rød kalksten med smigede sider, 153×86 cm. Indskrift med reliefversaler, navne dog i kursiv, sat i fordybde bånd. Personalial afsluttes af et gravvers i fire linjer. Over indskriften er to hjelmprydede skjolde. I tavlens øvre hjørner er fordybde rektangulære felter med et blomstermotiv i relief, der i de nedre hjørner har været gentaget i en nu mestendels bortslidt bemaling. Indskriften fremstår i afslidt forgyldning på sort bund, mens våbenskjoldene står i broget staffering. Tavlen er i type, skrift og ornamentik nært beslægtet med nr. 3 og 4 og gravsten 35, der alle givetvis er udført af samme stenhugger (jf. nr. 2). Da Marckmann beskrev mindetavlen i 1842 var den opsat 'i koret, indmuret i den nordre pille', sandsynligvis dens oprindelige plads.³⁰³ Ophængt i koromgangen nord for koret.

3) (Fig. 110), o. 1723, over Bartholus Ludovicy (Bertel Ludvigsen), sognepræst i Assens og provst over Båg Hrd., *24. aug. 1638, †8. dec. 1719, med hustru Birgittam (Birgitte) Luja, *o. 1660, †11. dec. 1722.

Mindetavle af rød kalksten, 135×90 cm, signeret med forsænkede reliefversaler, »H Roy sculp(sit)« (fig. 138), i nedre højre hjørne.³⁰⁴ Den særdeles velbevarede tavle har latinsk indskrift med reliefversaler, navne dog i kursiv, alt i fordybde, sortmalede bånd. I stenens hjørner er hugget en fransk lilje i relief, sat i et forsænket, kvadratisk felt. Tavlen er nært beslægtet med nr. 2 og 4 samt gravsten nr. 35, der formentlig kan tilskrives samme stenhugger. Sat af ægteparrets børn og indmuret i en pille i koret over 'deres sa-

lig forældres grave'.³⁹ Efter istandsættelsen 1881-84 blev den flyttet til korets 'nordre mur', men er nu opsat i nordre sideskib mellem korsarmen og den nordre kirkedør.

4) (Fig. 111), o. 1724, over Magdalena Sebilla (Sibylla) Urne, »sal. welbaarne hr: oberste Christian Geddes efterlefuerske«, †3. april 1724 »udi hendes alders 88 aar«.

Grå kalksten, 97×74 cm.³⁰⁵ Særdeles velbevaret mindetavle med indskrift i reliefversaler, navne dog i kursiv, lagt i fordybde bånd. Over indskriften ses i et forsænket felt Urnernes hjelmprydede våbenskjold.³⁰⁶ I de fire hjørner en fransk lilje i et forsænket, kvadratisk felt.

Magdalena Sibyllas kiste blev den 23. april 1724 'hensat i kirken indtil hendes begravelsessted blev færdigt'; mindetavlen er formentlig udført kort herefter.³⁹ Den åbne murede begravelse der omtales på stenen kan ikke umiddelbart identificeres, men nr. 1, beliggende foran koret (s. 2587), forekommer at være den mest sandsynlige kandidat, idet denne begravelse angiveligt var ledig 1724, og idet epitafiet i 1884 var opsat på korets nordre mur.³⁰⁷ Stenen er nært beslægtet med de omtrent samtidige nr. 2 og 3 og gravsten nr. 35, der alle givetvis er udført af samme stenhugger. Ophængt på væggen i koromgangens nordside.

5) (fig. 112a-b), 1763 ifgl. malet datering, over Mads Sørrensen (Sørensen), felbereder, »Lotterie Collecteur, Over Formynder; Og Kircke Wærger«,³⁰⁸ *29. apr. 1714, †28. dec. 1761, »udi hans alder, 47 Aar, 10 Maaneder«. Sat af hans anden hustru, Lene Cortsdatter og de efterladte børn.

Epitafiet består af et riffelmaleri sat i en illusionistisk malet arkitektonisk indramning. Denne udgøres af et højrektangulært storfelt flankeret af pilastre og smalle vinger, svejftet postament og topstykke med ovalt topfelt. Størstedelen af rammen er udført som illusionistisk maleri, ligesom bl.a. rocailleværket, to engle, der bærer postamentets tekstfelt, og gesimsens vaser. Epitafiet står i en broget bemaling, der domineres af samspillet mellem den sorte bundfarve, rocailleværkets og pilastrenes grå marmorering og den malede ornamentik i overvejende røde farver. Personalial er anført på postamentsfeltet med kursiv i guld på sort bund og afsluttes af »Anno 1763«.

Storfeltets riffelmaleri, olie på panel, måler 146×115 cm. Set fra venstre forestiller det Korsfæstelsen, fra højre Opstandelsen. Førstnævnte viser Kristus på korset hængende i let bøjede arme med fødderne gennemboret af én nagle. Bag korset knæler Maria Magdalene, mens hun med højre hånd holder om såvel korsets træ som Kristi fod og med venstre hånd berører hans knæ. Maleriets Opstandelsesside er udført efter et kobberstik af Cornelis Cort.³⁰⁹ Det viser Kristus, med sejrspanen i hånden, som svæver i en skybræmme over sarkofagen, mens fire romerske soldater i forgrunden henholdsvis vågner, opdager, blændes og forskrækkes ved synet.³¹⁰

Det tværovale topfeltmaleri, olie på træ, forestiller Isaks ofring. Isak sidder på et hvidt klæde, der er lagt ud over bålstedets brændeknuder. Han har kastet overkroppen henover brændet og skjuler sit hoved i armene. Bag Isak standser en engel den oprørte Abraham i hans gerning.

Illusionistisk malede tavler er velkendte i 1700-tallet. Fra Fyn kendes blandt andet altertavlen i Rørup (Vends Hrd.) fra o. 1750, og altertavlerne i Klinte (Skam Hrd.) Østrup og Hjadstrup (Lunde Hrd.), samt epitafiet over Wilhelm Frederik Farenhorst i Kerte Kirke (Båg Hrd.), der alle stammer fra tiden o. 1770.

Epitafiet blev istandsat 1980 af konservator Jens Johansen.³¹¹ 1884 hang det i søndre korsarm mellem 1. og 2. vindue fra vest. Nu opsat i nordre sideskibs fjerde fag fra vest.

†EPITAFIER

Kirken bortauktionerede 1828 seks 'brøstfældige' epitafier.³¹² De vigtigste kilder til epitafierne stammer alle fra 1700-tallet, herunder ikke mindst Ludvig Bertelssens præsteindberetning fra 1755.³¹³

1) O. 1579, over Jørgen Bang, borgmester, †1579 (jf. gravsten nr. 17).³¹⁴ En indskrift på epitafiet oplyste, at »Dette Epitaphium have Sal. Jens Bangs børn ladet renovere over deris sal. faders fader Jørgen Bang, som dødde 1579«. (jf. nr. 6).³¹⁵

2) O. 1581, over Povel (Poul) Bang, borgmester, †10. febr. 1581, »æt(atis) 64« (64 år gammel).

Ifgl. beskrivelser fra 1700-tallet skal epitafiet have inkluderet et maleri, hvorpå var afbildet Poul Bang og hans familie bestående af fire hu-

Fig. 111. Mindetavle nr. 4, o. 1724, over Magdalena Sibylla Urne (s. 2564). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – Memorial tablet no. 4, c. 1724, to Magdalena Sibylla Urne.

struer, fem sønner og tre døtre, samt en indskrift lydende: »Denne tavle er Erlige Mand Povel Bang Borgemester her i Assens til een kierlig Ihukommelse af sine efterladte Børn og Arvinger Bekostet og opsadt.«³¹⁶

3) Efter 1624, over Anders Meel, samt hustru, fem sønner og fire døtre. Epitafiet kendes alene fra en summarisk omtale fra 1700-tallet.³¹⁷

4) O. 1633, over Peder Prieg, †7. sept. 1611, og hustru Gertrud Prieg, †1633, 'med deres børn, 5 sønner og 3 døtre'. Sat af sønnerne Hans Prieg, sognepræst til Nr. Broby, og Hans Schelle, borgmester i Assens til »allm(indelse) over deres forældre«. ³¹⁸

5) O. 1649, over Berthel Hansen, skipper, †14. dec. 1649, 'udi hans alders 54 år', samt hustru Kirsten Jensdatter, †4. aug. 1664, 'udi hendes alderdom 66 år'.⁷²

6) O. 1666, over Jørgen Bang, †påskedag 1666, »ob(iit) æt(atis) 73« (død 73 år gammel), dennes hustru Anna Olufs datter (Olufsdatter Lang), †3. påskedag 1665, »ob(iit) æt(atis) 63« (død 63

Fig. 112a. Mindetavle nr. 5, o. 1763, over felbereder Mads Sørensen (s. 2564). Set fra venstre. Foto Arnold Mikkelsen 2011. – Memorial tablet no. 5, c. 1763, to the skin dresser Mads Sørensen. Seen from the left.

Fig. 112b. Mindetavle nr. 5, o. 1763, over felbereder Mads Sørensen (s. 2564). Set fra højre. Foto Arnold Mikkelsen 2011. – Memorial tablet no. 5, c. 1763, to the skin dresser Mads Sørensen. Seen from the right.

Fig. 113. Gravsten nr. 1, romansk (s. 2568). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Tombstone no. 1, Romanesque.*

år gammel), deres søn Jens Bang, †8. juni 1660, »ob(iit) æt(at)is 37« (død 37 år gammel), samt O. J. B(ang), »ob(iit) æt(at)is 3« (død tre år gammel).³¹⁹

På epitafiet var fire, formentlig malede, skjolde, de tre med Bangs våben,³²⁰ mens Anna Olufsdatters skjold viste »en Pelican i Blaafeldt«. ³²¹ Over hvert skjold stod afdødes initialer, og på dets sider deres dødsalder.

GRAVSTEN

1) (Fig. 113), romansk, af grå granit, skriftløs, 153×56 cm. I lavt relief er udhugget et procesionskors, i form af et georgskors med dobbeltkontur på en kun antydet korsstav. Nedlagt i brostensbelægningen nord for kirken, mellem nordre korsarm og våbenhuset.

2) Romansk, af grå granit, 147×68 cm, et fragment, der er benyttet som sokkel for søndre sideskibs ydermur.

3) O. 1540, over ubekendt. Grå sandsten, 147×68 cm. Et fragment med ulæselig randskrift i minuskler, der afbrydes af cirkulære hjørnemedaljoner. Midt på stenen et nu uigenkendeligt motiv. Stenen er typemæssigt nært beslægtet med nr. 4-5, 7 og 10, som af Chr. Axel Jensen (*Gravsten I*, 262) henføres til et lokalt stenhuggerværksted (jf. s. 2560). Nedlagt i gulvet øst for koret.³²²

4) O. 1540, over ubekendt. Grå sandsten, 42×33 cm. Et fragment vistnok af en våbensten, hvis eneste synlige detalje er et uidentificeret bomærke.³²³ Nært beslægtet med nr. 3, 5, 7 og 10 og sandsynligvis udført i samme, lokale værksted. Nedlagt i gulvet øst for koret.

5) O. 1543, over en ubekendt borgmester.³²⁴ »An(n)o 1543 th[en 8]... [b]ormester y Assens hues sel gud haue«. ³²⁵

Grå sandsten, 95×158 cm. Stærkt nedslidt våbensten med randskrift i minuskler sat i et fordybet bånd. Indskriften afbrydes af hjørnemedaljoner, af hvilke kun venstre sides er bevarede; i den øvre ses en roset og i den nedre et kranium. Midt på stenen ses et bomærkeskjold i fordybet relief. Stenen er nært beslægtet med nr. 3-4, 7 og 10, og må henføres til samme lokale stenhuggerværksted. Nedlagt i nordre sideskibs gulv ud for koret.

6) (Fig. 114), o. 1544,³²⁶ over Reinwald Heidersdorf, oberst og lensmand til Hagenskov, †1. jan. 1544. »[Anno 1544] des ni ars dag is de erbar vnd ma(n) haftiger reinol(t) van Hederstorp [k(ongelig) m(ajestæt) to denm...] oberster vnd amptman vpp Hagenschov hir begrafen dem got gnedigh vnd barm[hertich si...]« (Nytårsdag 1544 er den ærbare og mandhaftige Reinwald von Heidersdorff, hans kongelige majestæt af

Danmarks... oberst og amtmand til Hagenskov begravet her, Gud være nådig og barmhjertig).³²⁷

Grå kalksten, 225×102 cm, tilskrevet »Odense-skulptøren«. Det øvre venstre hjørne er brækket af og delvis rekonstrueret i cement. Figursten med randskrift i reliefversaler sat i to forsænkede bånd, hvoraf særligt det ydre er nedslidt. Indskriften afbrydes af firpasmedaljoner med evangelistsymboler i hjørnerne, hvoraf kun de to nedre er bevaret (tv. Johannes, th. Markus). Figurfeltet viser Reinwald Heidersdorf stående under en muslingeskalsarkade i kontrapost med sin højre hånd hvilende på den fremskudte hofte og overkroppen drejet let mod venstre. Ved hoften ses endvidere en beholder eller pung (jf. s. 2420), og ved

Fig. 114. Gravsten nr. 6, o. 1544, over lensmand Reinwald Heidersdorf (s. 2568). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Tombstone no. 6, c. 1544, of Lord Lieutenant Reinwald Heidersdorf.*

Fig. 115. Gravsten nr. 7, o. 1548, over Birgitte Bang (s. 2570). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Tombstone no. 7, c. 1548, of Birgitte Bang.*

foden et hjelmsmykket skjold med Heidersdorf-våbenet. Han er iklædt kyrads og fjerprydet baret og holder et sværd i sin venstre hånd.

Chr. Axel Jensen har på grundlag af stilistiske fællestræk som den rodfrugtsmykkede arkitrav og randskriftens karakter påvist slægtskab med gravstenen i bl.a. Skt. Hans Kirke, Odense (s. 1444-47), Våbensted Kirke (DK Maribo 932-33) og Sten-

Fig. 116-17. Gravsten nr. 8, o. 1550, over Anna von Ahlefeldt Benediktsdatter (s. 2570). 116. Foto Arnold Mikkelsen 2011. 117. Tegning af Søren Abildgaard 1762. – Tombstone no. 8, c. 1550, of Anna von Ahlefeldt Benediktsdatter. 116. Photo. 117. Drawing by Søren Abildgaard 1762.

løse Kirke (Odense Hrd.) og har tilskrevet gravstenen til »Odense-Skulptøren« (aktiv o. 1540-47).³²⁸

Stenen lå endnu 1755 i koret,⁷² men da Marckmann registrerede gravstenene i 1842 var den fjernet og lå da i 'farver Madsens gård'. Nu opsat på væggen øst for koret.

7) (Fig. 115), o. 1548, over Birgitte Bang, †1548. »(An)no 1548... Starff Birgitte Ba(n)ge Pawel Bange borm...«.

Grå sandsten, 188×87 cm. Våbensten, venstre og nedre del er næsten bortslidt. Randskrift med minuskler, der i hjørnerne afbrydes af medaljoner, de øvre med relieffer forestillende et ansigt (tv.) og en roset og tilsvarende for neden et kra-

anium (tv.) og et timeglas. Midt på stenen er et skjold med Poul Bangs bomærke (jf. nr. 16)³²⁹ og derunder et banner med spor af en ulæselig indskrift. Placeret i en vinduesniche i nordre sidskib nær døren til nordre korsarm.³³⁰ Stenen er af samme type som nr. 3-5 og må anses for udført af samme, lokale stenhuggerværksted (jf. ovf).³³¹ Opstillet i en vinduesniche i nordre sidskib.

8) (Fig. 116-17) O. 1550, over Anna von Ahlefeldt Benediktsdatter, †1550, gift med Jens Rothfeld. »An(n)o 1550 den 17 [ia]nvarii starf/ de erbar frow Ann[a] van [A]ne/ Velde [Benedicz dochte]r des/ erbare [Ie]ns Ro[tested] sin hvs/ frow ge[vest vp H]agenschov« (1550 den 17. ja-

nuar døde den ærbare frue Anna von Ahlefeldt, Benedicts datter, den ærværdige Jens Rothfelds hustru, på Hagenskov).³³²

Grå kalksten, 189×116 cm, tilskrevet monogrammen »AS«. Langs den nedre kant er flere mindre stykker bortslået. Våbensten, med to store hjelmprydede våbenskjolde, hhv. Rothfelds (tv.) og Ahlefeldts (th.), sat mellem pilastre, der ligesom grunden er dekoreret med indridsede akanusbladærækker.³³³ Våbenerne indfattes af en muslingearkade med englehoveder i sviklerne; foran arkaden hænger et tekstfelt på skrå. Nederst på stenen er personalia anført med reliefversaler.

Ifølge Chr. Axel Jensen (*Gravsten I*, 187-88) kan stenen tilskrives en slesvigsk mester, hvis monogram, »AS«, kendes fra en figursten over Ejler Rønno og Anne Krabbe i Egense Kirke (Svendborg Amt, Sunds Hrd.). Stenen lå endnu i koret, da Søren Abildgaard 1762 tegnede den (fig. 117). 1881-84 blev den anbragt på sin nuværende plads i vinduesnichen øst for koret.

9) (fig. 118) O. 1550,³³⁴ over Nyls [J]ude (Niels Jyde), rådmænd.³³⁵ »... Nyls [J]ude radma(nd) y Aszens hues sel gud haf[e]«. ³³⁶

Rødlig sandsten, 187×94 cm. Stenen er brækket i to dele, to afslæede hjørner er rekonstrueret i cement. Figursten med randskrift i reliefminuskler lagt i forsænkede bånd, der i hjørnerne afbrydes af evangelistsymboler, øverst for Mattæus (tv.) og Johannes (th.), nederst for Markus (tv.) og Lukas (th.). Den afdøde ses i figurfeltet stående under en arkade iklædt en knælang kappe med ærmeslidser. Han har firskårent skæg og holder sine hænder foran brystet med fingerspidserne mod hinanden. Ved venstre fod ses et bomærkeskjold, hvorpå netop anes initialerne »NJ«. Ud for mandens hoved er i baggrunden indridset versalindskriften »Spes mea Christ(us)« (Kristus er mit håb). Chr. Axel Jensen (*Gravsten I*, 262) daterede stenen til 1550'erne og knyttede den til samme lokale stenhuggerværksted, som har udført nr. 11-14 (jf. også s. 2560). Blandt disse sten er særligt Niels Bendsen Brocks (nr. 13) nært beslægtet med Niels Jydes.

Da Søren Abildgaard aftegnede stenen 1762, noterede han, at den lå i koromgangen 'bag alteret'. Opstillet i en vinduesniche i nordre sideskib.

10) O. 1552, over en uidentificeret efterkommer til Jens Bang. »[Anno 1552 then... Mand]... s[tar]ff... Ban[g, borgemester y Assens]«. ³³⁷

Grå sandsten, 150×89 cm. Stærkt slidt sten, hvis hjørner og højre kant er rekonstrueret i cement. Våbensten med randskrift i minuskler, der afbrydes i hjørnerne af medaljoner. I disse kan i den nedre venstre endnu genkendes et timeglas. I det centrale våbenskjold anes en halvmåne og en stjerne, der kan genkendes som det våben, Jens Bang (†1531) introducerede, og som hans efterkommere kortvarigt benyttede.³³⁸ På stenen

Fig. 118. Gravsten nr. 9, o. 1550, over rådmænd Niels Jyde (s. 2571). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Tombstone no. 9, c. 1550, of Councillor Niels Jyde.*

Fig. 119. Gravsten nr. 13, o. 1564, over Niels Bendsen Brock (s. 2573). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Tombstone no. 13, c. 1564, of Niels Bendsen Brock.*

er påmalet »33« med rødt. Den er nært beslægtet med de øvrige våbensten fra perioden (nr. 3-5 og 7), der af Chr. Axel Jensen (Jensen, *Gravsten I*, 262) tilskrives et lokalt stenhuggerværksted.³³⁹ Nedlagt i nordre sideskibs gulv ud for koret.

11) O. 1550/60, over en ubekendt kvinde. Grå kalksten, 174×102 cm. Stenen er knækket i to dele og er flere steder udbedret med cement. Figursten med randskrift i udhugget fraktur, hvoraf kun ordene »da døde« kan anes. I hjørnerne afbrydes indskriften af medaljoner med evangelistsymbolerne, af hvilke kun Johannes i det øvre højre hjørne er bevaret. I det centrale figurfelt ses afdøde iklædt kappe og stående under en tredelt arkade, der hviler på brede pilastre. På den højre ses et krucifiks og derunder muligvis nogle versaler. Chr. Axel Jensen (*Gravsten II*, nr. 546) opfat-

tede stenen som udført af samme lokale værksted, som leverede nr. 9 og 12-14.³⁴⁰ Nedlagt i koromgangens gulv øst for koret.

12) O. 1564, over rådmand Jørgen Bangs hustru, †1564, samt datteren Elso, †1564.³⁴¹

Grå kalksten, 141×119 cm. Stærkt slidt sten hvis øvre del mangler. Figursten med randindskrift i fraktur, hvoraf kun kan læses: »[A(nn)o

Fig. 120. Gravsten nr. 14, o. 1566, over Jørgen Laale (s. 2574). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Tombstone no. 14, c. 1566, of Jørgen Laale.*

Fig. 121. Gravsten nr. 15, o. 1575/77, over to ubekendte personer (s. 2574). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Tombstone no. 15, c. 1575/77, of two unknown persons.*

1564 den 2 jan]... [råd]mands hustru y Asse(n) s oc deris datter Elso hu[es]...«. ³⁴² I hjørnerne medaljoner med evangelistsymbolerne, af hvilke kun den nedre til venstre med Markus' løve er bevaret. Figurfeltet viser en kvinde stående med hænderne foldede i bøn iklædt kjole og fodsid kappe. Ved hendes side står et barn med hænderne foldet foran brystet, idet det vender sig og kigger op på hende. Under dem et rektangulært indskriftfelt med de latinske ord: »Devs dedi(t michi illas, Deus abstulit, Deo sit gloria in æternum Georg[ius] Bang[ius])« (Gud gav mig dem, Gud tog dem bort, ære være Gud i al evighed. Jørgen Bang). ³⁴³ På hver side af indskriftfeltet ses to skjolde; i det venstre anes Jørgen Bangs bømærke (jf. nr. 17). ³⁴⁴

Chr. Axel Jensen (*Gravsten I*, 262 f) opfattede stenen som udført af et lokalt stenhuggerværksted, der også leverede nr. 11, 13 og 14 (jf. ovf.). ³⁴⁵ Nedlagt i koromgangens gulv øst for koret.

13) (Fig. 119), o. 1564, over Niels Bendse[n Brock], ³⁴⁶ borger i Assens, †1564, og hustru Karine Bro(cks), †1591. ³⁴⁷

Grå sandsten, 207×128 cm. Kanten samt et manglende stykke midt på stenen er rekonstrueret i cement. Figursten med randskrift i forsænkede reliefversaler; langs stenens venstre side er en del af indskriften søgt rekonstrueret i cement. ³⁴⁸ Indskriften afbrydes i hjørnerne af medaljoner; de øvre med Niels Bendsen Brocks portræt (tv.) og et hjerte gennembrudt af en pil (th.), de nedre med et kranium med arm (tv.) og et timeglas (th.).

Fig. 122. Gravsten nr. 16, o. 1578, over borgmester Poul Bang (s. 2574). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Tombstone no. 16, c. 1578, of Mayor Poul Bang.*

Figurfeltet indrammes foroven af en arkade, hvorpå med reliefversaler sat i et fordybet bånd står »Betenk at du est dødelig«. Afdøde står med sine hænder samlet i bøn foran brystet. Han har langt, tvedelt skæg og bærer baret samt en lang, foldende kappe med ærmeslidser. Ved fødderne ses dels et bomærkeskjold med hans initialer

Fig. 123. Gravsten nr. 17, over borgmester Jørgen Bang (s. 2575). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Tombstone no. 17, of Mayor Jørgen Bang.*

»NB«, dels et tekstfelt med versalindskriften: »Sallig er den, som er riig hos Gvd«. Chr. Axel Jensen (Jensen, *Gravsten* II, nr. 547), tilskrev stenen et lokalt værksted, der også producerede nr. 9, 11-12 og 14 (jf. ovf.). Da Niels Ringe o. 1842 aftegnede stenen, noterede han, at den lå ved det sydøstlige hjørne af kirkegården op ad kirken. Opstillet i en vinduesniche i nordre sideskib ud for koret.

14) (Fig. 120) o. 1566, over Iørgen (Jørgen) Laali (Laale), borger, †(10. juni) 15(6)(6).³⁴⁹

Grå kalksten, 225×102 cm. Den temmelig slidte sten er knækket i to dele og har afbræk langs siderne. Figursten med randskrift i forsænkede reliefversaler, der i hjørnerne afbrydes af medaljoner med for oven englemotiver og for neden forgængelighedssymbolerne timeglas (tv.) og dødningehoved (th.). I det rektangulære figurfeltet ses Jørgen Laale i halvfigur. Han holder hænderne ind foran kroppen og er ikklædt lang kappe med bred krave og hue. Omkring figurens hoved er fyldt ud med blomsterornamentik og rulleværk i relief. Under portrættet findes en rig rulleværkskartouche med bl.a. to stående børn, der holder et skjold(?) mellem sig, og som ledsages af den slidte indskrift: »Hodi[e] m[ihi], cra[s] t[jibi]...« (i dag mig, i morgen dig).

Chr. Axel Jensen (Jensen, *Gravsten*, II nr. 548) regner stenen blandt de figur- og våbensten, et lokalt stenhuggerværksted udførte omkring midten af 1500-tallet (nr. 9 og 11-13). Opstillet i vinduesnichen øst for koret.

15) (Fig. 121), o. 1575/77, over to ubekendte personer, muligvis børn, †1575 og 157(7).³⁵⁰ Grå sandsten, 114×154 cm. Stenen har centralt indskriftfelt i kartouche mellem to hermer, der bærer en trekantsgavl med et relief af Gudfader. Af den stærkt nedslidte gravskrift i fordybede versaler kan kun læses enkelte bogstaver og tal, herunder »A(nn)o 1575« og »...de 157[.]«. Under kartouchen hænger et skjold omgivet af en blomsterranke. I skjoldet ses resterne af et bomærke, hvori synes at indgå et omvendt firtal. Chr. Axel Jensen (Jensen, *Gravsten* II, 96) så jysk påvirkning i stenen.³⁵¹ Opsat i en niche i koromgangens ydermur syd for alteret.

16) (Fig. 122), o. 1578, over Pawel (Poul) Bang, borgmester, (*1524), †10. febr. (1)578.³⁵²

Grå sandsten, 122×91 cm. Stenen er knækket i to stykker og præget af slid, repareret med cement. Figursten med randskrift i forsænkede reliefversaler. I hjørnerne medaljoner med evangelistsymbolerne, for oven Johannes (tv.) og Matæus (th.), for neden Markus (tv.) og Lukas (th.). I figurfeltet er afdøde vist stående under en arkade med ansigtet vendt let mod venstre og hænderne foldet under kappen. Han har kort, tvedelt skæg, er iklædt græskarbukser og bærer på hovedet en hue. Ved sit højre ben er sat et skjold med Poul Bangs bomærke og initialer, »PB«.³⁵³

Som påvist af Chr. Axel Jensen (Jensen, *Gravsten* II, 96) er stenen nært beslægtet med nr. 17 og formentlig et lokalt arbejde. Stenen er nu indfældet i en niche sydøst for koret.

17) (fig. 123) O. 1579, over Jørgen Bang, borgmester (jf. †epitafium nr. 1 og †messehagel nr. 1), †24. april 1579.³⁵⁴

Grå sandsten, 223×98 cm. Stenen er repareret med cement, særligt i det øvre hjørne, hvor en kile ind i figurfeltet er rekonstrueret. Figursten med randskrift i forsænkede reliefversaler, der afbrydes i hjørnerne af medaljoner. I disse ses evangelistsymbolerne, for oven Johannes (tv.) og Matæus (th.), for neden Lukas (tv.) og Markus (th.). Figurfeltet er udført som en niche med bueslag hvilende på konsoller. Afdøde er skildret stående, han har kort skæg og er iklædt en knælang kappe; ved hans fod er sat et bomærkeskjold.³⁵⁵ Under nichen er et tekstfelt med versalindskriften: »Spes mea christvs/ vivit post fvnera/ V(ir)tvS I. B.« (Kristus er mit håb, dyden overlever døden Jørgen Bang).

Som påvist af Chr. Axel Jensen (*Gravsten* II, 96) er stenen nært beslægtet med nr. 16 og er formentlig et lokalt arbejde.³⁵⁶ Opstillet i en vinduesniche i nordre sideskibs 5. fag fra vest.

18) (fig. 124) 1600-tallet, over ubekendt. Sort kalksten, 137×208.³⁴⁰ Forsliddt sten med talrige revnedannelser, særligt to der løber diagonalt fra øvre venstre hjørne mod højre langside. Stenen har et centralt indskriftfelt, der er sat på et postament og flankeret af to kvinder i nicher, som understøtter figurfeltets arkadebue. Kvinden til venstre støtter albuen på en spade som en henvisning til begravelsen, mens den anden foruden

Fig. 124. Gravsten nr. 18, 1600-tallet, over ubekendt (s. 2575). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Tombstone no. 18, 1600s, unknown deceased.*

en spade(?) holder en palmegren, der kan opfattes som en allusion til Kristi overvindelse af døden. I bueslaget over tekstfeltet ses et opstandelsesrelief med Kristus stående på sarkofagen med sejrsværd i hånden omgivet af de opskræmte romerske soldater. I sviklerne er to engle omgivet af forgængelighedssymboler; den ene holder et timeglas i hånden og har foden på et kranium, den anden blæser sæbebobler. På postamentet ses to skjolde med ikke erkendelige motiver og indskrifter. Skjoldene flankeres af to siddende dydefigurer, Håbet og Troen. Endelig har stenen cirkulære hjørnemedaljoner; i de øvre ses en dødning, som solen rejser sig over (tv.) og andre vanitassymboler (th.), i de nedre en knælende mand, der krones af engle (tv.) og tre sørgende figurer ved et lig (th.). Opsat i en vinduesniche i søndre sideskib ud for koret.

Fig. 125. Gravsten nr. 19, 1600-tallet, over ubekendt (s. 2576). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Tombstone no. 18, 1600s, unknown deceased.*

19) (Fig. 125), 1600-tallet, en ubekendt. Rød kalksten, 190×124 cm.³⁵⁷ Udslidt sten hvis øvre venstre og nedre højre hjørner er brækket af, ligesom kanten sine steder er brækket af, alt rekonstrueret i rødlig cement. Midt på stenen er et højovalt tekstfelt indrammet af en bladkrans. Over feltet ses et relief af den opstandne Kristus på en skybræmme og omgivet af to basunenge, og under feltet sidder to sovende børn på forgængelighedssymbolerne timeglas og kranium; det ene holder en fakkelt i hånden. Langs langsiderne løber en vinrankebort mellem cirkulære hjørnemedaljoner med evangelistsymbolerne, for oven Mattæus (tv.) og Markus, for neden Lukas (tv.). Endelig ses i sviklerne for neden to små våbenskjolde, det højre med en arm, der holder et sværd samt et »D«. Opstillet i vinduesnichen øst for koret.

20) (Fig. 126) 1600-tallet, sekundært benyttet over Gertrud Wolder, handelske, *9. marts 1699, †28. dec. 1778.³⁵⁸

Grårød kalksten, 204×120 cm. Den forslidte sten er knækket i to dele og randen er rekonstrueret i cement. Centralt på stenen et relief af Opstandelsen³⁵⁹ og i hjørnerne medaljoner med evangelistsymboler, foroven Mattæus (tv.) og Markus (th.), for neden Johannes (tv.) og Lukas (th.). Over og under opstandelsesrelieffet findes den sekundære, indhuggede versalindskrifter for Gertrud Wolder, der blev begravet i midtskibets mellemgang 15. jan. 1779. Nu opstillet i koromgangen nord for koret.³⁶⁰

21) 1600-tallet(?), over ubekendt. Rød sandsten, 183×102 cm. En næsten glat slidt sten med

Fig. 126. Gravsten nr. 20, 1600-tallet, genbrugt o. 1778 af handelske Gertrud Wolder (s. 2576). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Tombstone no. 20, 1600s, re-used c. 1778 by the tradeswoman Gertrud Wolder*

Fig. 127. Gravsten nr. 25, o. 1624, over rådmand Niels Mand og hustru Bodil (s. 2577). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Tombstone no. 25, c. 1624, of Councillor Niels Mand and his wife Bodil.*

antydninger af hjørnemedaljoner, der er udfyldt med cement. Nedlagt i gulvet umiddelbart inden for våbenhusets dør.³⁵⁷

22) 1600-tallet, over ubekendt. Grå sandsten, 58,5×69 cm. Et hjørne af en gravsten, hvorpå ses Lukas' evangelistsymbol og »[Sa.] Lv[c]as« i en medaljon. Nedlagt i koromgangens gulv øst for koret.³⁵⁷

23) 1600-tallet, over ubekendt. Grå sandsten, 50×40 cm. Et fragment med et ovalt relief af Opstandelsen og derover et jesumonogram. Hjørnemedaljoner med evangelistsymbolerne hvoraf de to til venstre er næsten helt afhugne. De to andre repræsenterer ifølge versalindskrifterne »S. Marcvs« (øverst) og »S. Io(hannes)«. Nedlagt i koromgangens gulv øst for koret.³⁵⁷

24) O. 1613(?), over Olvff (Oluf) Lang, borgmester og kirkevæрге, † o. 1613.³⁶¹

Grå sandsten, 201×128 cm, revnet på tværs og repareret med cement. Randskrift i fraktur sat i forsænkede bånd, der afbrydes i hjørnerne af medaljoner med evangelistsymbolerne; foroven Mattæus (tv.) og Markus (th.), forneden Lukas (tv.) og Johannes (th.). Centralt på stenen Opstandelsen.³⁵⁷ Nederst på stenen ses en fordybet medaljon med et bomærkeskjold. På stenens øvre del er svage antydninger af versaler skrevet på hovedet, der viser, at stenen har været genanvendt. Nedlagt i koromgangens gulv øst for koret.

25) (Fig. 127), o. 1624, over Niels Mand, rådmand, †1624 i »hans Alders 72 aar«, og hustru Bodel (Bodil) Nielsmandtzs Iørgen Laales (Jørgen Laales) datter, †(1635) »hindes alder 8(1) Aar«.

Fig. 128. Gravsten nr. 29, o. 1657, over borgmester Laurids Hjort (s. 2578). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Tombstone no. 29, c. 1657, of Mayor Laurids Hjort.*

Fig. 129. Gravsten nr. 30, o. 1658, over borgmester Bunde Jacobsen (s. 2579). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Tombstone no. 30, c. 1658, of Mayor Bunde Jacobsen*

»Levede ud i echteschaf 48 aar oc afledte til sammen 4 børn, 3 søner oc 1 dater, der af hensofved i Herren Iørgen oc Anne hvis siele Gud hafver.«

Sort kalksten, 184×115.³⁶² Stenen er velbevaret, bortset fra enkelte kantslag og nogen slitage langs højre side. Centralt indskriftfelt, hvor personalia i forsænkede reliefversaler afsluttende med Apok. 14,13. Over feltet ses et kerubhoved og under det to skjolde adskilt af et timeglas og et kranium; i de to skjolde ses afdødes initialer over bomærke og jesumonogram. Randskriften citerer Rom. 14,8 og afbrydes af hjørnemedaljoner med evangelistsymboler, foroven Mattæus (tv.) og Johannes (th.), forneden Markus (tv.) og Lukas(th.).

Stenen er i sin opbygning nært beslægtet med nr. 28-29 og kan, trods mindre variationer i udformningen af evangelistsymboler, keruber og vanitasmotiver, antages at stamme fra samme stenhuggerværksted. Opsat i vinduesnichen øst for koret.

26) O. 1639, over Jis (Jes) Pedersen, †8. marts 1649, »hans alders aar 69«, og [Karen Anders]datter (Andersdatter), †13. april »16[39 hendis alders] 53 a[ar]«. ³⁶³

Rød sandsten, 197×112 cm. Stenen er slidt og brækket i to dele, repareret flere steder med cement. Som randskrift Jes Pedersens personalia i forsænkede reliefversaler, der afbrydes i hjørnerne af evangelistsymboler, hvoraf kun Lukas' okse i nedre højre hjørne kan erkendes. Centralt på stenen ses en oval med Den Opstandne Jesus i forsænket relief. Derover læses Karen Andersdatters personalia og under det Johs. 11,25, begge i indhuggede versaler. Nederst på stenen anes to skjolde. Nedlagt i koromgangens gulv øst for koret.

27) O. 1650, over Iohan (Johan) v(on) Löbke, †9. juni 1650, »vnd Seine(n) Erben« (og hans arvinger). ³⁶⁴

Gråblå sandsten, 196×85 cm. Stenen er brækket i to dele og repareret med cement. En gravflise med tysk indskrift i fordybte versaler i vandrette bånd og disponeret omkring et centralt, cirkulært ornament (tvm. 47 cm). Indskriften afsluttes med et vers: »Hie war gar kvrtz meines/ Lebens Zeit./ Erfvillet mit viel Angst v(nd) Leit./ Bis mich der hogste hat Erfreuit/ mit der Himlische Selickeit«. Nummereret »3« og »4« med rød maling. Placeret i koromgangens gulv syd for koret.

28) O. 1650, over ubekendt. Grå sandsten, 169×100 cm. Den slidte stens rand samt nedre højre hjørne er repareret med cement. Randskriften afbrydes af hjørnemedaljoner med evangelistsymboler, der kun er bevaret i de øvre hjørner, hhv. Matthæus (tv.) og Johannes (th.). Det centrale skriftfelt kantes foroven af rulleværk. Derover ses et kerubhoved, der trods forskellen i udførelsen knytter stenen til Niels Mands og særligt til Laurids Hjorts gravsten fra o. 1624 og 1657 (nr. 25 og 29). Nedlagt i gulvet øst for koret.

29) (Fig. 128), o. 1657, over Laurids Hjort, borgmester, <†20. sept. 1657>, med sin første hustru, Maren Jensdatter, †17. febr. 1643, samt hendes første ægtemand, rådmand Hans Rasmussen, †29. juli 1629. ³⁶⁵

Grå sandsten, 115×185 cm. Stenen er meget slidt. Det centrale skriftfelt har en skrift i forsænke-

de reliefversaler,³⁶⁶ langs overkanten findes et smalt rulleværksornament, hvorover et kerubhoved. Under skriffeltet ses udslidte skjolde, der omgiver et timeglas, et kranium og korslagte knogler. Randskrift i versaler, der i hjørnerne afbrydes af cirkulære medaljoner med evangelistsymboler, foroven Mattæus (tv.) og Markus (th.), forneden Johannes (tv.) og Lukas(th.). På skriffeltets overkant er et smalt rulleværksornament, hvorover mellem de øvre hjørnemedaljoner ses et kerubhoved.

Stenen er nært beslægtet med nr. 25 og 28, der formentlig er udført i samme værksted (jf. ovf). Gravstenen lå over Laurids Hjorts murede begravelse (†nr. 1) i koret. I 1828 ønskede kirken at bortauktionere stenen og i stedet opsætte en mindetavle.³⁶⁷ Nu opstillet i en vinduesniche i koromgangen sydøst for koret.

30) (Fig. 129), o. 1658, over Bunde Jacob[sen], [borg]mester og tolder i Assens, †[25] marts 1658, »i sin alders [6]8 aar«, samt hustru Anna Jacobsdatter, †»[3de Paaske dags] aften [anno 1657, udi sin alders 58 aar]«. ³⁶⁸ Efterfølgende brugt af Bunde Jacobsens anden hustru Margrethe Christoffersdatter, †26. febr. 1699 »i hendis Alders 72 Aar«, og hendes anden ægtemand, Christian Han[søn], borgmester og tolder i Assens, †23. febr. 1684 »Æt. 51 aar« (51 år gammel).³⁶⁹

Sort kalksten, 203×144 cm. Stenen er brækket i fire stykker og repareret med cement. Rigt udsåret i bruskarok stil med et centralt, ovalt skriffelt, hvori Bunde Jacobsens og Anna Jacobsdatters personalia er anført med reliefversaler. Herom en ramme, hvori den sekundære gravskrift læses i to bånd ligeledes i reliefversaler. Feltet omgives af relieffer forestillende Korsfæstelsen (tv.), hvorunder ordene: »(I)eg er døet for sunere« (jf. Rom. 5,8) og Joh. 11,25. Over skriffeltet står en trompetblæsende engel med et palmeblad i hånden i en bruskarok kartouche. Nederst på stenen ses en tværoval kartouche med et relief af et sovende barn omgivet af vanitassymboler: timeglas, kranium og stearinlys(?), og indridset i kartouchen versalindskriften: »Ieg frygter ei dødsens bietter(hed)/ Christvs er min (salighed)«. Herover svæver to englefigurer, der holder hvert sit kronede skjold, det venstre med initialerne »BS« og et bomærke; af det højre er kun bevaret et fragment,

hvorpå ses et »I«. I stenens hjørner er fremstillinger af evangelisterne siddende i hjørnemedaljoner, hvorpå deres navne er anført i fordybede versaler; for oven ses Mattæus (tv.) og Markus, for neden ses Lukas (tv.) og Johannes. Overalt er gravstenen rigt dekoreret med bruskværk og blomster.

Gravstenen, der sandsynligvis er udført af samme værksted som nr. 31 (jf. ndf.), blev oprindelig placeret over Bunde Jacobsens murede begravelse (†nr. 2) i korets søndre side (jf. også epitafium nr. 1).³⁷⁰ Opstillet i søndre sideskib ud for koret.³⁷¹

31) (Fig. 130) o. 1660, over Hans Lauritzon (Lauritsen), handelsmand, †21. febr. 1660, samt hustru Birgite (Birgitte) Nielsdat(ter) Bang, †3. sept. 1677, »som leuede til same et christeligt egteskab i 27 aar«.

Rødbrun kalksten, 177×122 cm.³⁷² Personalialia er anført i et centralt, rektangulært tekstfelt

Fig. 130. Gravsten nr. 31, o. 1660, over handelsmand Hans Lauritsen og hustru Birgitte Nielsdatter Bang (s. 2579). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Tombstone no. 31, c. 1660, of the trader Hans Lauritsen and his wife Birgitte Nielsdatter Bang.*

med fordybde versaler. Feltet flankeres af relief-fer af Korsfæstelsen (tv.) og Jesus med sejrspanen stående på et kranium (th.) udført efter samme forlæg som blev benyttet til Bunde Jacobsens gravsten (nr. 30), og forneden ses Gravlæggelsen i en oval omgivet af bruskarokke ornament. I stenens nedre hjørner findes to skjolde med af-dødes monogrammer, i det venstre »HLS« over et hjerte med kors og i det højre skjold »BNDB« omkring et jesusmonogram. I stenens øvre hjørner sidder to engle med en palmegren i den ene hånd, mens de med den anden hånd holder en laurbærkrans mellem sig. I denne står med fordybde versaler gravskriften: »Wer tro/ til enden saa/ skal du bekom(m)e/ lifsens crone« (Åb. 2,10). Foran laurbærkransen står et timeglas på tekstfeltets overkant. Sammenfaldet i bruskarok

Fig. 131. Gravsten nr. 32, o. 1665, over sognepræst Niels Madsen Sass og hustru Marie Poulsdatter (s. 2580). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Tombstone no. 32, c. 1665, of the incumbent Niels Madsen Sass and his wife Marie Poulsdatter.*

ornamentik og billedforlæg tyder på, at stenen er udført af samme værksted som nr. 30. Opstillet i vinduesnichen nordøst for koret.

32) (Fig. 131), o. 1665, over Nicolai Sassi (Niels Madsen Sass), sognepræst, provst over Båge Hrd, †19. juli 1665, med hustru Marika Paulina (Marie Poulsdatter), †22. juni 1672.³⁷³

Mørkegrå kalksten, 190×122 cm. Stenen er brækket i to dele og repareret med cement såvel i bruddet som langs randen. Skriftsten med personalia på latin i fordybde versaler; indskriften afsluttes med: »P.D.M. (P.P.)/ a(nn)o 1672/ B.L.S. M.P.D.«, der synes at vedrøre Marie Poulsdatters død. Indskriften flankeres af nicher hvori står en engel; den venstre holder en segl som symbol på dødens høst, mens den højre holder en palmegren som symbol på himlens belønning. I stenens hjørner er meget store, ottekantede medaljoner. I de øvre ses to sandsynligvis emblematiske motiver, dels et relief forestillende en genopstanden kvinde ved en spirende tulipan (tv.), dels en stående kvindefigur der holder en bog eller stav i hånden (th.), idet hun peger mod et kerubkronet skjold med et kranium mellem de to medaljoner. Nederst på stenen ses i den venstre hjørnemedaljon en begravelsesscene og i den højre Kristus som Verdensdommer. Herimellem ses et skjold med afbildninger af Kobberslangen og et kors med krone; under skjoldet står et timeglas mellem visnende blomster. Opstillet i en vinduesniche øst for koret.

33) O. 1689, over Johanne Salome Hirschnach, *1683, †30. dec. 1689.

Grå sandsten, 30×50 cm.³⁷⁴ Fragment af en gravsten med enkelte reparationer i cement. Skriftsten med hjørnemedaljoner. Den fragmentarisk bevarede indskrift i fordybde versaler afsluttes med Sal. 3,6. I de to bevarede, nedre hjørnemedaljoner ses et timeglas (tv.) og et kranium (th.). Oprindeligt nedlagt i gulvet øst for koret,³⁹ hvor den siden 1881/84 atter er placeret.

34) O. 1718, over Iørgen Iørgensen (Jørgen Jørgensen), borger og handelsmand, *1634, †3. maj 1718, »udi hans alder 84 aar«.

Grå kalksten, 55×42 cm. Velbevaret skriftsten med personalia i indhuggede versaler, der afsluttes af: »Gvd gifve ham en gledelig opstandelse«. Øverst på stenen en kerub, i hjørnerne cirkulære

Fig. 132. Gravsten nr. 35, o. 1723, over Hans Nielsen Thorsager og hustru Kirstine Hansdatter Wolder (s. 2581). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Tombstone no. 35, c. 1723, of Hans Nielsen Thorsager and his wife Kirstine Hansdatter Wolder.*

medaljoner, for oven rummende en roset (tv.) og tulipaner (th.), for ned en due (tv.) og Korslammet (th.). Oprindelig nedlagt i nordre sideskibs gulv; nu hensat på loftet herover.³⁷⁵

35) (Fig. 132), o. 1723,³⁷⁶ over Hans Nielson Thorsagger (Nielsen Thorsager), †17□ »udi hans alders □ Aar«, og hustru Kirstine Hansdatter Woller (Wolder), †1716,³⁷⁷ 55 år gammel, »efter at de hafde lefvet udi eet kierligt og af Gud med een søn velsignet egteskab i 13 aar«.

Rødgrå sandsten med grå årer, 196×136 cm. Den velbevarede sten har enkelte overfladisk udridsede områder og et borehuld i øverste højre hjørne. Personalialia er anført med fordybede versaler lagt i parallelle bånd og afsluttes af verset: »Saa har Gud siælene til himmelen optaget og legemeerne er til jordens schiød ledsaget/ naar siæl og legeme sin samlings tiid opnaar/ forklarede

de frem for herrens ansigt gaar«. I hjørnerne et akantusornament i fordybede kvadrater.

Stenen er nært beslægtet med de tre mindetavler over Laurits Pedersen Kærumgård, Bertel Ludvigsen og Magdalena Sibylla Urne (nr. 2-4) og kan rimeligvis knyttes til samme værksted. Opsat 1881/84 i vinduesnichen øst for koret.³⁷⁸

36) (Fig. 133), o. 1748, over Peder Iuul (Juel), kapellan i Assens og Kærum Kirker, †24. apr. 1748 (jf. herskabspulpitur nr. 2-4).

Grå kalksten, 87×59 cm. Velbevaret skriftsten. I det centrale tekstfelt er personalia anført med fordybede versaler over en kartouche med afdødes sammenslyngede initialer »PSI«. ³⁷⁹ Som randdekoration en blomsterbort, der på stenens langsider inkluderer relieffer af henholdsvis en frontal (tv.) og en rygvendt mand (th.), der begge holder en spade. Disse kan muligvis opfattes som personifikationer af Arbejdet (Labor, jf. også s. 2030). Stenen lå oprindelig over afdødes grav i nordre

Fig. 133. Gravsten nr. 36, o. 1748, over kapellan Peder Juel (s. 2581). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Tombstone no. 36, c. 1748, of the curate Peder Juel.*

Fig. 134. Gravsten nr. 38, o. 1775, over møller Morten Nielsen og hustru Kristina Maria Jørgensdatter (s. 2583). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – Tombstone no. 37, c. 1775, of the miller Morten Nielsen and his wife Kristina Maria Jørgensdatter.

sideskib,³⁸⁰ men er nu nedlagt i søndre sideskibs gulv ud for koret.

37) 1750/1800, over (Helene Cathrine Henningsen, f. Westphal).³⁸¹ Grå sandsten, 34×60 cm. Et fragment af en gravsten hvorpå ses en del af et ovalt skriftfelt sat i et rektangel, i sviklerne et planteornament. Gravskrift i fordybet skriveskrift afsluttet af »(Gu)ds Weie med Menniskene ere usporlige, saaledes...«. ³⁸² I koromgangens gulv øst for koret.

38) (Fig. 134), o. 1775, over Morten Nielsen, møller, *10. nov. 1709, †17. sept. 1786 i »strand møllen hans alder var 76 aar og 10 maaneder«, med hustru Kristina Maria Jørgensdotter (Jørgensdatter), *8. aug. 1717, †15. aug. 1775, »hendes alder var i alt 58 aar og 7 dage«.

Grå sandsten, 119×183 cm. Velbevaret skriftsten med planteornamentudsmykkede hjørner. Personalialia er anført med fordybede versaler i to sidestillede skriftfelter udformet som stentavler med svungen overkant, der adskilles af en fakkell. Tavlerne indrammes af et større felt med svungen over- og underkant; det øvre udfyldes af et digt, mens det nedre rummer et mindre indskriftfelt med rundende kortsider omgivet af akantusinspireret plante- og båndornamentik. Begge indskrifter er i fordybede versaler.³⁸³ Stenen, blev oprindeligt nedlagt i søndre sideskibs gulv, men er nu opstillet langs samme sideskibs væg.³⁸⁴

39) O. 1784, over Christentze Lund, *o. 1714,³⁸⁵ †25. juni 1784.

Grå kalksten, 48×23 cm. Den nedre del af en knækket sten, hvis personalialia er anført med indhuggede versaler.³⁸⁶ Oprindeligt lagt i søndre sideskibs gulv, nu hensat på nordre sideskibs loft.³⁹

40) O. 1791 over Dorothea Catharina Melbye, *7. jun. 1780, †6. dec. 1791.

Grå kalksten, 95×52 cm. Velbevaret sten med personalialia i indhuggede versaler, der afsluttes af et vers.³⁸⁷ Over indskriften en ramme i form af en slange, der bider sig selv i halen, et symbol på genfødslen eller evigheden. Heri læses ordet »Hisset« med fordybede versaler. I søndre sideskibs gulv ud for koret.

41) O. 1793, over ukendt, *[17]37, †o. 1793, »55 aar« gammel.³⁴⁰

Grå kalksten, 30×56 cm. Et fragment af en skriftsten. Personalialia er anført med indhuggede versaler. Nedlagt i koromgangens gulv øst for koret.

42) O. 1794, over »kiøbmand Hans Petersens dødfødte datter«, begravet 20. nov. 1794.

Grå kalksten, 45×45 cm. Velbevaret skriftsten med personalialia i indhuggede versaler. Hensat på nordre sideskibs loft.³⁸⁸

43) O. 1796, over Anna Maria Schmidt, født Møller, †maj 1796. Grå kalksten, 46×48 cm. Fragment af en sten med indskrift i udhuggede versaler. Formentlig oprindeligt lagt i søndre sideskibs gulv,³⁸⁹ nu hensat på nordre sideskibs loft.

44) O. 1799, over Johann Friedrich B[olt], bager, *26. okt. 1730, †april 1799. Rød kalksten, 99×167 cm. Personalialia i fordybede versaler og afsluttet af Kor. 15,55 samt Rom. 5,5. Skriftfeltet er kantet af et tandsnit.³⁹⁰ I våbenhusets gulv.

45) O. 1804. Christian Frederik v. Bulow, kaptajn og toldinspektør, *24. aug. 1736, †4. aug. 1804. Rød sandsten, 114×121 cm.³⁹¹ Den øvre del af en sten med personalialia i indhugget antikva. I de bevarede øvre hjørner ses fordybede medaljoner med et uigenkendeligt motiv. I tårnrummet ved kirkedøren.

†GRAVSTEN

For fuldstændighedens skyld inkluderer nedenstående redegørelse samtlige de af Marckmann beskrevne sten, der ikke er identificeret blandt de endnu bevarede gravsten. Selvom de bevarede gravsten alle må antages at figurere i Marckmanns fortegnelse, har de ikke i alle tilfælde kunnet identificeres. De bevarede sten, der ikke har kunnet identificeres hos Marckmann må derfor antages også at figurere i nedenstående oplistning.³⁹²

1) (fig. 135), 1450/89, over ukendt. Et fragment af en gravsten, der alene kendes fra Søren Abildgaards beskrivelse og aftegning 1762.³⁹³ Randskrift med minuskler: »An(n)o d(omi)ni mcdl...« (I det Herrens år 14[...]), afbrudt af firpasformede medaljoner i hjørnerne. Midt på et hjelmprydet dobbelt tværdelt våben. Da Abildgaard beskrev gravstenen, lå den 'ved den yderste og sydligste kirkedør', hvilket muligvis skal opfattes som den nu tilmurede dør i skibets sydvestlige hjørne.³⁹⁴

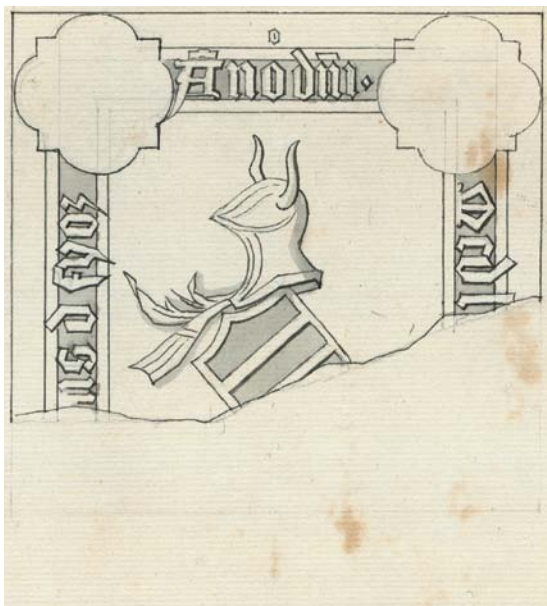

Fig. 135. †Gravsten nr. 1, o. 1450/89, over ubekendt. Tegning af Søren Abildgaard 1762 (s. 2583). Foto Arnold Mikkelsen 2011 – †Tombstone no. 1, c. 1450/89, unknown deceased. Drawing by Søren Abildgaard 1762

2) 1500-tallet(?), over ubekendt. Et 'fragment af en flise', der befandt sig inde i kirken ved den første indgangsdør' og havde en randskrift, hvoraf Marckmann læste: »...s mathie pocost.... y asnes cook.... iv«. ³⁹⁵

3) O. 1544, over ubekendt. 'En rød flise med afbrækket hjørne', ³⁹⁶ hvorpå Marckmann alene kunne læse »Anno 1544«. Muligvis identisk med gravsten nr. 3.

4) O. 1556, over en uidentificeret borgmester af Bang-slægten, †1556. 'En stor blålig flise' hvorpå Marckmann læste: »... 1556... Bang, borgemester ten liusser om«. ³⁹⁷

5) O. 1564, over ubekendt. 'En rød, smal flise', hvorpå Marckmann tydede: »Anno 1564«. ³⁹⁸

6) O. 1566. Oluf Bang, borgmester, †1566. 'En blå flise i to stykker' med personalia som randskrift, der blev afbrudt af hjørnemedaljoner med evangelistsymboler. I figurfeltet 'et stort menneskebillede i grov udhugning'; stenen har således formentlig været af samme type som gravsten nr. 10-14. ³⁹⁹

7) O. 1577, over Petrus Joanis Kempe (Peter Johansen Kemp), sognepræst og provst, †4. apr.

1577 (jf. alterstager nr. 1). Gravstenen bar den latinske indskrift: »Pie vivendum qvia cito moriendum« (Man må leve fromt, eftersom man skal dø snart). ⁴⁰⁰ Kasseret før 1842.

8) O. 1585, over Frantz (Frans) Nielsen, rådmann i Assens, †24. nov. 1585, og hustru Marine Frandsis. Sekundært benyttet til bl.a. datteren Dorothe Frandtz Datter (Dorthe Fransdatter), †1620. 'En stor blå flise i fem stykker, med to udhuggede billeder i menneskenaturlig størrelse'. ⁴⁰¹ Randskrift med personalia afbrudt af hjørnemedaljoner med evangelisternes symbolvæsener. Nederst på stenen var tilføjet personalia for Dorthe Fransdatter.

9) O. 1637, over ubekendt, †1637(?). Sekundært sat over Anne Jørgensdatter Bang, †7. maj 1711. En 'hvid flise' med indskrift hvoraf Marckmann læste: »Anno 1637« og »Herunder hviler/ nu salig Anne Jørgensdatter/ Bang/ døde den 7 Maii 1711«. ⁴⁰²

10) O. 1640, over Povl Andersen, sognepræst i Assens, provst, †25. dec. 1640, og hans hustru Margrete, †22. jan. 1654. Gravstkriften afsluttedes af »vincenti dabit« (Til den der sejrer, vil han give, jf. Åb. 2,7). ⁴⁰³

11) O. 1644, over en ubekendt mand, †1644, og dennes hustru Gjertrud Andersdatter, †1633. En 'blålig flise'. ⁴⁰⁴

12) O. 1651, over Eskel Eskelsen, *25. marts 1613, †25. aug. 1651, og hustru Mette Jensdatter, †1665. 'En blå flise med afbrækkede hjørner'. ⁴⁰⁵ Stenen havde randskrift (Rom. 4:25) ⁴⁰⁶ samt efter personalia de afsluttende ord »Gud give dennem og alle troe Christne en glædelig Opstandelse. Hodie mihi, Cras tibi« (I dag mig, i morgen dig).

13) O. 1659, over Bertel Jensen, borgmester og ridefoged for Jørgen Brahe til Hagenskov Slot, †1659, »æt(atis) 53« (53 år gammel) og hustru Gedsche Karstensd(atter), †18. marts 1658, »æt(atis) 51« (51 år gammel). ⁴⁰⁷ Kasseret før 1842.

14) O. 1682, over Jørgen Marchusen, kapellan i Assens og Kærum Kirker, †14. dec. 1682. 'En kort flise'. ⁴⁰⁸

15) O. 1700, over Giertrud Christians Datter (Christiansdatter), *12. dec. 1698, †16. juli 1700. 'En rød kort flise', personalia afsluttedes af Sal. 3,6. ⁴⁰⁹ Gravstenen lå muligvis i søndre sideskib.

16) O. 1755, over Emanuel von Pfühl, oberstløjtnant under det holstenske Kyradsérregiment, †1755. 'En blå flise i flere stykker'.⁴¹⁰ Indskriften afsluttedes med: »I Fred vil jeg legge mig tidlig og sove, thi du Herre, allene skal lade mig boe tryg-gelig. Nu lægges Graven til/ Ej flyttes maae hans Been/ Før Gud paa Dommens Dag/ Oplukker denne Steen«. Stenen var lagt over oberstens grav i koret; i den periode da gravstenene benyttedes som fortov, 1842-81/84, lå stenen syd for tårnet.⁴¹¹

17) O. 1778, over Hans Lund, farver og 'forli-gelses-commissair', (†1778, jf. †therskabsulpitur nr. 2-4). 'En grøn flise, jordfast', der blev lagt over farver Lunds grav under orgelpulpituret.⁴¹²

18) O. 1780, over Jacob Stephansen, bager, *1712, †1781, samt hustru Anna Magdalene Avernacke.⁴¹³ Sekundært lagt over bager Jør-gen Fentz, †efter 1792. 'En blå flise'. Personalial afsluttedes med verset »Vi kom af Jord, og blev til Jord,/ Alt efter Herrens eget Ord/ Opstan-delsen vi venter/ Vi Frelste her, ved Jesu Blod/ Er vis paa. Gud som evig god/ Os begge til sig henter«. ⁴¹⁴Ved den højre kant var sekundært ind-hugget: »Jørgen Fentz N° 12«. ⁴¹⁵Gravstenen blev oprindelig lagt i midtskibets mellemgang.

19) O. 1791, over Agnes Hedeveg Dreyer, f. Schmidt, *april 1761, †febr. 1791. 'En lille, blålig flise', der blev lagt i søndre sideskibs gulv.⁴¹⁶

20) O. 1793, over Jacob Rieffestahl, apoteker, *3. juni 1761, †5. febr. 1793. 'En kort grå flise', der blev lagt i søndre sideskibs gulv.⁴¹⁷

21) O. 1794. Anna Maria Willemoes, »Kam-merraad og Amtsforvalter Willemoes's, hans Dat-ter«, *22. dec. 1784, †18. nov. 1794. 'En kort rød flise', der blev lagt i søndre sideskibs gulv.⁴¹⁸

22) O. 1794. Margaretha Læssøe født Aagaard, *1718, †1794. 'En kort flise' lagt i den 'vestre' (?) gang.⁴¹⁹

23) O. 1796. Margrethe Dreyer, f. Møller, *1773, †15. juni 1796. 'En kort flise' der blev nedsat i søndre sideskibs gulv.⁴²⁰

24) O. 1799. Jacob Peter, søn af købmand Mads Peter, *15. nov. 1798, †20. april 1799. 'En lille blåagtig flise'.⁴²¹

Udaterbare. 25) Over Berild Povelsen (Poulsen). 'En blå flise'.⁴²²

26) Over ubekendt. 'En mørkeblå flise, aldeles glatslidt, der hvor indskriften har stået, for øvrigt med billedudhugninger'.⁴²³

27) Over et ubekendt barn. 'En lille flise' med indskriften: »Jeg hviler her og glædes der/ Korte vare mine Dage/ Got slap jeg her, Befriet er/ Fra Verdens Modgangs Plage«. ⁴²⁴

28) Over Mette Legens, bagerske, og (...) Niel-ses, som døde år [tomt felt] den [tomt felt]. 'En stor grå flise i stykker, det ene hjørne mangler aldeles', med randskrift langs stenens to langsider, hvor de begravedes personalia var anført.⁴²⁵

29) Over ubekendt person. 'En rød og blå-sprængt flise'.⁴²⁶ Omkring et relief forestillende Opstandelsen(?) stod Joh. 11,25 og derunder: »Jeg ved at min Frelser lefver oc han skal her... vecke mig fra Døden« (jf. Job 19,25-26) og ne-derst: »Memento mori« (husk at du skal dø).

30) Over Rasmus Berg, rådmand i Assens, og hustru Else Bang. 'En kort flise', der af-sluttedes med »Gud give dennem en glædelig Opstandelse«. ⁴²⁷

31) Over et ubekendt barn. 'En lille kort flise' med indskriften: »Her var jeg kort, men vandt dog stort/ Jeg er hos Evighedens Herre/Var Byr-den tung, jeg gik som ung/ Hvor jeg skal evig salig være«. ⁴²⁸

32) Over ubekendt. 'En grå flise' med verset »Blev jeg vel/ af denne Graf/ Forsonet Fader/ Han elsked mig/ Blive lig/ Hver forlader.« ⁴²⁹

33) Over et dødfødt barn. 'En kort, rød flise' med verset: »Jeg Verden aldri Saae/ Jeg mindre Verden Kjendte./ Hvor kan jeg salig Staae,/ For Herren som mig hendte.« ⁴³⁰

34) Over ubekendt. 'En stor blå flise' med ulæ-selig indskrift.⁴³¹

35) Over Anna Olwes. 'Et fragment af en kort flise' med indskriften »Anno [tomt felt]«. ⁴³²

TRAMPES KAPEL

Indrettet 1741 af komtesse Anna Elisabeth von Trampe i et hvælvet kapel i søndre sideskibs ve-stende (fig. 107, 136). Kapellet, der er hævet 15 cm over sideskibets gulvniveau, har spidsbuet åb-ning mod sideskibet, som skærmes af et jerngitter fra 1741. I rummet står tre kister af eg.

Fig. 136. Komtesse Anna Elisabeth von Trampes kapel. Smedejernsgitter (s. 2585). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – *Countess Anna Elisabeth von Trampe's Chapel. Wrought iron grating.*

Gravrummet, et tidligere material- og kalkhus, erhvervede komtesse von Trampe 1736 for 100 rigsdaler med henblik på at indrette det til 'begravelsesplads'.³⁹ I forbindelse med kapellets etablering 1741 måtte to store ligsten flyttes, da de 'lå for' begravelsen, dvs. at de formentlig var nedlagt i sideskibets gulv umiddelbart foran kapellet.

1828 ønskede kirken at grave kapellets tre kister ned på Assistenskirkegården. Dette modsatte efterkommeren Carl Rømer sig imidlertid, og 1829 bekostede han i stedet en istandsættelse af kapellet.

Smedejernsgitteret (fig. 136) er dateret med romertal, 1741, på frisen. Det består af en dob-

beltfløj sat mellem to faste sidestykker, der bærer frisen og den spidsbuede gavlf. Gitteret er udført af rundstave formet i ornamentale mønstre og er særligt i fløj og gavlf smykket med rocailleagtige akantusblade og volutsnoninger. På de to fløje ses ovale skjolde kronet af et vifteformet ornament, hvori er spejlmonogrammer, hhv. bogstaverne »HWR« (tv.) og »AET« (th.) for Hans Wilhelm Rømer og Anna Elisabeth von Trampe. Samtidig lås i ornamenteret låsekasse. I gavlens spids ses et kronet, rødmalet skjold hvori er malet Rømers (tv.) og Trampes (th.) våben.

Gitteret er beslægtet med et, Anna Elisabeths broder, Conrad von Trampe, fik udført til sit omtrent samtidige gravkapel i Haarby Kirke (o. 1735, Båg Hrd.), der på låsekassen bærer signatur for Hans Klopmeister.⁴³³ Dette gitters akantusornamentik er dog så forskellig fra Assensgitterets, at sidstnævnte trods de tidsmæssige og familiære forbindelser ikke uden videre kan tilskrives denne mester.

Kister. 1) (Jf. fig. 107), o. 1748, tilhørende generalmajor Hans Wilhelm von Rømer, *6. marts 1681, †11. maj 1748.⁴³⁴

Egetræ, 99×216 cm, 98 cm høj. Med svungne sider og ophøjet, profileret låg, hvorpå er lagt en kårde og et krucifiks. Kisten står på løvefodder, og ved fodenden er monteret en kisteplade formet som en skriferulle, hvorpå personalia er anført med skriveskrift. Står sydligst i gravkapellet.

2) (Jf. fig. 107), o. 1754, tilhørende generalinde, grevinde Susanne Elisabeth von Trampe, g.m. generaløjntant Anthon Günter von Ellebracht, †9. dec. 1753.⁴³⁵

Egetræ, 102×219 cm, 91 cm høj. Kisten har svungne sider og ophøjet, profileret låg og står på løvefodder nordligst i gravkapellet.

3) (Jf. fig. 107), o. 1757. Indeholdende generalinde, grevinde Anna Elisabeth von Trampe, g.m. generalmajor H. W. von Rømer (nr. 1), *4. juli 1690, †24. marts 1757.⁴³⁶

Egetræ, 99×215 cm, 95 cm høj med svungne sider og ophøjet, profileret låg. Kisten, der står på løvefodder, har ved fodenden en kisteplade formet som en skriferulle, hvorpå personalia er anført med skriveskrift. Står centralt i gravkapellet.

†MUREDE BEGRAVELSER

I det følgende er de murede begravelser beskrevet i kronologisk rækkefølge efter tidspunktet, hvor de har kunnet dokumenteres. For hver begravelse angives om muligt beliggenhed, ejerforhold, større istandsættelser samt kendte begravelser. De mange jordfæstebegravelser er ikke medtaget her, men oplysninger om dem findes i kirkens regnskaber samt i kirkebøgerne.

1) *Jens Axelsen Kruckow og frues begravelse*, indrettet 1615 i koret umiddelbart foran alteret. Dette år erhvervede Jens Axelsen Kruckow (jf. †messehagel nr. 2) begravelsen til sig selv og sin hustru for 100 rigsdaler. Den er rimeligvis identisk med det »Leyersted udi Choret«, borgmester Laurids Hjort erhvervede o. 1647 til sig selv og sin hustru mod at skænke kirken en toft ved Østerport.⁴³⁷ Laurids Hjorts gravsten (nr. 29) godtgør endvidere, at der da må være tale om en allerede eksisterende begravelse.⁴³⁸ 1682 erhvervet af borgmester Thomas Iversen (Carl) for 90 rigsdaler.⁴³⁹ Ifølge en beskrivelse 1714 var krypten 'ganske opfyldt med lig', og 1723/24 måtte den 'forfaldne' begravelse repareres med 2½ alen egetømmer.

Begravede: Rådmand Hans Rasmussen, begr. 1629; Maren Jensdatter, begr. 1643; borgmester Laurids Hjort, begr. 1657; Margrethe Andersdatter (Meel), begr. 4. marts 1652; Thomas Iversens barn, begr. 9. dec. 1683; Thomas Iversens svogers barn, begr. 20. sept. 1692; Thomas Iversens søn, begr. 9. sept. 1693; borgmester Thomas Iversen, begr. 9. febr. 1698; Thomas Iversens hustru Helvig Jensdatter, begr. 26. april 1717; postmester Hans Adolph Carl, begr. 10. dec. 1717.⁴⁴⁰

2) *Borgmester Bunde Jacobsens begravelse*, Indrettet o. 1657 i korets sydlige side (jf. også klokke nr. 1 og epitafium nr. 1 samt gravsten nr. 30). Omtalt i forbindelse med borgmester Christen Hansens begravelse 1684 som en begravelse, han og Margrethe Christoffersdatter (Bunde Jacobsens anden hustru) havde ladet 'gøre til to lig'.³⁹ Begravelsen omtaltes 1710 fortsat som 'Margrethe Bundes', mens den 1714, da den tilsyneladende fejlagtigt blev anført som kirkens ældste, tilhørte arvingerne efter biskop Niels Bangs og teolog Hans Leths arvinger.⁴⁴¹ Blandt disse var amtsforvalter Christen Fog, der havde giftet sig med Hans Leths søsterdatter, og

som kort før 1714 lod nogle nedfaldne bjælker i begravelsen reparere. Formentlig også repareret både 1735 og 1757, da graven måtte genopbygges, eftersom den var 'så forrådnat, at muren var sammensunken'.⁴⁴² I forbindelse med begravelsen af hofjægmester Christian Frederik von Røders to børn i marts 1761 blev begravelsen atter gjort i stand, så 'begge kister' kunne stå der, ligesom rammen og lemmen blev repareret med nyt egetræ.³⁹ 1763 erhvervedes gravstedet af oberstløjtnant Nikolaj Schubarts for 60 rigsdaler og blev igen pudset op. Ifølge kontrakten blev den venstre side af begravelsen reserveret til hans hustru, mod at svare kirken 40 rigsdaler, og endvidere pålagdes det arvingerne at vedligeholde graven.³⁹

Begravede: Anne Jacobsdatter, begr. 1657; kgl. tolder, borgmester Bunde Jacobsen, begr. 1658; Margrethe Christophersdatter, begr. 6. marts 1699; kgl. tolder, borgmester Christen Hansen (Chulenbrun), begr. 3. marts 1864; amtsforfalter Christen Nielsen Fogs barn, begr. 17. maj 1699; Christen Nielsen Fogs barn, begr. 20. juni 1701; Christen Nielsen Fogs datter Elisabeth, 24. maj 1710; hofjægmester Christian Frederik von Røders to børn, begr. hhv. 11. og 18. marts 1761;⁴⁴³ oberstløjtnant Nikolaj Schubart, begr. 21. nov. 1763;⁸⁹ oberstløjtnantinde Schubart, begr. 28. febr. 1769.⁸⁹

3) *Amtmand Johan Ernst Carlowitz' begravelse*, indrettet af amtmand Johan Ernst Carlowitz o. 1713/14 og ifølge oplysning fra 1736 beliggende i korets søndre side.⁴⁴⁴ Sløjfet 17. december 1736, idet ingen ønskede at reparere den 'efterfaldne' begravelse.³⁹

Begravede: Amtmand J. E. Carlowitz' hustru, begr. 8. febr. 1713; borgmester Christen Jensen, begr. 29. nov. 1726.

4) *Den svenske postmesters begravelse*,⁴⁴⁵ etableret i Hølevadkapellet 'indenfor kirkedøren' på et tidspunkt efter 1714. Begravelsen blev 1729 'opmuret', da indstrømmende vand havde gjort skade. Den var imidlertid allerede 1738 'sunket' og blev derefter sløjfet.³⁹

5) *Oberst Johan Carl Kintlers begravelse* fra 1761 i nordre sideskib. Den murede begravelse var dækket af en egetræslem og anskaffedes af oberst Johan Carl Kintler for 50 rigsdaler.⁴⁴⁶

Begravede: Oberst Johan Carl Kintler, begr. 1761; oberst Kintlers hustru, begr. 19. juni 1762.

Fig. 137. Detalje med mestersignatur af mindetavle nr. 3, o. 1723, over sognepræst Bertel Ludvigsen og Birgitte Luja (s. 2564). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – Detail with signature of memorial tablet no. 3, c. 1723, to incumbent Bertel Ludvigsen and Birgitte Luja.

KILDER OG HENVISNINGER

Jf. fortegnelse over arkivalier vedr. kirkerne i Odense Amt i almindelighed s. 52-54 og forkortelser vedr. Odense Amt s. 56-59.

ARKIVALIER

LANDSARKIVET FOR FYN (LAFyn). *Fyns Guvernementsarkiv*. Emneordnede sager 1815-1840 (*Guvernementsark. Sager.*) – *Fyns Bispearkiv*. Synsforretninger og andre indberetninger om kirkebygninger 1631-1702 (*Bispeark. Synsforretn.*). – *Fyns Stiftsovrighed*. Assens Kirkes regnskaber 1675-1794 (*Stiftsovr.ark. Rgsk.*). – *Kirkeinspektionsarkivet*. Assens Kirke. Pergament 1372-85 (B 215); 1496-1583 (C 106, 109) (*Kirkeinsp.ark. Pergament 1372-1583.*) – Regnskaber 1608-64, 1664-1912 (*Kirkeinsp.ark. Rgsk.*). – Regnskabsbilag 1812-66 (*Kirkeinsp.ark. Bilag til rgsk.*). – Indkomne sager 1743-1820, 1854-1916 (*Kirkeinsp.ark. Indk. sager.*) – Fæstebreve på stolestader 1776-1856 (*Kirkeinsp.ark. Fæstebreve.*) – Indkomne breve 1833-1916 (*Kirkeinsp.ark. Indk. breve.*) – Kirkens vedligeholdelse og restaurering 1858-1909 (*Kirkeinsp.ark. Restaur.*) – *Assens Menighedsrådsarkiv*. Synsforretninger 1862-1932 (*Kirkeinsp.ark. Synsprot.*) – Assens Præstearkiv. Kirkebøger 1677-1949 (*Præsteark. Kirkebøger.*) – *Topografisk Samling*. Assens (*Top. Saml. Assens.*) *Den kgl. bygningsinspektør*. Sager vedr. kirkebygningerne på Fyn o. 1896-1925 (*KglBygnInsp.ark. Kirker i Fyn.*)

NATIONALMUSEET (NM). *Notebøger o.l.* Søren Abildgaard 1762 (glasmaleri, gravminder); Hans Stiesdal 1987 (tårnur). *Indberetninger m.v.* C. Lendorf 1884 (kalkmalerier); C. Lendorf 1884 (restaurering); C. Lendorf 1884 (gravminder); N. P. Jensen 1884 (kalkmaleri); Chr. Axel Jensen 1898 (gravminder, inventar); Mouritz Mackeprang 1909 (klokke); Mindedal Rasmussen 1960 (sakristi); Mogens Larsen 1969 (maleri); Vagn Møller 1973 (tårn); Mogens Larsen 1977 (epitafium); Jens Johansen 1978 (epitafium); Jens Johansen 1980 (epitafium); Vagn Møller 1986 (Tårn); Karsten Vikkelso Larsen 1999 (maleri); Karin Vestergaard 2004 (orgelpiber); Egon Duedahl 2004 (Gulve).

RIGSARKIVET (RA). *Håndskriftsamlingen*. Genealogisk-Heraldisk Samling. (*Håndskriftsaml Gen.-Her. Saml.*) – *Håndskriftsamlingen*. Individuelle samlinger af blandet indhold, Kall Rasmussen, M. N. C. (*Håndskriftsaml. Kall Rasmussen.*)

KIRKENS ARKIV. Synsprotokol 1923-2010 (Kirkeark. *Synsprot.*).

TEGNINGER

NATIONALMUSEET (NM). *Bygning*. Christian Hansen 1865 (planer, opstalt og facade). *Inventar*. Christian Hansen 1865 (stolestade) *Gravminder*. Søren Abildgaard 1762 (gravsten). Niels Ringe o. 1842 (gravsten).

LANDSARKIVET FOR FYN (LAFyn). *Kirkens område*. Anonym 1845 (plan) – H. Rasmussen 1845 (hegn). *Bygning*. J. P. Jacobsen 1831 (planer) – J. P. Jacobsen 1840 (plan) – C. Møller 1852 (vinduer) – C. Møller 1858-59 (vinduer) – Usigneret 1858 (spir) – Herholt 1879-82 (snit, plan og facader). *Inventar*. J. P. Jacobsen 1831 (stolestader, pulpiturer og korsranke) – C. Møller 1858-59 (dørfloje) – Usigneret 1855 (korpæner) – P. M. Gudme 1856 (orgel) – Usigneret for 1856 (orgel) – Usigneret (våbenskjolde). *Kirkegård*. Clausen 1824 (plan) – J. P. Jacobsen 1831 (kirkegårds-låger) – Gartner Duus 1842 (plan).

LITTERATUR

Thomas Bruun, *Vor Frue kirke i Assens*, Assens 1988 (*Bruun*); Lauritz Maaløe, *Assens gennem 700 Aar*, Odense 1936 (*Maaløe*). Orla Hylleberg Eriksen, *Den kronologisk undersøgelse af tagkonstruktionen m.m. i Assens kirke (Vor Frue)*, Odense amt, NNU rapport nr. 1, Nationalmuseet 2011. (*Hylleberg Eriksen*). W. Marckmann, *Afskrifter af læselige inscriptioner paa Assens' gamle Kirkegaard*, MS i LAFyn. *Top. Saml. Assens* (afskrift i NM.)

Historisk indledning ved David Burmeister Kaaring og Sven Rask. Beskrivelse af kirkens omgivelser ved Thomas Bertelsen og David Burmeister Kaaring. Bygning ved Thomas Bertelsen og Mogens Vedso (spirkonstruktion). Kalkmalerier ved David Burmeister Kaaring. Inventar ved David Burmeister Kaaring og Ole Beuchert Olesen (orgler). Gravminder ved David Burmeister Kaaring. Revision af latinske oversættelser ved Peter Zeeberg. Engelsk oversættelse ved James Manley. Korrektur ved Michael Andersen. Teknisk og grafisk tilrettelæggelse ved Mogens Vedso. Redaktion afsluttet 1. marts 2012.

NOTER

¹ *DaStedn* 33. Resen, Fyn 515, og Pontoppidan, *DaAtlas* VI, 673, mente, at bynavnets første led udsprang af det gamle danske ord for Odin (As). Se også *Maaløe* 11–13 der foreslår, at første led af navnet er ‘ås’ efter næssets form.

² Jfr. Jørgen Elsoe Jensen, *Danmarks Middelalderlige Byplaner. Fyn med omliggende øer*, Odense 1992, 29–39.

³ Svend Aakjær (red.), *Kong Valdemars Jordebog*, Kbh. 1926–43, I, 12; II, 98.

⁴ *DiplDan* 2, IV, nr. 163.

⁵ Erik Kroman (red.), *Danmarks gamle købstadslovgivning* III, Kbh. 1955, 574.

⁶ Troels Dahlerup, *Det danske sysselprovsti i middelalderen*, Kbh. 1968, 205–37. Provsten af Tofte, dvs. Gamtofte, er omtalt første gang 1244, jf. *KirkehistSaml* 2, III (1864–66), 88–89.

⁷ J. Lindbæk og G. Steman, *De danske Helligaandsklostre*, København 1906, 11; *KirkehistSaml* 5, I (1901–03), 155. 1530 blev jorden skænket til borgmester, råd og menighed, som forpligtede sig til at opføre ‘god købstadsbygning og gårde’ på området, *Frederik I.s Registanter* 14. august 1530.

⁸ Pontoppidan skriver i *DaAtlas* III, 492–93 samt VI, 673, at protestantismen vandt udbredelse i Assens 1530, da præsten Christiern Clausen Skrok havde overbevist byens menighed om ‘pavens og den katolske religions vildfarelse’.

⁹ *Resen*, Fyn 264.

¹⁰ Aage Fasmer Blomberg, *Fyns vilkår under svenskekrigene 1657–1660*, Odense 1973, 199.

¹¹ *Maaløe* 145–48 og 337.

¹² LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Pergament 1372–1583, fol. 2B; *Repert* 2, nr. 10246, *FyAktst* I, 186 og *ÆldDaArkReg* V, 994 nr. QII.

¹³ *HofmFund* V, 321, jfr. endvidere *KirkehistSaml* 5, I (1901–03), 543 f.

¹⁴ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Pergament 1372–1583, fol. 7A; jf. også *FyAktst* I, 138 f. Hvor længe Kærum havde været selvstændigt pastorat, vides ikke; i Eiler Rønnøvs brev 1549 nævnes blot, at Assens Sogn havde været uden annekskirker »siden Kærum frakom«.

¹⁵ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Pergament 1372–1583, fol. 2A–7B; jf. også note 16.

¹⁶ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Pergament 1372–1583, fol. 18B–20A. Jordebogen foreligger som en afskrift og ajourføring, foretaget 1586.

¹⁷ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Pergament 1372–1583. Det eksisterende inventarium fra 1529 er sandsynligvis over præstegårdens inventar. Den ældste fortegnelse over kirkens inventar stammer fra o. 1608.

¹⁸ *FyAktst* I, 186.

¹⁹ *KancBrevb* 27. dec. 1585; Jens Rasmussen og Anne Rüssing, *Biskop Jacob Madsens visitatsbog 1588–1604*, Odense 1995, 290.

²⁰ Bl.a. *DaAtlas* VI, 674 og Evald Tang Kristensen, »Af Vedel Simonsens optegnelser fra svenskekrigen«, *Fyhjemst* 1935, 11.

²¹ *Marckmann* nr. 57. Sagnet er endvidere gentaget af bl.a. Niels Ringe, jf. *Tang Kristensen 1935* (note 20) 11.

²² J. M. Thiele, *Danmarks Folkesagn*, Kbh. 1843, I, 212.

²³ Tang Kristensen, *Danske Sagn*, 94. Jf. også nr. 492, 494–97.

²⁴ Jf. Thelma Jexlev, *Rigsarkivet: Vejledende arkivregistraturer*, Kbh. 1973, XVIII, 68 og 73 f.

²⁵ Jf. *ÆldDaArkReg* V, 983–1001.

²⁶ *ÆldDaArkReg* V, 994 nr. QII og *Repert.* 2, 10246, (uvis dag, 1504).

²⁷ I gavebrevet til skolemesteren i Assens udspecificeres vikariegodset jf. *Kronens Skoder* I, 45–46.

²⁸ *Frederik I.s Registanter* 19. juli 1530.

²⁹ *Frederik I.s Registanter* 2. nov. 1531.

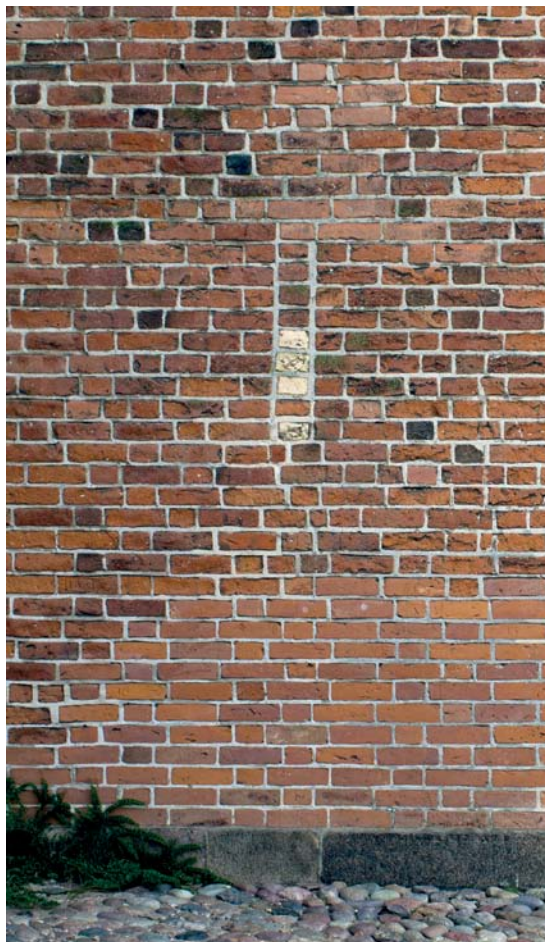

Fig. 138. Glug i tårnets nordmur fra ↑ligeløbstrappe, set fra nord (s. 2434). Foto Thomas Bertelsen 2011. – *Peep hole in north wall of tower from ↑straight-run stairs. seen from the north.*

³⁰ ÆldDaArkRegV, 996 nr. R.III.

³¹ ÆldDaArkRegV, 996 nr. RV.

³² *Frederik I.s Registranter* 26. sept. 1528.

³³ ÆldDaArkRegV, 996 nr. R. I; *Frederik I.s Registranter* 7. dec. 1532 og *FyAktst* I, 138 (1537).

³⁴ *DaKancReg* 25. okt. 1544 og *Kronens Skøder* I, 21. Om dette gods jf. endvidere *Rasmussen og Riising 1995* (note 19), 291. 1636 ønskede kancelliet at få undersøgt, om det var muligt at bortskifte herlighedsretten uden skade for kronen, *KancBrevb* 25. okt. 1636.

³⁵ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Pergament 1372–1583, fol. 6A: »Item st. anæ alth... haffuer I iordh...«, fol. 6B: »then iord hoss resth... som the hellige tre kongher giiffwer the hwss th... haffwer kirken lant til alther...«. Oplysningen om Skt. Annas Alter er udateret, men skrevet på recto af samme folie som regnskabet for 1490, hvor Helligtrekonger omtales.

³⁶ *HofmFund* XI (1780), 159 og LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Pergament 1372–1583 fol. 2A.

³⁷ Mod vest befinder trærækken sig som en konsekvens af en mindre reduktion af arealerne nu netop uden for kirkens område.

³⁸ *Bruun*, 11.

³⁹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

⁴⁰ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. og *Stiftøvr.ark.* Rgsk.

⁴¹ Jf. usigneret plan over kirkens arealer fra 1845 i LAFyn. *Top.saml.* Assens.

⁴² Jf. matrikelkort for Assens Bygrunde 1875–1980, Kort- og Matrikelstyrelsen. På samme kort er endvidere aftegnet en begrænset reduktion af kirkeområdet mod Damgade (vest for kirken).

⁴³ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Herudover omtales reparationer af stenvuren i 1683, 1685, 1722, 1745, 1755 og 1780.

⁴⁴ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. og Indk. sager.

⁴⁵ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Hegnets udseende kendes bl.a. fra H. Rasmussens tegning, der opbevares i LAFyn. *Top.saml.* Assens.

⁴⁶ Trådhegnet kan ses på et fotografi fra 1920 i Museerne på Vestfyn og stammer formentlig fra istandsættelsen 1910.

⁴⁷ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. samt *Stiftøvr.ark.* Rgsk. Strandportens beliggenhed er angivet i LAFyn. *Stiftøvr.ark.* Rgsk. (1763), da murermester Cornelius Hansen reparerede den 'vestre kirkeports' mur og tag.

⁴⁸ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. omtaler reparationer af kirkeristene bl.a. 1677, 1683, 1685, 1720, 1723 1749, 1755, 1766, 1769 og 1776.

⁴⁹ Kirkeområdets stier i 1800-tallet kendes fra en skitse til en plan af kirkegården fra 1824, underskrevet 'Clausen', en skitse til et overslag over omlægningen af området 1842, tegnet af gartner Duus, og fra en usigneret plan over kirkens arealer fra 1845, alle i LAFyn.

⁵⁰ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Sprojtet huset gengives 1899 i *Trap*, 3. udg., 3, II, 390 ff.

⁵¹ LAFyn. *Menighedsådsark.* Synsprot.

⁵² LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. sager.

⁵³ Siden ældre middelalters romanske kirkebyggeri er ligeløbstrapper blevet anvendt i tårne, men brugen aftog stærkt frem mod senmiddelalderen; kun undtagelsesvist ses trappeløsningen efter o. 1400, jf. Thomas Bertelsen, *Danmarks senmiddelalderlige kirketårne. Studier i dansk bygningskultur 1400-1550 I*, Aarhus Universitet 2007, PhD-afhandling, 164.

⁵⁴ Munkeskifte 1 og stedvist munkeskifte 2 (*DK Svendborg* 48–49).

⁵⁵ Barbara Graves, *Social space in the English medieval parish church, Economy and Society*, London/Boston 1989, 303–311; Bertelsen 2007 (note 53) 239–40.

⁵⁶ Denne asymmetrisk placerede niche mod vest har ikke haft en pendant mod syd, hvor væggen kan undersøges fra det senere indsatte trappehus (fig. 9a).

⁵⁷ Birgit Als Hansen, »Arkæologiske undersøgelser i Gundsømagle kirke 1988«, *hikuin* 17, 1990, 42 ff.

⁵⁸ Bertelsen 2007 (note 53) 235 ff.

⁵⁹ Gluggens tilmuring er udført med røde teglsten i munkestensformat. Enkelte gule sten af tilsvarende størrelse må tilskrives en reparation.

⁶⁰ Når lodfugen, som i facaden markerer den indmurede stræbepille, danner et uregelmæssigt bølget forløb,

Fig. 139. Tårnrummets nordøstre hjørne med tilgang til fligeløbstrappe, set fra sydvest (s. 2434). Foto Arnold Mikkelsen 2011. – North west corner of tower room with approach to †straight-run stairs, seen from the south west.

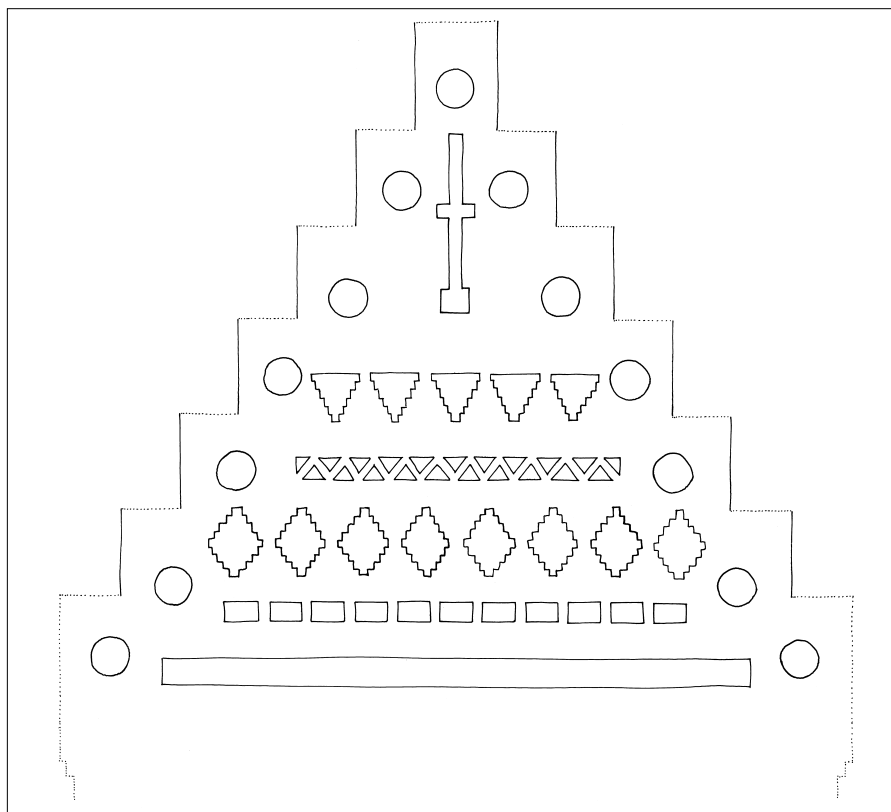

Fig. 140. Nordre korsarms gavltrekant (s. 2437). 1:100. Målt og tegnet af Thomas Bertelsen 2012. – *Triangular gable of the north transept.*

må det skyldes, at pillen ved indlemmelsen i det basilikale skib, var i dårlig stand.

⁶¹ I facaden ses primært munkeskifte 1 (DK *Svendborg* 48-49).

⁶² I eksempelvis Sønderby (Båg Hrd.) er et ganske snævert vestvindue i det senmiddelalderlige tårn således omgivet af tre halvstensfæse.

⁶³ Forlæggets øvre del kan dog endnu stå åbent bag orglet.

⁶⁴ Samhørigheden mellem hvælvforlæg og tårnarkade taler således mod, at forlægget er samhörørende med det teglsatte, formentlig romanske \ddagger skib. Derved er den ældre \ddagger kirke ikke blevet overhælvvet under eller kort efter opførelsen modsat de romanske teglstenskirker Skt. Nikolaj i Middelfart og Svendborg samt Svendborg Vor Frue (s. 2239 ff. og DK *Svendborg* 130 ff., 290).

⁶⁵ Tårnoktogonalens østfacader er således behugget kraftigt i sammenstødet med det høje midtskibs sadeltag.

⁶⁶ I tårnummets sydøstre hjørne antager støttepillens plan dog først en trekant over tårnarkaden, hvis bredde har nødvendiggjort beskæring af pillens nordside.

⁶⁷ Navnlige indvendigt i mellemstokværkets syd- og vestmur er teglstenene smuldret bort over store flader og må forventes udskiftet i det kommende år.

⁶⁸ At samtlige fladbueblændinger på tårnets tre østre facader gengives som åbne 1884 må forklares som rekonstruktion (fig. 18).

⁶⁹ Om kuppelhvælvet har erstattet et ældre hvælv er uvist, men spor herfra kan være skjult bag pillerne.

⁷⁰ Als Hansen 1990 (note 57), 42 ff.; Bertelsen 2007 (note 53) 235-39.

⁷¹ Døren er ved behugning let udvidet i bredden.

⁷² KglBibl. *Kallske Saml* 377 4°.

⁷³ Odense Skt. Knud er således ca. 63 m lang (DK *Odense* 132).

⁷⁴ At planændringen allerede blev foretaget under fundamenternes udlægning antydes også af, at de blot kendes i et ret forløb (fig. 23). Om de blev frilagte i deres fulde udstrækning er dog uvist.

⁷⁵ Således må tidligere antagelser om langhusets opførelse fra øst mod vest afvises (eksempelvis *Maaløe* 269-70).

⁷⁶ Mod sideskibsloftet fremstår fasesammenstødet i høj-kirkemuren dog som en fortanding.

⁷⁷ Jf. den ældre kirkes anslæde plan var dens kor placeret øst for langhusets 1. byggefase, og kan derfor principielt være blevet bibeholdt under hele opførelsen af de fire vestligste fag. Da kirkens triumfmur antages at have stået

tæt op ad byggefasens østligste pillepar, er det dog sikkert fundet uhensigtsmæssigt at bevare dette bygningsafsnit længere end højt nødvendigt (jf. s. 2426, fig. 9a).

⁷⁸ Enkelte steder i langhusets 2. byggefase indgår dog også uregelmæssigt munkeskifte.

⁷⁹ Mange af langhusets sokkelsten synes dog nyhugget ved denne restaurering.

⁸⁰ På søndre højkirkemur er stilladshullerne i langhusets 1. byggefase ud for sideskibsloftet placeret to skifter højere end hullerne i 2. byggefase. Mod nord falder stilladsgangene tilsvarende fire skifter mod øst.

⁸¹ I den forbindelse blev østgavlens piller tilmed forhøjet en smule og tilført et tilbagespring på fronten (fig. 12b).

⁸² Disse vinduers underdel strækker sig derved ned i de nedre stokværks hvælv; mod nord er gavlvinduet ført igennem hvælvet, så der til dette stokværk dannes en lille glug.

⁸³ Et længdesnit af langhuset fra 1874 fremstiller vinduet i nordre sideskibs 4. fag fra øst som en ufalset åbning i bagmuren, identisk med det delvist bevarede vindue i sideskibtes 7. fag fra øst. Denne detalje er dog ikke nødvendigvis korrekt, da der i opmålingens fremstilling af sideskibet er flere ujævnheder (fig. 40).

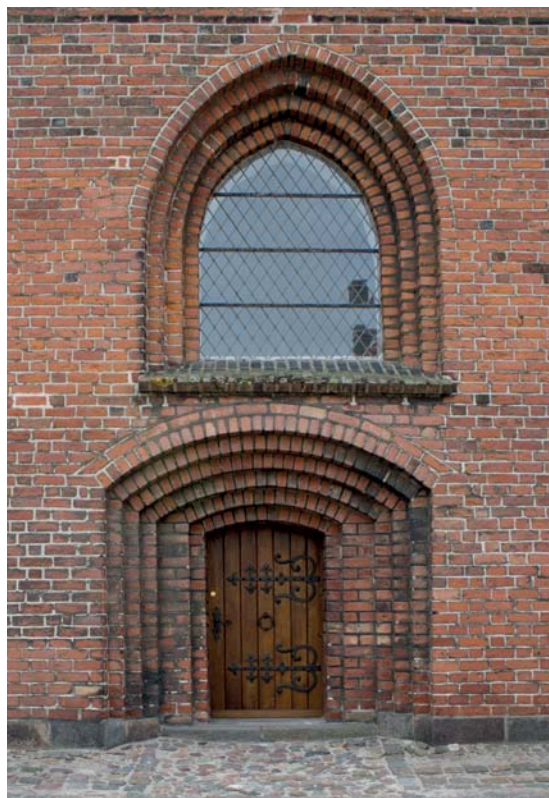

Fig. 141. Portal og vindue i nordre korsarm, set fra nord (s. 2437). Foto Thomas Bertelsen 2011. – Portal and window in north transept, seen from the north.

Fig. 142. Fortanding i søndre sideskibs 4. fag fra øst, set fra syd (s. 2452 ff.). Foto Thomas Bertelsen 2011. – Tothing in the fourth bay from the east of the south aisle, seen from the south.

⁸⁴ Steve Ludwig, *St. Georgen zu Wismar*, Kiel 1998, 65–66, 167–177.

⁸⁵ De tre østligste pillepar er således inddraget i det forhøjede højkor. Om dette tidligere også har været tilfældet for det næstfølgende pillepar skjules af kraftige ommuringer.

⁸⁶ Johannes Tripps, *Das Handelnde Bildwerk in der Gotik: Forschungen zu den Bedeutungsschichten und der Funktion des Kirchengebäudes und seiner Ausstattung*, Berlin 1998, 114–58. Martin Wangsgaard Jürgensen, *Changing Interiors. Danish Village Churches c. 1450 to 1600*, Kbh. 2011, 371–75.

⁸⁷ Trappeskaktens teglstenstrin er belagt med brædder.

⁸⁸ I Haderslev Vor Frue er det nedre stokværk tolket som et sakristi og det øvre som et sangerpulpitur (*DK Haderslev* 91–92).

⁸⁹ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

⁹⁰ I dets nuværende form er buestikket udført af nyere teglsten i munkestensformat. At dette har haft en oprindelig forgænger er dog givet, da hvælvet kun strækker sig frem til buestikkets forkant.

Fig. 143. Nordre højkirkemurs østre del, set fra nordvest. Foto Thomas Bertelsen 2011. – *Eastern part of the north nave wall, seen from the north west.*

Fig. 144. Nordre sideskibs 2. fag fra øst, set fra nord. Foto Thomas Bertelsen 2011. – *2nd bay from the west in the north side aisle, seen from the north.*

⁹¹ KglBibl. *Kallske Saml* 377 4°. En oprindelig niche beregnet til en tavle er nok placeret over langhusets nordre sideskibsdør, men ved våbenhusets opførelse o. 1525 blev denne dækket af hvælvet (jf. s. 2460).

⁹² I Fåborg kan den fornemme gavldekoration ligesom våbenhuset i Assens henføres til de sidste årtier for reformationen. Villh. Lorenzen (*De danske Helligaandsklostres Bygningshistorie*, Kbh. 1912, 34-35; Bertelsen 2007 (note 53) 278-80).

⁹³ Både i Brenderup (Vends Hrd.) og Fåborg har gavltrekanter med tilsvarende blændingsdekorationer in-takte pinakelprydede kamtakker.

⁹⁴ Senmiddelalderlige våbenhuse med vægnicher har således nogen udbredelse i Nordvestjylland, eksempelvis Navr (Ringkøbing A., Hjern Hrd.).

⁹⁵ Navnlig tårnet i Astrup har i kraft af facadeblændingerne mindelser om tårnuktogonen i Assens.

⁹⁶ I Østersøområdet er ottekantede senmiddelalderlige kirketårne repræsenteret fra Estland i nordøst, eksempelvis Haljala, over Polen, eksempelvis Gdansk Skt. Trinitatis, til den nordøstlige del af Tyskland.

⁹⁷ Beckett, *DaKunst* 28, *Maaløe* 271.

⁹⁸ Christopher Wilson, *The Gothic Cathedral*, London 1996, 242, 244.

⁹⁹ Erik Horskjær, »Gotikken 1250-1530«, *Danmarks Bygningskunst* (red. H. Lund & K. Millech), København 1963, 163.

¹⁰⁰ I Nordtyskland genfindes hulkelsindfatningen dog i vestgavlen af den holstenske augustinerklosterkirke i Bordesholm (R. Hootz (red.), *Deutsche Kunstdenkmäler. Hamburg, Schleswig-Holstein*, München 1968, 362-363).

¹⁰¹ Thomas Bertelsen, »Teglstensformater og forbandter i Danmarks middelalder og renaissance«, *Flensborgsten – om murformater, teglhandel og arkitektur*, 2010, 61-62. Oplysninger om krydsskiftet i Nederlandene er venligst meddelt af ingeniør, docent Tom Bauer, Delft University of Technology.

¹⁰² Oplysninger om den Nederlandske bygningskultur er venligst meddelt af ingeniør, docent Tom Bauer, Delft University of Technology.

¹⁰³ Bertelsen 2010 (note 101) 60-61.

¹⁰⁴ I Fåborg skjules højkirkevinduerne i dag under sideskibens tage, idet kirken kort efter fuldførelsen blev ombygget til en pseudobasilika (Lorenzen 1912 (note 92) 29 ff).

¹⁰⁵ At skibet i både Middelfart Skt. Nikolaj og Fåborg Helligåndsklosterkirke repræsenterer ufuldendte langhuse, antydes af de lave kor, som i begge kirker skaber en markant og uharmonisk kontrast til det høje midtskib.

¹⁰⁶ Denne signalgivende brug af facadeblændinger genfindes i Middelfart Skt. Nikolajs tårn fra 1510-20 og nordre sideskib fra o. 1524 (jf. s. 2262).

¹⁰⁷ Vilh. Lorenzen, »Karmelittermunkenes Sygehus i Helsingør«, *Architekten* 24, 1906, 260-62.

¹⁰⁸ Bertelsen 2007 (note 53) 269 ff.

¹⁰⁹ Lorenzen 1912 (note 92) 67-68

¹¹⁰ Tidligere er også brugen af krydsskifte i København Skt. Petris tårn, der påbegyndtes før 1500, kædet sammen med tidlig nederlandsk påvirkning (*DK KbhBy* 237, 244).

¹¹¹ *KancBrevb* 27. dec. 1585.

¹¹² Rasmussen og Riising 1995 (note 19), 290 f.

¹¹³ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. og Indk. sager; DaKanc. Fynske og smålandske tegnelser, bd. 10, 1759-66.

¹¹⁴ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. breve.

¹¹⁵ LAFyn. *Fyns Guvernementsark.* Sager.

¹¹⁶ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. 1839-74. C. Møllers tegninger er formentlig udført et par år før de godkendtes 1859.

¹¹⁷ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Restaurering; J. P. Jensen: »Meddelelse om Restaurationen af Assens Kirke i Aarene 1881-84«, MS i Museerne på Vestfyn.

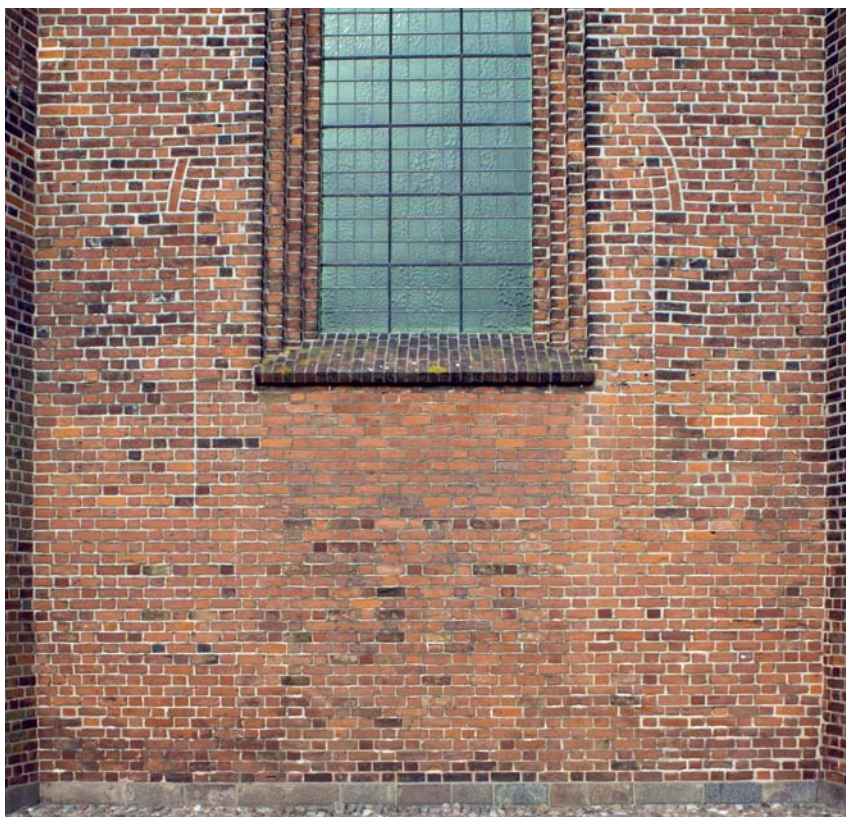
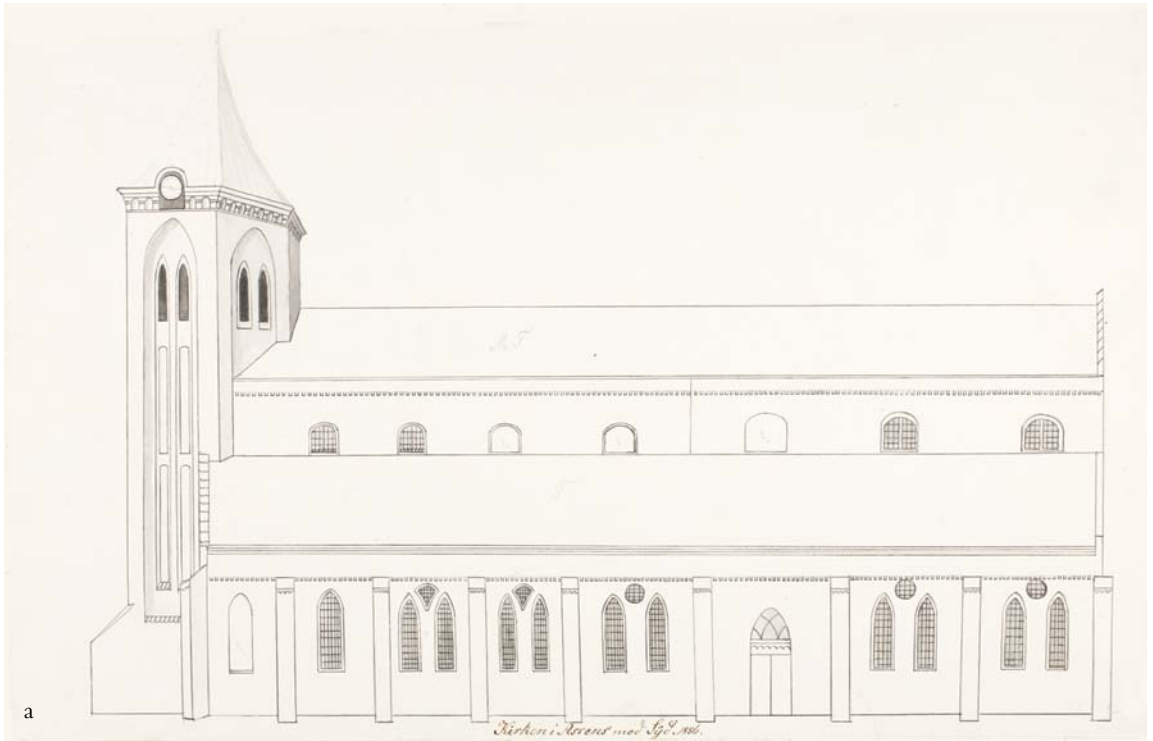

Fig. 145. Østgavlens nedre del, set fra øst. Foto Thomas Bertelsen 2011. – Lower part of the east gable, seen from the east.

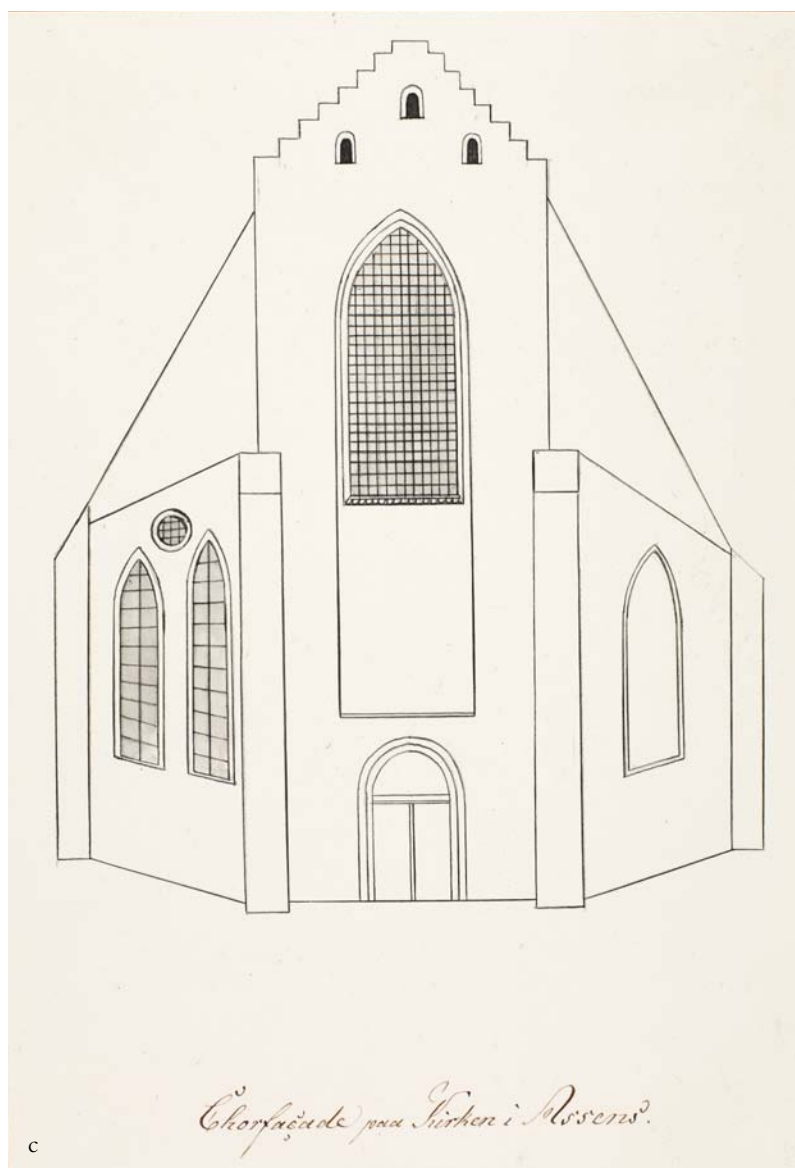

Fig. 146a-c. Prospekter af kirken tegnet af Burman Becker 1858. a. Set fra syd
b. Set fra nord. c. Set fra øst. I KglBibl. – *Prospects drawn by Burman Becker 1858.*
a. From the south. b. From the north. c. From the east.

¹¹⁸ De omtalte underbygninger i Broager Kirkes dobbeltspir er ikke detaljeret beskrevet i *DK Sjyll* 2296 og 2300. Underbygningerne her er kvadratiske med hjørnestolper og mellemfaldende »vægstolper« omkring en kongestolpe, der rejser sig op gennem såvel underbygningerne som selve spirene. Afstivningen udgøres hovedsageligt af korte kopbånd mellem stolper og bjælker.
¹¹⁹ Vedrørende klokkehuse, sml. *DK Sjyll* 2706-09, *DK Maribo* 1571, samt Elna Møller, *Tømrede klokkehuse*, Kbh. 1960.

¹²⁰ En grund til den divergerende udformning i vest lader sig ikke umiddelbart aflæse i det bevarede tømerværk.

¹²¹ Det kan ikke ses hvordan disse skråstivere har været forbundet med bjælkelaget eller evt. stikbjælker.

¹²² Dette fremgår af at stiverens nedre blad ikke er gennemgående ud til hjørnestolpens yderside, i modsætning til ved de øvrige – sandsynligvis afsavede – stivere.

¹²³ Samt et – formentlig nyere – sæt skråtstillede stivere mellem de to øverste lag.

Fig. 147. Kirken set mod øst, 1870. Foto J.J. Hansen. — *The church seen towards the east, 1870.*

¹²⁴ Spærenes øverste del er vanskeligt tilgængelige.

¹²⁵ Den konstruktionsmæssige variation i midtskibets spærfag ses ikke ret ud for fasesammenstødet i murene, men derimod over det 5. fag fra øst. Dette kunne tyde på, at den vestre del af tagkonstruktionen mod øst er blevet afsluttet af et midlertidigt valmtag, som på en nem måde lukkede loftsrummet frem til færdiggørelsen af langhusets østende.

¹²⁶ *Hylleberg Eriksen*. Af de 65 udtagne prøver kunne 53 dateres. Heraf har 20 bevaret splintved, mens flertallet af de øvrige på baggrund af iagttagelser under prøveudtagningen kan fastslås kun at mangle splintved. Dateringen af tårnspiret bygger på to prøver, som har yngste årring dannet 1452 (prøvenr. 41013039). En fyrrebjælke under klokkestokværket har yngste årring dannet 1568 (prøvenr. 41012029). Dateringen af midtskibets tagværk bygger på 23 prøver, som har yngste årring dannet 1487 (prøvenr. 41014229). Dateringen af den ældre fase i nordre sideskibs tagværk bygger på seks prøver, hvoraf to har valdkant og repræsenterer træer, som er fældet vintrene 1483-84 (prøvenr. 41010139) og 1484-85 (prøvenr. 41010119), mens den yngre fase bygger på syv prøver, som har yngste årring dannet 1495 (prøvenr. 41010079). Dateringen af den ældste fase i søndre sideskibs tagværk bygger på fem prøver, som har yngste årring dannet 1456 (prøvenr. 41011039, 41011079), mens de to yngre faser bygger på henholdsvis fem og tre prøver, som har denne dannet 1521 (prøvenr. 41011109) og 1719 (prøvenr. 41011049).

¹²⁷ Tagstenene over søndre sideskib benævnes her 'gamlemdags dobbelte muursteene som passer sig med de andre i muren' (*LAFyn. Kirkeinsp.ark.* Rgsk.).

¹²⁸ Tårnets vindfløj gengives 1865 og 1879 med vekslende udformninger, der må betragtes som forslag (fig. 15, 61).

¹²⁹ O. 1750 gengives kirken således med hvide facader af Rach og Eegberg (NM, inv.nr. 366-1946).

¹³⁰ *Bruun*, 23.

¹³¹ I NM.

¹³² NM. Indb. ved C. Lendorf (1882).

¹³³ NM. Indb. ved N. P. Jensen (1884).

¹³⁴ Kalkmaleriet blev således genopdaget, da monstranskabet blev flyttet 1944, jf. korrespondance i NM.

¹³⁵ Omtalt i præsteindberetningen 1755, KglBibl. *Kallske Saml* 377 4°.

¹³⁶ Omtalt i præsteindberetningen 1755, KglBibl. *Kallske Saml* 377 4°.

¹³⁷ *LAFyn. Stiftsovr.ark.* Rgsk.

¹³⁸ Dekorationen blev allerede foreslået fjernet 1945, jf. korrespondance i NM.

¹³⁹ *LAFyn. Kirkeinsp.ark.* Pergament 1372-1583.

¹⁴⁰ *LAFyn. Top.saml.* Assens.

¹⁴¹ NM.

¹⁴² NM. Indb. ved C. Lendorf (1884), *LAFyn. Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

¹⁴³ Alle oplistede alterduge er omtalt i *LAFyn. Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

¹⁴⁴ Lukas er udført efter et kobberstik af Adriaen Collaert; jf. Ann Diels og Marjolein Leesberg, *The Collaert Dynasty. The New Hollstein Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts (1450-1700)*, Amsterdam 2005-06, nr. 659.

¹⁴⁵ Birgitte Bøggild Johannsen, »Heraldik og stærke kvinder« *Nyt fra NM* 105 (2004/05), 20-21.

¹⁴⁶ Disse forhold gør sig også gældende for Jesusfiguren øverst på altertavlen, hvis placering dog vanskeliggør et nærstudium.

¹⁴⁷ På en seddel på altertavlens bagside står: »Denne Altertavle blev i Aaret 1826 malet og foræret til Assens Kirke af Jes Bundsen, som er født her i Assens i Aaret 1766«. Sedlen er påklæbet februar 1949 og gentager en ældre indskrift på altertavlen, der er afskrevet af *Marckmann*, uden nummer (efter nr. 76).

¹⁴⁸ *LAFyn. Kirkeinsp.ark.* Bilag til rgsk.

¹⁴⁹ Manfred Sellink, *Cornelis Cort. The New Hollstein Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts (1450-1700)*, Rotterdam 2000, nr. 55.

¹⁵⁰ Jf. *LAFyn. Kirkeinsp.ark.* Rgsk. betalte kirken 1826 for transport af en 'altertavle', dvs. af storfeltmaleriet fra d.å., herefter betaltes atter 1828 for omkostninger ved en ny altertavles transport fra Altona, rimeligvis altså leveringen af topfeltmaleriet.

¹⁵¹ *LAFyn. Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Særligt nær Anders Mortensen står Lukasfiguren, der er skåret efter det forlæg (se note 144), Mortensen sædvanligvis benyttede, jf. altertavlerne i Nakskov (*DK Maribo* 104), Odense Skt. Knud (s. 541-42, 674 note 586) og Asperup (Vends Hrd), samt prædikestolen i Nyborg Kirke (Svendborg A.).

¹⁵² Det år blev indskriften afskrevet af *Marckmann* (nr. 70).

¹⁵³ Gruppen har sit navn efter det ældste, daterede eksemplar i Gamtofte Kirke. Typen er fortrinsvis udbredt i Båge Hrd, men der kendes også med enkelte repræsentanter uden for dette område, først og fremmest i Fjeldsted og Brenderup (Vends Hrd).

¹⁵⁴ Jf. Svend Larsen, *Studier over det fynske rådsaristokrati i det 17de århundrede*, Odense 1965, II 291-92.

¹⁵⁵ Ifgl. *DaAtlas* VI, 675 skal den første forandring have fundet sted 1680.

¹⁵⁶ J. C. A. Carlsen-Skiødt, »Historiske Optegnelser om Gamtofte Sogn«, *ÅrbOdense og Assens* 1926-30, 142 skriver, at præsten Ditlev Monrad i Assens Kirke skal være blevet såret under svenskekrigen 1657-58, da han ikke ville udlevere alterkalken til de svenske soldater før gudstjenesten var forbi. Ditlev Monrad var imidlertid ikke sognepræst i Assens, men i Sønderlø, hvorfor Vilhelm Bang, »Præstegårdsliv i Tidsrummet fra Reformationen til det syttende Aarhundredes Slutning«, *Historisk Arkiv* 1883, 345 da også knytter denne fortælling til netop Sønderlø Kirke.

¹⁵⁷ Mestermærket er tidligere blevet henført til Henrik Hansen, jf. *Fynsk Kirkesølv*, 34.

¹⁵⁸ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk., *Fynsk kirkesølv*, 136.

¹⁵⁹ Jf. Marc Rosenberg, *Der Goldschmiede Merkzeichen*, Frankfurt a.M. 1911, 361 nr. 1587.

¹⁶⁰ *Fynsk kirkesølv*, 138.

¹⁶¹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Pergament 1372-1598, fol. 12A.

¹⁶² Det pågældende stempel var i anvendelse i tiden 1889-o.1922, jf. <http://www.royalcopenhagen.com/da/om-os/marks10/2> (besøgt 4. nov. 2011).

¹⁶³ Alterstagerne er anskaffet efter 1714, hvor de ikke er nævnt i inventariet, men før 1812, hvor de er nævnt. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

¹⁶⁴ Jf. salgskatalog over Lauritz Rasmussens arbejder, [s.a.]; eksemplari i NM. Se også *DK KbhBy* 4, 46.

¹⁶⁵ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Pergament 1372-1598, fol. 12B.

¹⁶⁶ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Pergament 1372-1598, fol. 14B.

¹⁶⁷ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Pergament 1372-1598, fol. 25B. Der levede, mindst, to personer ved navn Jørgen Bang i Assens i 1500-tallets anden halvdel. Jf. Fritz Schönwandt, »Hans Bang i Bogense, †1560« *PersHistT* 100 (1980a), 36 og 39 samt samme »Christoffer Bang i Odense (†1599) og den ældre Bang-slægt i Assens«, *PersHistT* 100 (1980b), 188-89 og 191.

¹⁶⁸ Jens Axelsen Kruckow blev gift 1585 med Dorthe Sandberg i Rødkilde, jf. *Larsen 1965* (note 154) II, 283.

¹⁶⁹ Dette mærke blev hyppigt imiteret, eksempelvis blev det mere end 100 år efter Finckes død benyttet i gitret for Peder Juels kapel, o. 1764-79, Kerteminde Skt. Laurentii Kirke (s. 2035).

¹⁷⁰ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. I inventarierne blev døbefonten typisk beskrevet som værende af brændt ler, 1898 dog af 'majolika', dvs. fajance.

¹⁷¹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (nævnt 1812).

¹⁷² Sophus Michaëlis, »Mogens Ballins Værksted«, *Kunst IV*, 1901, 28 ff, genoptrykt i *Mogens Ballins værksted*, Teresa Nielsen (red.), Vejen Kunstmuseum 2010, 101-03.

¹⁷³ Halkjær Kristensen, *Tinmærker*, 80.

¹⁷⁴ Om brugen af dåbsengle, se: Carsten Bach-Nielsen, »Dåbens engel – en inventartype i kirkens og bevidsthedens rum«, *Kirkehistsaml* 1994, 7-34.

¹⁷⁵ ARoS, Aarhus Kunstmuseum, kat. 1917, nr. 229 (gips, højde 118 cm). Ifølge Sophus Michaëlis, *J. A. Jerichau*, 1906, 86 skal gipsmodellen være udført 1855.

¹⁷⁶ LAFyn. *Præsteark.* Kirkebøger, omtaler i forbindelse med kapellan Peter Juuls begravelse 30. april 1748, at graven var i den nordre gang ved den »Norden Cors Dør«.

¹⁷⁷ LAFyn. *Top.saml.* Assens.

¹⁷⁸ I Dankvart Dreyers maleri af koromgangen fra o. 1840, Statens Museum for Kunst, inv. nr. KMS427, ses en del af et anderledes udseende panelværks bagside. Da

imidlertid maleriet søger at visualisere en 'historisk' situation med tilføjelse af fiktive elementer som en gotisk altertavle, og monstransen og ciboriet i monstransskabet, kan det ikke afgøres, om panelet hører til de genstande, Dreyer faktisk studerede i kirken. At man i 1855 aflagde midler til at forskønne koret med panelværk, kunne dog tyde på, at et sådant ikke fandtes tidligere.

¹⁷⁹ Christiaan Shuckman, *Hollstein's Dutch and Flemish Engravings, Etchings and Woodcuts, 1540-1700* XLIV, Maarten de Vos, Amsterdam 1996, nr. 436-459.

¹⁸⁰ NM. Indb. ved Jens Johansen (1991).

¹⁸¹ Tilknytningen til Hans Nielsen Bangs opgang i Middelfart er først nævnt i nogle anonyme, håndskrevne noter i NM.

¹⁸² Også himlen i Odense Skt. Hans (s. 1373-74) er beslægtet med de her omtalte lydhimle, men kan imidlertid snarere tilskrives Middelfartskolen end Bang selv, jf. s. 2382 note 242.

¹⁸³ Mogens Bencard: »Hans Nielsen Bang. Billedhugger i Middelfart«, *FyMi* 1960-62, 243.

¹⁸⁴ Prædikestolstypen kan ses som et udtryk for Hans Gudewerths betydelige indflydelse på den fynske træskærerarkitektur i tiden frem mod 1650. De fleste af typens karakteristika kan således genfindes i prædikestolene i Bøstrup og Stoense Kirker fra 1634/35 (Svendborg A., Langelands Nørre Hrd.), hvis formsprog Anders Mortensen synes at have eksperimenteret med i bl.a. sin prædikestol til Vor Frue Kirke, Odense fra 1639 (s. 1107). Typen vandt udbredelse på Vestfyn og særligt i Vends Herred, hvor den lokale billedskærer Hans Nielsen Bang i tiden efter 1650 overtog og udbredte Anders Mortensens bruskarokke formsprog, der blev grundlæggende for det lokale billedskærcentrum i Middelfart. Herfra stammer foruden Assensstolen også Hans Nielsen Bangs prædikestole til Nørre Åby og Indslev Kirker, hhv. 1649 og o. 1650 (begge Vends Hrd.) og Middelfartskolens stol i Odense S. Hans (s. 1371). Endvidere kan også Anders Mortensens senere stole til Nyborg Kirke fra 1653 og hans ombygning af Asperupstolen o. 1650 (Vends Hrd.) henregnes under denne type.

¹⁸⁵ *DaAtlas* VI, 675.

¹⁸⁶ Samme mestermærke kendes fra to tilsvarende timeglas i Mathematisch-Physikalischen Salon, Staatliche Kunstsammlung Dresden (inv.nr. D II 12, D II 14 og D II 16).

¹⁸⁷ Venligst oplyst af Lothar Hasselmeyer, Mathematisch-Physikalischen Salon, Staatliche Kunstsammlung Dresden (brev af 5. juli 2010), der har behandlet den nürnbergiske produktion af messingtimeglas i et foredrag holdt ved Freunde der Sanduhrs møde i Rockenhausen 2006. I Danmark kendes typen fra timeglassene i Å Kirke (*DK Bornh.* 169-70) og Frederiksborg Slotskirke (*DK Frborg* 836); i førstnævnte kirke er timeglassets monteret på et bemalet urbræt udført af Jacobus Hartman, Leipzig, jf. Bengt Stolt, »Timglas med enkel mekanik«, i Bengt Stolt: *Kyrkliga sällsynheter på Gotland*

och annorstädes, Visby 2001, 164 og 167). Fra det øvrige Skandinavien kendes tilsvarende nürnbergske messing-timglas fra Rusko Kirke, Finland (købt 1768, jf. Tove Riska, *Finske Kyrkar* II, Helsinki 1961, 198), Västanfjärd Kirke, Finland (Sigrid Nikula, *Finske Kyrkar* VIII, 1975, 194), Hogrån Kirke, Sverige (Bengt Stolt, »Ett tidstypiskt timglas i Hogrån«, i Bengt Stolt, *Kyrkligt – Kulturrellt – Gotländskt*, Visby 2007, 119–122) og Historiska Museum, Stockholm. Fra Tyskland kendes talrige varianter af typen, heriblandt fra Skt. Martins Kirke, Erlangen (o. 1750), Demern Kirke, Domkirken i Meissen, Matematisch-Physikalischer Salon, Staatliche Kunstsammlung, Dresden (inv.nr. D II 12, D II 14 og D II 16) og Volkskundemuseum Erfurt, 1776 (inv.nr. 6626).

¹⁸⁸ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Pergament 1372–1598, fol. 19B og 24B.

¹⁸⁹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Pergament 1372–1598, fol. 24A.

¹⁹⁰ Omtalen af disse stole fortsætter i 1800-tallet, hvor 'den mellemste rad fruentimmerstole' 1805 er vokset til 14 stole af hver 4 stader.

¹⁹¹ Eksempelvis opbyggede Bent Baadersen 1716 en kvindestol i nordre sideskib, »Nestefter Hr Franchs«. LAFyn. *Stiftsovr.ark.* Rgsk.

¹⁹² LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Endvidere skal det nævnes, at Tyge Snedker 1788 tilføjede otte små klapsæder til stoleværket

¹⁹³ Stolestadebogen fra 1822, LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk., omtaler således kun en blok af 16 stole i nordre sideskib.

¹⁹⁴ Jf. Jacobsens skitse af stolestaderne fra 1831 er i LAFyn. *Top.saml.* Assens.

¹⁹⁵ Udskiftningen af stolestaderne kan følges i et antal forslag til nyopsætning af stolene. Jf. LAFyn. *Top.saml.* Assens.

og NM's korrespondancearkiv.

¹⁹⁶ Chr. Hansens tegnede forslag til nye stole fra 1865 befinder sig i NM.

¹⁹⁷ Således anføres stolestade nr. 4–5, 9 og 13 i nordre sideskib 1822 som lukkede stole.

¹⁹⁸ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Bilag til rgsk. Blandt de fæstere af lukkede stole, der også er nævnt i gennemgangen af de almindelige stolestader, hvor de pågældende lukkede stol altså formentlig var indrettet, er: Mad. Storm (første stol i nordre sideskib), H. H. Knudsen (3. stol i midtskibets mandsrækker) og Hans Møller (femte stol i søndre sideskib). Endvidere angives stolene nr. 4–5, 9 og 13 i nordre sideskib at være lukkede stole, hvilket dog formentlig skal forstås sådan, at de var 'med låse'.

¹⁹⁹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Fæstebreve; Bruun, 16.

²⁰⁰ jf. Larsen 1965 (note 154) II, 311.

²⁰¹ LAFyn. *Stiftsovr.ark.* Rgsk. (placeringen er nævnt 1707).

²⁰² LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Stolens placering er givet af en oplysning fra 1738, at en grav under orgelværket, nær Schurtz' stol, blev opfyldt.

²⁰³ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. jf. oplysninger om hr. Frevens stolestader af 12. sept. 1745 og 5. april 1771.

²⁰⁴ Selvom de tre pulpitter ifølge projektbeskrivelsen ikke skulle forandres, kan det ikke udelukkes, at skitsen viser et forslag til ændring af stolenes udseende. Således må det bemærkes, at herskabspulpitterne er skildret i samme detaljeringsgrad som de øvrige projekterede ændringer, og eksempelvis mere detaljeret end orglet, ligesom de understøttes af piller af samme type som dem, der benyttedes til de planlagte pulpitter ud mod sideskibene.

²⁰⁵ Bruun, 17.

²⁰⁶ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Fæstebreve.

²⁰⁷ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Bilag til rgsk. oplister alene tre fæstere af pulpiturstole (dvs. de tre pulpiturstole under orglet).

²⁰⁸ Bruun, 17. Det kan ikke udelukkes, at dette pulpitur reelt var opbygget i nordre sideskib, idet LAFyn. *Stiftsovr.ark.* Rgsk. omtaler fornyelsen af et vindue »i Hullevad Ved opgangen til Sigr. Birfrøndt Stoel«. Denne opgang kan meget vel have ledt til et herskabspulpitur i nordre sideskib, hvorfra man havde væsentligt bedre udsyn til koret.

²⁰⁹ Verset er afskrevet i præsteindberetningen 1755, KglBibl. *Kallske Saml* 377 4°.

²¹⁰ Gustav L. Wad: »Træk af vandalismen i Fyen« *Årb-Odense og Assens Amter* IV, 1926–30, 368–39.

²¹¹ Henrik Jacobsen Foss, *Boje* II, 4369, er den eneste mulige kandidat blandt de guldsmede, Chr. A. Boje oplister under Assens.

²¹² Antallet af pengetavler kendes først fra 1714, da der i det ældste, bevarede inventarium er oplistet tre trætavler, LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

²¹³ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. nævner således anskaffelsen af to 'tavler' dette år.

Fig. 148. Korslagt nøgle og hammer i alterskrankens gitter, o. 1700 (s. 2527). Foto David Burmeister Kaaring 2011. – *Crossed key and hammer in grating of altar rail, c. 1700.*

²¹⁴ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. De er formentlig identiske med 'kirkens skrin', omtalt på et udateret folio fra 1500-tallets anden halvdel, i LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Pergament 1372-1598, fol. 19B.

²¹⁵ Ifølge en akvarelstudie af Dankvart Dreyer, der ikke fuldstændig svarer til skabets nuværende udseende, var skabets front i tiden o. 1840 stafferet med rødt og blåt Statens Museum for Kunst, Kobberstiksamlingen, inv. nr. KKS7747.

²¹⁶ Fritstående monstransskabe var almindelige på Fyn, Sissel F. Plathe og Jens Bruun, *Danmarks middelalderlige altertavler og anden billedbærende kirkeudsmykning af betydning for liturgien og den private andagt*, Odense 2010, I, 28.

²¹⁷ At skabet var placeret med front mod koromgangen er indikeret af Dankvart Dreyers maleri, Statens Museum for Kunst, inv. nr. KMS427, der imidlertid skildrer en fiktiv historisk situation, og af J. P. Jacobsens plan fra 1840 (fig. 58).

²¹⁸ Således beskrives det bl.a. 1859 og 1874 som 'et gammelt egetræsskab som tidligere har været indmuret'. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. At det først omtales sådan på dette tidspunkt taler for, at det blev fjernet fra kormuren i forbindelse med korets istandsættelse 1855.

²¹⁹ I 1859 blev følgende genstande opbevaret i skabet: en poleret bøgetræskasse, hvori altersølvet lå, ti alen gulvtæppe, en 'fjeder' fra kirkedøren, fire bliklysepiber, 15 gamle salmebøger, to hængelåse og kirkens tre pengetavler, jf. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

²²⁰ Formentlig identisk med det skab, der i inventariatet for 1874 beskrives som anvendt til opbevaring af kirkens protokoller og arkivsager, LAFyn. *Stiftsovr.ark.* Rgsk.

²²¹ LAFyn. *KglBygnInsp.ark.* Kirker i Fyn.

²²² Kirken fik tilladelse til at udskifte døren 1855, jf. LAFyn. *Top. Saml.* Assens.

²²³ Tegning i LAFyn. *Top. Saml.* Assens.

²²⁴ Skitse og tegning af den endelige dør i LAFyn. *Top. saml.* Assens.

²²⁵ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Bilag til rgsk. Topps skitse til døren er bevaret i LAFyn. *Top. Saml.* Assens.

²²⁶ De mindre ændringer, der er foretaget ved dispositionen i perioden 1978-2009, er alle foretaget af Marcussen & Søn.

²²⁷ Hovedværkets Gedaktpommer 16' ændredes 2007 ved pibeforrykkelse til Bordun 16'.

²²⁸ 1978 indsattes en tremulant i hovedværket.

²²⁹ Brystværkets Sivfløjte 1' ændredes 2009 ved pibeforrykkelse til Terts 1 $\frac{3}{5}$ '.

²³⁰ Trinbetjente låger.

²³¹ Efter udskiftningen af kirkens stoleværk i 2007 havde rummets akustik ændret sig så meget, at en gennemgribende omintonering blev nødvendig. Dette arbejde udførtes 2009 af Marcussen & Søn.

²³² Ved forskydning af klaviaturet er det muligt at omstille stemmetonehøjden mellem 415 Hz., 440 Hz. og 465 Hz. Ved utransponeret spil er toneomfanget C-h (bas) og c'-f''' (diskant).

²³³ En inskription på facaden meddelte, at orglet stafferedes 1657. LAFyn. *Top. Saml.* Assens. Værket kan næppe have stået færdigt før årsskiftet. Regnskabet anfører betalinger til orgelbygger Peter Karstensen 1647, 1649-50 og 1651, jf. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

²³⁴ Sedlen er en afskrift fra 1752.

²³⁵ Vindladesedlen opbevares ved kirken. Den indklammede sekvens, der ikke længere er fuldt læsbar, fremgår af en afskrift fra 1854. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

²³⁶ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Svane, der hidtil havde været ansat som organist ved Sct. Mikkel's Kirke i Slagelse, fik 1702 embede som organist og orgelbygger ved Sct. Knuds Kirke i Odense. En seddel, der tidligere har siddet indklæbet i en af orglets vindlader, bærer følgende påskrift: »Anno 1752 den 18ten Junij hab ich Justus Heinrich Christian Benterodt, Organist auf Wedelsborg bey Ihro Exellence Graff Wedel diese Orgel hier in Assens Kirche wiederum repariert, und habe mit Seigr: Mads Sørensen als Kirchen Vorsteher Accordirt, welcher Accord von sämtl: Respect: Patronen und Inspect: unterschrieben worden. Der Höchstgebe dazu [seiner Gnade]. Amen.« Et parti af sedlen, med de indklammede ord, er forsvundet, men ordlyden fremgår af en afskrift fra 1854. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. De to sedler sidder oplæbet på et karmstykke af egetræ.

²³⁷ Pladerne til de nye orgelpiber blev støbt på stedet, og der indkøbtes hørlærret til brug for støbearbejdet. Ved samme lejlighed blev manualets principalpiber, der var for tynde i godset til at give den rette tone, forstærket med mere tin. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

²³⁸ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. og *Stiftsovr.ark.* Rgsk. Organist Møller fra Søbo, der åbenbart fungerede som Benterodts vejleder under tempereringsarbejdet 1755, modtog betaling for at medvirke til at 'bringe orgelværkets harmoni i en ligesvævende temperatur, som også skal være bragt (efter de derudi lærdes sigende) til den yderste fuldkommenhed, hvorom endogså i de københavnske lærde tidender er blevet ventileret'. Peder Fischer er antagelig identisk med den fynske urmager og organist, der levede 1756-1818, jf. L. P. Pedersen, *Fynske standure og deres mestre o. 1700 - o. 1850* (udg. af Gerda Rost) 2, Odense 1982, 3-7.

²³⁹ I en dispositionsoptegnelse 1801 ved orgelbyggeren Ditlef Friis anføres i stedet for Baurflöte en Spitsflöite 2 Fod. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. sager.

²⁴⁰ 1753 var cymbelstjernen blevet forsynet med 14 nye, afstemte klokker. Endvidere opsattes en kalkantklokke (signalklokke til bælgræderen), LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. I en dispositionsoptegnelse fra 1801 oplyses det, at orglet udover de 24 stemmer har tre mekaniske registre: Klokkespil med stjerne, Tremulant samt »Pougere« (pauker), jf. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. sager.

²⁴¹ I orglets levetid blev der jævnlige udført reparationer og forandringer ved bælgene, og deres antal for-

øgedes efterhånden (fra fire i 1768 til fem i 1783 og 1805 og seks i 1820 og 1836).

²⁴² Peter Ekengren havde oprindelig anslået, at den nødvendige reparation ville koste 600 rd., men da arbejdet senere blev udbudt i licitation, vandt han opgaven med et bud på blot 200 rd. Senere oplyses det, at han forlod arbejdet i utide og 'gjorde sig usynlig' LAFyn, *Kirkeinsp.ark.* Indk. sager.

²⁴³ LAFyn, *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. og Menighedsrådsark. Indk. breve. Prospektpiberne, der åbenbart var meget blyholdige, blev forsolvet.

²⁴⁴ LAFyn, *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Af en orgelbyggererklæring fra 1851 fremgår det, at manualets klaviaturomfang var begrænset til C, D, E, F, G, A-c^m = 45 toner.

²⁴⁵ Tilsvarende donatorpiber kendes fra Karstensen-orglet i Haderslev Domkirke, jf. Otto Schuman, *Quellen und Forschungen zur Geschichte des Orgelbaus im Herzogtum Schleswig vor 1800*, s. 256. Det vides ikke om disse piber har været udført i træ eller metal.

²⁴⁶ *Marckmann* og LAFyn. *Top. Saml.* Assens. Afskriften fra 1855 forekommer at være en delvist fejlbehæftet gengivelse af versionen fra 1842, hvorfor den ældste version er lagt til grund for nærværende gengivelse. Det dansksprogede afsnit er ufuldstændigt overleveret i afskriften fra 1842, men kendes i sin helhed fra 1855-versionen; ordet i kantet parentes gengiver en afvigelse mellem de to versioner.

²⁴⁷ Afskriften fra 1842 gengiver det dansksprogede afsnit to gange; ordet i kantet parentes gengiver en afvigelse mellem de to versioner.

²⁴⁸ Det færdige orgel afsynedes af J. P. E. Hartmann, der erklærede arbejdet for vellykket og betegnede orgelbyggeren som en 'tilforladelig og dygtig mand'. LAFyn, *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. I årene 1852-55 benyttedes et interimsinstrument, bygget af P. M. Gudme. Orglet, der havde fem stemmer og oktavkoppel, annonceredes til salg oktober 1855 af organist Simonsen, der erklærede, at det i omtrent 2½ år, medens det nye blev opført, havde gjort fyldest i den temmelig store kirke; dette navnlig på grund af oktavkuppet, der fik det til at lyde som et værk med 10 stemmer. (*Vestfyenske Avis* 24. oktober 1855 og *Fyens Stiftstidende* 31. okt. 1855).

²⁴⁹ I sit tilbud giver Gudme valgmulighed mellem Rörflöite 2 Fod og Gemshorn 2 Fod. Senere dispositionsoptegnelser viser, at Rörfløjten blev valgt. I tilbuddet anføres yderligere en stemme, Dulcian 8 Fod, i manual II, men senere dispositionsoptegnelser synes at vise, at denne stemme ikke blev indsat.

²⁵⁰ Mixturen havde 3 fag iflg. *Organist- og Kantorembederne*, 4. udg. 1944, 115.

²⁵¹ Optegnelse i Marcussen & Søn's arkiv. Oplysning om aktion og vindladetype iflg. *Organist- og Kantorembederne*, 4. udg. 1944, 115. 1911-12, da kirken fik indlagt elektricitet, installeredes en elektrisk blæser. (LAFyn *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.). Yderligere oplysninger om kirkens orgel findes i Den Danske Orgelregistrant.

²⁵³ En enkelt salmenummertavle, brunmalet, opbevares desuden i sognegården.

²⁵⁴ Christiaan Schuckman, *Hollstein's Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts, 1450-1700*, XLIV, Maarten de Vos, Rotterdam 1996, nr. 875. Malerkunstneren har taget udgangspunkt en spejlvendt kopi efter det originale kobberstik.

²⁵⁴ NM. Indb. ved Mogens Larsen (1969).

²⁵⁵ Maleriet figurerer således ikke blandt de øvrige malerier i de detaljerede inventarier fra tiden forud for istandsættelsen 1881-84 og 1923, LAFyn, *Menighedsrådsark.* Synsprot. og *Kirkeark.* Synsprot. Det kan derimod anes på et fotografi fra 1953 i NM. Jf. også NM. Indb. ved Mogens Larsen (1969).

²⁵⁶ Afskrevet af *Marckmann* nr. 72.

²⁵⁷ F. W. H. Hollstein, *German Engravings, Etchings and Woodcuts, ca. 1400-1700*, VI, Cranach – Druse, Amsterdam 1959, nr. 43.

²⁵⁸ NM. Indb. ved Karsten Vikkelsø Larsen (1999).

²⁵⁹ Maleriet er oplistet blandt korets udstyr i inventarierne fra 1859, 1874 og 1898, LAFyn, *Kirkeinsp.ark.* Rgsk., men er imidlertid ikke synligt på nogle bevarede fotografier af koret.

²⁶⁰ Indskriften er også afskrevet af *MarmDan* II, 232 og *Marckmann*, nr. 71.

²⁶¹ *Marckmann* nr. 73 omtaler endvidere »et Metal-Flag som holdes i Haanden af en lille Figur paa en Stang, alt af Metal, staaer: M. C. W. 1736«.

²⁶² Allerede Chr. Axel Jensen pegede i et brev 11. juli 1910 (kladde i NM) på, at lysearmen var fra Christian IVs tid.

²⁶³ Afskrevet af *Marckmann* nr. 76.

²⁶⁴ Museerne på Vestfyn modtog lyseskålen som gave af boet efter overlærer N. K. Kjørbye.

²⁶⁵ Et maskinskrevet notat om modelbyggeren forefindes på Museerne på Vestfyn.

²⁶⁶ Jf. *Fyens Stiftstidende* 5. maj 1971.

²⁶⁷ *Marckmann* nr. 69.

²⁶⁸ Kirken indbød via avisannoncer 1793 og 1794 til at der blev indsendt forslag til et nyt tårnur. Urmager Præstmarch vandt licitationen med et tilbud på et nyt tårnur for 424 rigsdaler, som blev udbetalt i rater i perioden april 1794-oktober 1796. LAFyn, *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

²⁶⁹ Kirkeark. *Synsprot.* samt Hans Stiesdals notesbøger i NM. De ubenyttede taphuller i rammeværket er formentlig forklaret af denne ombygning.

²⁷⁰ Reparationer af uret er således nævnt 1757, 1783, 1785 og 1790; jf. LAFyn, *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

²⁷¹ LAFyn, *Kirkeinsp.ark.* Pergamenter 1372-1583, fol. 10B.

²⁷² Klokkens navn følger KglBibl. *Kallske Saml* 377 4°.

²⁷³ Trods indskriftens ordlyd indeholder klokken faktisk metal fra mere end en ældre klokke, idet den sammen med nr. 3 blev støbt ved omsmelting af fire af kirkens ældste klokker (†nr. 1-4).

²⁷⁴ Trods indskriftens ordlyd indeholder klokken faktisk metal fra flere forskellige klokker, idet den sammen med nr. 2 blev støbt ved omsmelning af fire af kirkens ældste klokker (†nr. 1-4).

²⁷⁵ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Pergamenter 1372-1583, fol. 17A.

²⁷⁶ Mackeprangs beskrivelse af kirkeklokken med afskrift af indskriften, dateret 31. okt. 1909, befinder sig i NM.

²⁷⁷ Jf. Hans Nyholm, *Kirkeklokker i Danmark*, Moesgård 1996, 105. Størstedelen af de klokker Gert van Mervelts udførte til danske kirker blev leveret til nordsjællandske kirker o. 1588. Foruden den nu omsmeltede klokke i Assens leverede van Mervelt klokker til Helsingør Skt. Marie, Karlebo, Lillerød, Slangerup, Ganløse, Dråby, samt muligvis Oppe Sundby og Slangerup (DK *Frborg* 452, 898, 1975, 2085, 2303, 2470 og 2567), samt Svallerup og St. Fuglede Kirker (DK *Holbæk* 1603 og 1631). DK *KbhAmt* 798 samt Ringe (Svendborg A., Gudme Hrd.).

²⁷⁸ KglBibl. *NyKglSaml* 736 4°, der fejlagtigt daterer klokken 1598.

²⁷⁹ NM samt KglBibl. *NyKglSaml* 736 4°.

²⁸⁰ KglBibl. *NyKglSaml* 736 4°.

²⁸¹ John M. Møller, »Smaating fra Værninge«, *Kirkehist-Saml* 5. rk 1bd (1901-03), 332

²⁸² Tallet var anført spejlvendt på klokken og firtallet var indridset. Uldall læste tallet som 1de, jf. notat i NM.

²⁸³ Måske udført på grundlag af Heinrich Aldegrevers kobberstik, se Ursula Mielke, *The New Hollstein German Etchings, Engravings and Woodcuts, 1400-1700*, III, Amsterdam 1999, nr. 11.

²⁸⁴ R'et i »verbum« var indridset.

²⁸⁵ John M. Møller, »Smaating fra Værninge«, *Kirkehist-Saml* 5. rk 1bd (1901-03), 330; Evald Tang Kristensen: »Af Vedel Simonsens optegnelser fra Svenskekrigen«, *FyHjemst* 1935, 105.

²⁸⁶ *Nyrop*, 39 anfører at klokken skal være benyttet som stormklokke, mens LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. nævner 1680, at stormklokkens reb blev bundet til en pæl på kirkegården.

²⁸⁷ Den brøstfældige klokkestol blev repareret 1728. LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk.

²⁸⁸ Jf. Hans Nyholm, *Kirkeklokker i Danmark: en registrant*, Højbjerg 1996, klokkestøber nr. 92.

²⁸⁹ KglBibl. *NyKglSaml* 377, 4° og 736 4° samt Birche-roed, KglBibl. *RostgSaml* 18 fol.

²⁹⁰ LAFyn. *Stiftsøvr.ark.* Rgsk. Da såvel denne klokke som ↑messeklokken betegnedes 'den lille klokke' er det uklart hvilken klokke, der er tale om, når denne betegnelse anvendes. Reparationen kan således eventuelt gælde messeklokken.

²⁹¹ *DaAtlas* VI, 674.

²⁹² I det oprindelige forslag til etablering af klokkeværket, udviklet af Hans Gammeltoft-Hansen 1984, planlagdes et klokkespil på 49 klokker der skulle anskaffes i

fire etaper. Klokkespillets nuværende udformning svarer til etaperne I-II, jf. projektbeskrivelse i NM.

²⁹³ Chr. Axel Jensen understøtter imidlertid ikke tilskrivningen af de to gravstensgrupper til samme værksted med hverken stilistiske eller tekniske argumenter, og den må derfor regnes for tentativ.

²⁹⁴ Efternavnet Roy forekommer i Assens i 1700-tallet, eksempelvis 1725 da Adam Roy arbejdede på urskiven (jf. s. 2555). Om Adam Roy, se Bøje II, 4371.

²⁹⁵ *Bruun*, 11 skriver 1803. Gravstenen for Chr. Fr. Bülow, †4. august 1804 (nr. 45), indikerer, at de indendørs begravelser fortsatte i hvert fald indtil dette tidspunkt, hvilket stemmer overens med Frederik Julius Kaas samtidige bemærkning, at »Adskillige Liig begravnes endnu i Kirken, men Øvrigheden troer ikke at kunde hæve denne uorden med mindre saadant ved Lov forbydes.« *DaKanc*, G 56a. Beretninger og konceptforestillinger 1-9. 1802-22.

²⁹⁶ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Mærkværdigvis anføres det i Præsteindberetningen 1755, KglBibl. *Kallske Saml* 377 4°, at der »Af mangel paa aabne begravelser« ikke kan siges noget om adelige, gejstlige og andre fornemme personer. På dette tidspunkt fandtes endnu to åbne begravelser i koret (†nr. 1-2) samt en i nordre sideskib (†nr. 5).

²⁹⁷ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. sager samt Bilag til rgsk.

²⁹⁸ Det fremgår af sagerne, at kirken planlagde at erstatte Bunde Jacobsens epitafium med en mindesten. At planen ikke blev udført, skyldes sandsynligvis, at Stiftsøvrigheden indskærpede, at tilladelsen kun gjalt for brøstfældige epitafier. *Wad 1926-30* (note 210) 368-69.

²⁹⁹ NM. Indb. ved C. Lendorf (1884).

³⁰⁰ *Larsen 1965* (note 154), II, 295-96.

³⁰¹ Blandt det 1828 bortauktionerede materiale var således to postamenter, 4 sokler, 10 figurer, noget panel, og 'noget maleri'. Om end det ikke kan siges med sikkerhed, kan dele af dette materiale stamme fra Bunde Jacobsens epitafium, (jf. også †korgitter nr. 1). *Wad 1926-30* (note 210) 368-69. Under alle omstændigheder fandt kassationen af den skulpturelle indramning sted senest 1859, da inventariet beskriver epitafiet som 'et maleri, hvorunder en tavle med forgyldt indskrift'. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

³⁰² NM. Indb. ved Mogens Larsen (1969 og 1977) og Jens Johansen (1978).

³⁰³ *Marckmann* nr. 65. Laurits Pedersen blev begravet 'i koret' den 26. marts 1707.

³⁰⁴ *Marckmann* nr. 63.

³⁰⁵ *Marckmann* nr. 64.

³⁰⁶ En malet afbildning af et nært beslægtet våben over initialerne »SVU« befinder sig i LAFyn. Top. Saml. Assens, hvor det sammen med et skjold med Assens byvåben og dateringen 1725 knyttes til Assens Kirke. Det er imidlertid ikke klart, hvad forlægget har været.

³⁰⁷ NM. Indb. ved C. Lendorf (1884). I †muret begravelse nr. 1 er ikke dokumenteret nogle begravelser ef-

ter 1717, mens der i den anden sandsynlige kandidat, †nr. 2, ikke er dokumenterede begravelser i perioden 1710-1761.

³⁰⁸ Mads Sørensen omtales også som kirkeskriver, da hans hustru begravnes 24. sept. 1759. LAFyn. *Kirkesinsp. ark.* Rgsk.

³⁰⁹ Manfred Sellink, *New Hollstein Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts (1450-1700)*. Cornelis Cort, Rotterdam 2000, nr. 74. Jf. også Christie, *Ikono-grafi II* s. 160-61, fig. 325-326 og 329 samt s. 253 note 627. På Fyn kendes motivet bl.a. fra det oprindelige topstykke til Middelfart Kirkes altertavle fra o. 1650 (s. 2299).

³¹⁰ Et riffelmaleri fra o. 1700, med identiske motiver findes i Nikolajkirken i Flensborg, men er næppe udført af samme maler. Jf. Ludwig Rohling (red.), *Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein. Stadt Flensburg*, Deutscher München og Berlin 1955, 175-76.

³¹¹ NM. Indb. ved Jens Johansen (1980); jf. også Indb. ved Mogens Larsen (1974).

³¹² *Wad 1926-30* (note 210) 368-69.

³¹³ KglBibl. *NyKglSaml* 736 4°; *Rostgaardske Saml* 18 fol.; KglBibl. *Kallske Saml* 377 4° samt RA. *Håndskrift-Saml Gen.-Her. Saml, Specialia B* 6.

³¹⁴ KglBibl. *Kallske Saml* 377 4°; *DaAtlas* VI, 676.

³¹⁵ KglBibl. *Rostgaardske Saml* 18 fol. Jf. også afskriften RA. *HåndskriftSaml Gen.-Her. Saml, Specialia B* 6.

³¹⁶ Afskriften følger Præsteindberetningen 1755, KglBibl. *Kallske Saml* 377, 4°. Epitafiet beskrives også af *HofmFund* V, 322, ligesom indskriften er afskrevet, med nogen variation, i KglBibl. *NyKglSaml* 736 4°.

³¹⁷ KglBibl. *NyKglSaml* 736 4°; om Anders Meel, se *Larsen 1965* (note 154) II, 294 nr. 3 (som Sander Meel).

³¹⁸ KglBibl. *NyKglSaml* 736 4°; *Kallske Saml* 377 4°; *DaAtlas* VI, 676. Jf. også *Larsen 1965* (note 154), II, 290.

³¹⁹ KglBibl. *Kallske Saml* 377 4°. Indskriften er afskrevet, med nogen variation og supplerende oplysninger, i *DaAtlas* VI, 675-76; KglBibl. *NyKglSaml* 736 4°; RA. *HåndskriftSaml Gen.-Her. Saml Specialia B* 6. Se også Fritz Schönwandts slægtshistoriske indledning til »Bang«, *DaAdÅrb* XCIII (1991-93) 487-89.

³²⁰ At familien benyttede dette skjold skyldes en genealogisk misforståelse, jf. *Schönwandt 1991-93* (note 319) 487-89.

³²¹ RA. *HåndskriftSaml Gen.-Her. Saml, Specialia B* 6.

³²² Stenen, der ikke med sikkerhed kan identificeres i *Marckmann* (jf. dog †nr. 3), er ikke registreret i Jensen, *Gravsten*, men er sammen med gravsten nr. 10 blot nævnt som 'næsten helt udslidte' i forlængelse af katalogiseringen af de beslægtede gravsten, nr. 5 og 7; Jensen, *Gravsten* II, 200.

³²³ Stenen kan ikke med sikkerhed identificeres i *Marckmann*.

³²⁴ Jensen, *Gravsten* II, 200 nr. 260, foreslog, at stenen kunne være lagt over Poul Bang. Forslaget synes at

bygge på dens slægtskab til nr. 7, lagt over Poul Bangs enke Birgitte. Bomærkerne på de to gravsten er imidlertid forskellige.

³²⁵ Indskriften er suppleret efter *Marckmann* nr. 8.

³²⁶ *Marckmann* nr. 57.

³²⁷ Indskriften er suppleret efter Jensen, *Gravsten* nr. 214 og *MarmDan*, II, 232.

³²⁸ Jensen, *Gravsten*, II, 214.

³²⁹ Jf. *Schönwandt 1980a* (note 167) 39. Stenen er endvidere omtalt af *Schönwandt 1980b* (note 167) 196 note 42.

³³⁰ *Marckmann* nr. 7.

³³¹ Jensen, *Gravsten* II, nr. 261.

³³² *Marckmann* nr. 30 og NM Indb. ved C. Lendorf (1884) nr. 8. Den næsten fuldstændig bortslidte indskrift kendes fra talrige afskrifter, hvoraf de ældste stammer fra 1700-tallet: en anonym afskrift i KglBibl. *NyKglSaml* 736 4°, KglBibl. *Kallske Saml* 377 4°, og Søren Abildgaards noter samt tegning (fig. 117), begge i NM (ATA 1986:834), jf. Poul Grønder Hansen, *Søren Abildgaard (1718-1791). Fortiden på tegnebrættet*, København 2010, 393 nr. 327. Endvidere også *Marckmann*, samt Jensen, *Gravsten* og dennes notater til bogen. De indbyrdes ganske varierende afskrifter er uenige om tydningen af anden linje; her er særligt de tidlige afskrifter lagt til grund for supplementerne.

³³³ H. Storck, *Dansk Vaabenbog*, Kbh. 1910, pl. 1 og 81.

³³⁴ Jensen, *Gravsten* nr. 544 læser årstallet som »155?«, mens Søren Abildgaard 1762 i sin notesbog, i NM, noterede »153...«.

³³⁵ En »Niels Jyde« er omtalt 1544 som den, der gav det største bidrag til opførelsen af en præstegård; Holger Rørdam, »Minder fra Assens og Omegn i det 16de Aarhundrede«, *DaMag* 4rk 2hft (1886) 109.

³³⁶ *Marckmann* nr. 56, hvor navnet læses »Rets Bude«. Jensen, *Gravsten*, nr. 544.

³³⁷ Identisk med *Marckmann* nr. 10, hvorpå han læste »Anno 1552 then... Mand... Bang, Borgemester y Assens«. *Schönwandt 1980b* (note 167) 196 note 42 fremfører den mulighed, at stenen kunne være Jens Bangs, idet han introducerede det våbenskjold, der endnu kan anes i sidebelysning. Da Jens Bang imidlertid døde 1531, må stenen i stedet sættes i forbindelse med en af de efterkommere, der også førte det pågældende våbenskjold, jf. note 338.

³³⁸ *Schönwandts 1991-93* (note 319) 487-89.

³³⁹ Stenen er ikke registreret, men sammen med gravsten nr. 3 blot nævnt som 'næsten helt udslidte' i forlængelse af katalogiseringen af gravsten nr. 5 og 7; Jensen, *Gravsten* II, 200.

³⁴⁰ Stenen kan ikke med sikkerhed identificeres hos *Marckmann*.

³⁴¹ Grundet det afdøde barns navn, Elso, opfatter *Schönwandt 1991-93* (note 319) 488-89, de begravede som hhv. datter og barnebarn til borgmester i Assens Jens Bang (†1531). Dateringen af stenen følger denne

identifikation, som i øvrigt understøttes af en 1700-tals afskrift, jf. ndf.

³⁴² Indskriften er suppleret efter KglBibl. *NyKglSaml* 736 4°. Også *Marckmann* nr. 53 supplerer randskriften med »Hues sel Gud haue«, som imidlertid må have stået på den øvre del af gravstenen, han oplyser 'mangler'.

³⁴³ Indskriften er suppleret efter KglBibl. *NyKglSaml* 736 4°, der imidlertid ikke tager hensyn til indskriftens ortografi. Indskriften er også afskrevet af Bircherød, KglBibl. *Rostgaardske Saml* 18 fol.

³⁴⁴ *Schönwandt* 1980a (note 167), 39.

³⁴⁵ Jensen, *Gravsten*, II nr. 545.

³⁴⁶ Navnet er suppleret efter Niels Ringes tegning, o. 1841, i NM.

³⁴⁷ *Marckmann* nr. 31; NM. Indb. ved C. Lendorf (1884) nr. 9.

³⁴⁸ Rekonstruktionen af randskriften kan ikke være korrekt, da den luftige skrift antyder, at et eller flere bogstaver mangler, og da det rekonstruerede ikke indgår logisk i sætningen, som nu lyder: »Ano 1591 da døde erlig qvi(n)de Karine Bro[ks hass]ge høstrv hves siel gyd hafve«. Da Niels Ringe aftegnede stenen o. 1842 bemærkede han, at det nu rekonstruerede var »for utydeligt«, men afskrev passagen som: »qvinde Karen Brocs ha os ge hostru hvis siel Gvd haver«.

³⁴⁹ Jensen, *Gravsten* II, nr. 548 læste dødsåret som »1566«, mens *Marckmann* nr. 6 foruden den endnu synlige randskrift, »søndagen qvasi modogeniti som er then 21 Aprilis«, også læste datoen »Anno 1560 d. 10 Juni«. Sidstnævnte fremføres af såvel *Marckmann* som af NM. Indb. ved C. Lendorf (1884) nr. 2 som dødsdagen. Det gælder i øvrigt for både 1560 og 1566, at den 21. april var en søndag, så dagsangivelsen giver ingen spor til tydingen af dødsåret.

³⁵⁰ *Marckmann* nr. 2 læste »1577«, det sidste ciffer er ikke længere læseligt på stenen.

³⁵¹ Om identifikationen af Gert van Groningen som mester for disse sten se: Allan Tønnesen: »Gert van Groningen og Århusværkstedet«, Århus Stifts Årbøger 63 bd. (1970), 69–76.

³⁵² På stenen er døds måneden utydelig og kan kun læses som ...»uari«, dvs. enten januar eller februar. En anonym afskrift fra 1700-tallet, KglBibl. *NyKglSaml* 4°, læser februar, hvilket underbygges af C. Klitgaard: »Mats Nielszen Røgbierts Optegnelser«, *PersHist T* 6. rk. 4. bd. (1913), 36–37: »Then 10. februarij A° 78 døde Pouell Bang y Assens og bleff hans lig begraueet thend 12. februarij«. *Marckmann* nr. 35 anfører »Anno 1576 den 10 Februarii«, årstallet stemmer dog ikke overens med det endnu synlige.

³⁵³ Jensen, *Gravsten* II, nr. 756.

³⁵⁴ *Marckmann* nr. 26. *Marckmann* angiver fejlagtigt Jørgen Bangs dødsår som 1529 i stedet for 1579, hvilket gentages af bl.a. NM. Indb. ved C. Lendorf (1884) nr. 6. Jf. *Schönwandt* 1980b (note 167), 196 note 42.

³⁵⁵ Jf. *Schönwandt* 1980a (note 167), 39.

³⁵⁶ Jensen, *Gravsten*, nr. 757.

³⁵⁷ Stenen kan ikke identificeres hos *Marckmann*.

³⁵⁸ *Marckmann* nr. 5 (ufuldstændig afskrift), NM. Indb. ved C. Lendorf (1884) nr. 1.

³⁵⁹ Forlægget synes at være det samme som blev benyttet til Mads Sørensens epitafium (fig. 112b), jf. note 309.

³⁶⁰ Kirkens regnskaber fra 1700-tallet, LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk., redegør jævnlige for antallet af ubenyttede gravsten, kirken havde til rådighed. Eksempelvis var tre 'store ligsten' til salg 1711, hhv. Oluf Beens, Bertel Jacobsens og Lauritz Baggers. 1720 rådede kirken over to hele og tre halve ligsten, samt en der manglede det ene hjørne. Herefter ligger beholdningen på 7–8 ligsten århundredet ud. Jf. også gravsten nr. 29 og †nr. 14. Om genanvendelsen af gravsten se Vibeke Michelsen, »Genbrug af gravsten«, *Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller*, Nationalmuseets forlag, København 1983, 181 ff.

³⁶¹ *Larsen* 1965 (note 154) II, 284.

³⁶² *Marckmann* nr. 18; NM. Indb. ved C. Lendorf (1884) nr. 4.

³⁶³ Personalialia er suppleret med *Marckmann* nr. 15.

³⁶⁴ Stenen er suppleret efter *Marckmann* nr. 3

³⁶⁵ Stenens indskrifter er suppleret fra præsteindberetningen 1755, KglBibl. *Kallske Saml* 377 4°, og *Marckmann* nr. 17.

³⁶⁶ I præsteindberetningen 1755, KglBibl. *Kallske Saml* 377 4°, er indskriften angivet som: »Her under hviler ærlig og Velagte Mand Laus Hiort Borgemester i Assens som døde Anno 1657 d. 20 Sept: med sin kiere Hustrue Maren Jens Datter som døde den 27de Febr 1643 samt og Hendes forige husbonde Erlig og Velagte Mand Hans Rasmusen forudm Raadmand her i Assens som døde 1629 d. 29de July«.

³⁶⁷ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Indk. sager. Gravstenen er her beskrevet som et epitafium.

³⁶⁸ Suppleret efter *Marckmann* nr. 28.

³⁶⁹ Jf. *Larsen* 1965 (note 154) II, 297–98.

³⁷⁰ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Da Christian Hansen begravedes 1684 nævnedes denne placering eksplicit, men graven omtales da som en, han havde 'ladet gøre'. 1757 omtaltes den atter som 'salig borgmester Bunde med families grav'.

³⁷¹ NM. Indb. ved C. Lendorf (1884), nr. 7.

³⁷² *Marckmann* nr. 36; NM. Indb. ved C. Lendorf (1884), nr. 11.

³⁷³ *Marckmann* nr. 32 og NM. Indb. ved C. Lendorf (1884), nr. 10.

³⁷⁴ *Marckmann* nr. 27

³⁷⁵ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; *Marckmann* nr. 44

³⁷⁶ Stenen er formentlig identisk med den 'ligsten' tolder Torsager købte for 5 rigsdaler 2 mark i 1723, jf. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

³⁷⁷ Begravet 21. december 1716, jf. LAFyn. *Præsteark.* Kirkebøger.

- ³⁷⁸ *Marckmann* nr. 20; NM. Indb. ved C. Lendorf (1884), nr. 5.
- ³⁷⁹ *Marckmann* nr. 42.
- ³⁸⁰ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Peder Juels arvinger betalte ved den lejlighed for genåbningen af en grav med »Dobbelt Fliisesteen«.
- ³⁸¹ Afdøde er identificeret i *Wiberg* III, 316 nr. 8.
- ³⁸² *Marckmann* nr. 22.
- ³⁸³ *Marckmann* nr. 13.
- ³⁸⁴ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.; NM. Indb. ved C. Lendorf (1884), nr. 3.
- ³⁸⁵ E. Juel Hansen: »De fyenske Basse'r«, *PersHist. Tidsskr.* 12rk. 1.bd. (1946), 137
- ³⁸⁶ *Marckmann* nr. 45. Christentze Lund var gift med Bertram Treven Fibiger, kateket og kordegn, *21. jan. 1707, †8. okt. 1785, begravet i Odense Skt. Knuds Kirke.
- ³⁸⁷ *Marckmann* nr. 41.
- ³⁸⁸ Stenen er ikke beskrevet af *Marckmann*.
- ³⁸⁹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Stenen er sandsynligvis identisk med den, der blev sat over forvalter Møllers datters grav i søndre sideskib den 6. maj 1796. Stenen er ikke beskrevet af *Marckmann*.
- ³⁹⁰ *Marckmann* nr. 19.
- ³⁹¹ *Marckmann* nr. 14.
- ³⁹² Dvs. gravsten nr. 11, 18, 21-24 og 41.
- ³⁹³ Poul Grinder Hansen, *Søren Abildgaard (1718-1791). Fortiden på tegnebrættet*, København 2010, 393 nr. 328. Tegningen er i NM, ATA 1986:835.
- ³⁹⁴ Gravstenen kan ikke med sikkerhed identificeres i *Marckmann*, jf. dog †gravsten nr. 2 (*Marckmann* nr. 58), der omtales som et fragment beliggende ved den 'ydre kirkedør', men med en anden indskrift end den hos Søren Abildgaards aftegnede.
- ³⁹⁵ *Marckmann* nr. 58.
- ³⁹⁶ *Marckmann* nr. 11.
- ³⁹⁷ *Marckmann* nr. 55.
- ³⁹⁸ *Marckmann* nr. 61.
- ³⁹⁹ *Marckmann* nr. 4.
- ⁴⁰⁰ KglBibl. *NyKglSaml* 736 4° og *Kallske Saml* 377 4°; *MarmDan* II, 232.
- ⁴⁰¹ *Marckmann* nr. 1.
- ⁴⁰² *Marckmann* nr. 34.
- ⁴⁰³ KglBibl. *NyKglSaml* 736 4°.
- ⁴⁰⁴ *Marckmann* nr. 12.
- ⁴⁰⁵ *Marckmann* nr. 33.
- ⁴⁰⁶ *Marckmann* citerer skriftstedet som »Rom. 33«.
- ⁴⁰⁷ Gravmindet kendes fra en 1700-tals afskrift, Kgl-Bibl. *NyKglSaml* 736 4°.
- ⁴⁰⁸ *Marckmann* nr. 59.
- ⁴⁰⁹ *Marckmann* nr. 49. Begravelsen af Gertrud Christiansdatter kan være anført i kirkeregnskabet den 21. juli 1700, LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.: 'Christen Hansens barn begravet i den søndre gang.'
- ⁴¹⁰ *Marckmann* nr. 29.
- ⁴¹¹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. (begravet 11. aug. 1755). *HåndskrSaml.* Kall Rasmussen.
- ⁴¹² *Marckmann* nr. 23. Dødsåret, der ikke er afskrevet af *Marckmann*, fremgår af LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. hvor det oplyses, at Farver Lund begravdes 18. april 1778.
- ⁴¹³ Ifgl. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. bisattes Anna Magdalene Avernacke 6. juni 1780.
- ⁴¹⁴ *Marckmann* nr. 16.
- ⁴¹⁵ Jf. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk., der oplyser, at Jørgen Fentz 1792 købte sin forgænger Jacob Stephansens ligsten af kirken.
- ⁴¹⁶ *Marckmann* nr. 27 og LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.
- ⁴¹⁷ *Marckmann* nr. 47 og LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.
- ⁴¹⁸ *Marckmann* nr. 46 og LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Den elliptisk omtalte fader er amtsforvalter Christen Willemoes (1736-1818); Anna Maria var således søhølden Peter Willemoes' lillesøster.
- ⁴¹⁹ *Marckmann* nr. 50, LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Den vestre gang skal formentlig opfattes som nordre sideskibs gang, jf. retningsangivelserne under †gravsten nr. 1.
- ⁴²⁰ *Marckmann* nr. 43 og LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.
- ⁴²¹ *Marckmann* nr. 24.
- ⁴²² *Marckmann* nr. 9.
- ⁴²³ *Marckmann* nr. 21.
- ⁴²⁴ *Marckmann* nr. 25.
- ⁴²⁵ *Marckmann* nr. 37.
- ⁴²⁶ *Marckmann* nr. 38.
- ⁴²⁷ *Marckmann* nr. 39.
- ⁴²⁸ *Marckmann* nr. 40.
- ⁴²⁹ *Marckmann* nr. 51.
- ⁴³⁰ *Marckmann* nr. 52.
- ⁴³¹ *Marckmann* nr. 54.
- ⁴³² *Marckmann* nr. 60.
- ⁴³³ Formentlig identisk med den »Hans Klock Meister«, der blev begravet 9. april 1748 i Skt. Knuds Kirke, Odense, jf. Dansk Demografisk Database (<http://ddd.dda.dk/kiip/asp/kbindhold.asp?NAV=49&kiipnr=B0208&begivenhed=Begravelse&aarfra=1741&sogn=Sankt%20Knuds&aartil=1791>, besøgt 11. febr. 2011).
- ⁴³⁴ Hans Vilhelm von Romer blev begravet 30. maj 1748.
- ⁴³⁵ Susanne Elisabeth von Trampe blev begravet 2. jan. 1754.
- ⁴³⁶ Anna Elisabeth von Trampe blev begravet 14. april 1757.
- ⁴³⁷ I regnskabet for 1757 anføres indtægterne af en tofte ved Østerport, som 'sl. borgmester Laurids Hjort har givet kirken for en åben begravelse i koret'. Det originale gavebrev, dateret Skt. Pouldag (25. januar) 1647, er publiceret i *HofmFund* V, 327 (endvidere omtalt i LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Bilag til rgsk. under 1829) og omtaler, at toften blev givet »eftersom Sogne-Præsten, samt Borgemester og Raad her i Assens, haver undt og bevilget min Salig Hustrue, Maren Jens Datters Leyersted udi Choret, her udi vor Frue Kirke i Assens, saavel min og min Hustrues, Margrette Anders

Datters Begravelse-Sted sammesteds under samme Steen...«.

⁴³⁸ Det kan rimeligvis udledes af *Marckmanns* afskrift af indskrifterne på Laurids Hjorts gravsten (nr. 29), at denne overtog en allerede eksisterende muret begravelse, idet stenen lå over ikke alene Laurids Hjort og hustru Maren Jacobsdatter, men også hendes første ægteemand, rådmand Hans Rasmussens grav (†1628).

⁴³⁹ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. Om Th. Iversen, se: *Larsen 1965* (note 154) II, 310-11.

⁴⁴⁰ *Larsen 1965* (note 154) II, 311.

⁴⁴¹ Biskop Niels Bang og Hans Leth var Christen Hansen Chulnbruns svogre; jf. *Larsen 1965* (note 154) II, 117 og 312. Hans Leth og Niels Bang var i øvrigt vidner, da Christen Hansen på sin hustrus og afdøde Bunde Jacobsens vegne 1660 skænkede 200 rigsdaler til kirken og skolen, jf. *HofmFundV*, 332.

⁴⁴² En åben begravelse i korets søndre side blev d.å. repareret af tømrer og murer. Da den anden begravelse i korets sydside (†nr. 3) året efter karakteriseredes som 'efterfalden' da ingen ville reparere den, er det næppe dén, der er tale om.

⁴⁴³ At der er tale om Bunde Jacobsens begravelse fremgår af kirkebogen, LAFyn. *Præsteark.* Kirkebøger, som omtaler »dend aabne Begravelse udi Coret, ved dend synder Cors Dør«.

⁴⁴⁴ Da amtmand Carlowitz' hustru blev begravet 8. febr. 1713, blev hun ikke stedt til hvile i den åbne begravelse, men 'ved den nordre side oppe ved alteret, udenfor koret'. Idet Carlowitz imidlertid ejede en åben begravelse 1714, må denne antages at være indrettet på et tidspunkt kort efter hustruens død, dvs. 1713/14. LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk.

⁴⁴⁵ 1728 begravedes Jens Mulwad, svensk postmester i 'den søndre gang', dvs. søndre sideskib; det er derfor uklart om han er identisk med den svenske postmester, der forbindes med den murede begravelse i Holevad-kapellet.

⁴⁴⁶ LAFyn. *Kirkeinsp.ark.* Rgsk. omtaler 1761, at der var tale om en »vacant aaben begravelse«, hvorimod LAFyn. *Stiftsovr.ark.* Rgsk. anfører, at der blev opgravet jord til en åben begravelse og derefter anskaffet såvel 500 flensborgsten som egetræ, ramme og beslag til lemmen.

THE CHURCH OF OUR LADY

ENGLISH SUMMARY

HISTORICAL INTRODUCTION. Assens is on the west coast of Funen, sheltered by the point Asnæs and north of where the small river Kærum Å flows into the Little Belt. There was probably a community at the place as early as the 1100s, but the earliest reference comes from 1231, when “Asnæs” is mentioned in King Valdemar’s Cadastre. It is not clear whether the reference is to the town or to a royal residence. The parish church is mentioned for the first time in 1295. As a result of its location Assens developed into an important ferry and shipping harbour for traffic and trade between Funen and North Schleswig. The oldest preserved municipal charter is from 1514, when King Christian II confirmed the privileges the town had been granted by King Hans and other earlier kings.

In the Middle Ages Assens was a spiritual centre of regional importance. The Bishop’s official for Båg District had his residence in the town, as did the Dean of the Tofte or Assens deanery, which comprised the Båg and Vend districts. In the Late Middle Ages, besides the parish church, Vor Frue (Our Lady), there was a †*Hellig Kors Kapel* (Holy Cross Chapel) and a †*Helligåndshus* (Holy Spirit House), which was transferred around 1500 to the Carmelite order and converted into a †*Vor Frue Kloster* (Monastery of Our Lady) in return for the establishment by the monks of a new hospital. However, the hospital may never have been built.

Martin Luther’s reforming ideas seem to have gained a foothold in the town as early as the end of the 1520s, as reflected for example in the removal of the side altars of the parish church in 1528–30 and the closing of the monastery (cf. Medieval altars, p. 2420 and Vor Frue Kloster, p. 2635). Not until the twentieth century did Catholicism again gain a foothold in the town, and in 1927 *Vor Frelsers Kirke* (the Church of Our Saviour) was consecrated.

The *Parish Church*, called Vor Frue Kirke, is in all essentials a Late Gothic complex built in the second half of the 1400s, but containing parts of older buildings. The wall between tower and nave, for example, belongs to an older, probably Late Romanesque †church for which the Holevad Chapel was built in the first half of the 1400s (p. 2434). The porch on the north side of the church is a later addition from the 1500s. Kærum Church was an annexe to Assens before the Reformation and again in 1549–1886. Bågø was separated out as an independent parish in 1861, but in 1956 it became an annexe to Assens.

MEDIEVAL ALTARS. The sources for the medieval altars of the church are on the one hand the accounts from the period 1492–1583, and on the other a few preserved original letters as well as a list from 1572 of the incumbents and parish clerks of Båg District, but it is unlikely that this material represents a complete picture of the Late Medieval altars. We know nothing of the placing or appearance of the altars. Like the church itself, the *high altar* was probably consecrated to Our Lady. A *St. Birgitte’s Altar* is mentioned in 1504 by the priest Hans Lauridsen, and rents from the vicarage estates were transferred after its closure in 1528 to the locum, Laurids Olufsen. A *St. Gertrud’s Altar* is mentioned in 1530, when Mayor Jens Bang is appointed as the ‘protector’ of the estate and the rents from the closed-down altar foundation. A *Holy Cross Altar* is mentioned earliest in 1526, but the altar service was closed down in Assens Church in 1529 at the latest and then transferred to the nearby Holevad Church. A *St. Kathrine Altar* is known from a reference in 1528, when the altar vicar Mats Somer was permitted to enjoy and keep his interest from it as a life annuity. Moreover, the existence of a *St. Anne Altar* and a *Three Holy Kings Altar* can perhaps be in-

ferred from the accounts from the time around 1490, while a number of local place names may indicate that there were also altars to *St. Nicholas*, *St. Anthony* and *St. Michael* in the parish church.

THE SURROUNDINGS OF THE CHURCH

The church is situated in the southwestern part of the old town centre, on the corner of the streets Damgade (west) and Adelgade (south). It is open out to Damgade, while towards Adelgade a low hawthorn hedge has been planted. To both the north and east the area is framed by the walls of the neighbouring property. The approximately rectangular grassy area rises a little above the surrounding streets, and around the church gravel paths have been established, while the north side is asphalted between Damgade and Lille Kirkestræde.

†*The churchyard.* Until 1820 the area functioned as a churchyard, after which Assistenskirkegården, consecrated in 1816, was used (p. 2625).

The size of the churchyard has varied over time, and its position withdrawn from the main street of the town may mean that the churchyard was originally somewhat larger towards the north, such that the church area as a whole bordered on the main street. That the churchyard was originally larger than necessary is evident from the fact that in the 1500s three booths in the churchyard west of the church were rented out and that a piece of land was reincorporated in the churchyard around 1608. After 1820 the area west-south-west of the church was changed several times, since houses were built out towards Adelgade and Damgade. These were demolished in 1905 and 1916.

Buildings in the churchyard. In the churchyard there were formerly several buildings, all of which have disappeared, including a †chapel house, first mentioned in 1683, and a †storehouse, which in 1736 replaced a †limehouse, which was installed at the western end of the south side-aisle.

BUILDING

The large Late Medieval church had its origin in a smaller, presumably Romanesque †brick church

from the 1200s, whose dimensions can be established approximately (fig. 8a, 9a). Only the west gable of the nave is preserved in the standing nave, but the plan of the older church is evident from the north transept, which was originally built for it. As was common for Late Medieval transepts on Funen, for example Bogense (p. 2118 ff, 2124 ff) and Hårslev (Skovby District), it is likely that the east wall of the addition was flush with or stood near the east gable of the nave, whose width is probably further attested by the estimated length of the transept, which had to be shortened with the erection of the wider nave. Against this background the nave of the older church must have measured c. 26.3×13 metres in plan, corresponding to an extension over two squares.

Gothic additions and alterations. In the Late Middle Ages the older church underwent an extensive expansion, the chronology of which can by and large be inferred from construction-archaeological and dendrochronological investigations. By the partly preserved west gable, a Gothic †tower whose square lower part has survived was erected before c. 1470. It is unknown whether the upper part was ever completed, but the many interventions in the lower part carried out around 1470 in connection with the addition of an octagonal upper tower suggest that this was of a certain age at the time. It is also unknown whether a contemporary planned †vaulting of the nave was realized.

Presumably in the second half of the 1400s, a †transept was added on the north side of the nave; in 1677 it was mentioned as “the Holevad Chapel” (figs. 8b, 9a, 13). When the older church was demolished around 1490, the transept was incorporated in the new, wider nave, such that the length of the addition had to be reduced. A †transept to the south was probably roughly contemporary; from this we only know the excavated foundations (fig. 23).

In the second half of the 1400s a radical rebuilding of the church was initiated, and it was transformed into a large basilican nave which according to Jacob Madsen, Bishop of Odense, was completed in 1488; this is supported by dendrochronological datings.

The extensive rebuilding began with the octagonal upper part of the west tower, which was completed c. 1470 (figs. 7, 9c). This was clearly dimensioned after the older church, which must however have been demolished before the tower was finished. There are for example no traces on the tower of the roof surfaces of the lower nave, which would have left impressions on the polygonal east-facing facades (fig. 21).

That the ambitious rebuilding began with the upper tower is further supported by architectural and masonry connections between the tower octagon and the subsequent western part of the nave.

In this light it can be assumed that the ambitious rebuilding of the church was initially only intended to give the older brick church a fine tower. However, the plans were changed along the way during construction, since the smaller church was quickly demolished in favour of the large nave church, whose considerable height immediately gave the just-completed tower a stocky appearance (fig. 14).

The octagonal *upper tower* has recess-decorated facades, a distinctive feature of a large group of church towers of northwestern Funen, for example Skt. Nikolaj, Middelfart (p. 2256). Each of the tall narrow facades is filled out entirely with one tall recess with ogival whole-brick relieving arches and chamfered sidepieces surrounding the lights of the belfry floor. At the top the tower is crowned with a spire erected above the original construction of oak timber (figs. 64–67).

The new *basilican nave* was laid out as an eight-bay, three-aisled nave with a polygonal east gable, formed as three sides of an octagon (figs. 1, 9). As an extension of the side aisles to the west, on each side of the tower there is a further short bay divided into two floors; these probably served as chapels. The overall length of the nave is c. 51 m, and the church is thus Funen's second-longest medieval church, only exceeded by Skt. Knud in Odense (p. 178 ff).

The nave was built in two approximately equally large phases. In the first phase the four westernmost bays were completed as well as the two short bays as western extensions of the side aisles. Beneath these the older northern transept

was also incorporated in the newly-built side-aisle. In the second construction phase the nave was completed with the erection of the four easternmost bays (figs. 8d–e).

Since the two main phases are also evident from the roof construction of the nave, this must have been established concurrently with the construction (fig. 10). In this way the western part of the nave could be used even before the chancel section was finished, while the architectural homogeneity between the two sections suggests that the construction as a whole did not extend over a long time. This is confirmed by the dendrochronological analyses of the roof truss of the nave, which was erected c. 1490 above both main phases (fig. 69).

Assens Vor Frue occupies a special position in Danish architecture by virtue of the octagonal upper tower from c. 1470, which is unique in the medieval context. Formally its closest parallel is Astrup Church (Ålborg County, Hindsted District), where an octagonal western tower with clear references to the Renaissance was built in 1542.

In the Late Middle Ages octagonal towers were widespread in the Baltic area, and this has also earlier been proposed as the point of departure for the tower in Assens; but in the Low Countries too octagonal upper towers were widespread towards the end of the Middle Ages.

Netherlandish architecture has not hitherto been assigned great importance for the Danish construction culture of the Middle Ages, but in fact in Assens several features, both in the tower octagon and in the first construction phase of the nave, suggest that the models for parts of the church should be sought there. A parallel to the surface-covering facade recesses of the tower can be found for example in the brick cathedral tower in Utrecht, whose upper part was terminated shortly before 1400 with tall facade recesses which also surround the belfry lights.

The distinctive brick mouldings in the facade recesses of the Assens tower also appear in the Netherlands, especially in the church buildings in Middelstum and Groningen, where similar curved frames accompany the windows and

doors in particular; however, any such design seems to be absent from the Baltic area.

The use of cross-bond courses in the upper tower in Assens is also a masonry feature indicating indebtedness to the Netherlands, where this type of course was prevalent around 1300, while in Denmark it only made an impact during the 1500s. In Denmark the tower in Assens is the earliest dated example of regular cross-course, which suggests that the tower is not only a domestic reworking of a Netherlandish model, but should be attributed to craftsmen who worked from their own masonry tradition.

Repairs and restorations. Since the Middle Ages the church has undergone many minor repairs besides two major restorations in the 1800s. In 1857-58 the architect C. Møller was responsible for a restoration that gave the building a strikingly neo-Gothic appearance. In the process doors and windows were given profiled framing in cement plaster, while the spire was given eight triangular gables (figs. 15, 59). In 1881-84 the church was restored again, and many of the neo-Gothic details that had been established just a few decades earlier were removed. In this process, which was managed by the architects J. D. Herholdt and C. Lendorf, most of the windows and doors were rebuilt and large sections of facade were replaced. On the whole the church was given its present appearance by this work (fig. 61).

FURNISHINGS

The medieval furnishings of the church are limited on the one hand to a Romanesque holy-water font of granite, now bricked into the Late Medieval porch, and on the other hand the substantial monstrance cabinet from 1500-1525 and the chalice, which was however partly renewed in 1686. Moreover, two presumably medieval items are suggested in the accounts of the 1600s: a †font of granite, which was in use until 1747, and 'the old altarpiece of the church' which was still preserved in the church in 1634.

We know almost nothing about the transformation of the church interior in the years immediately after the Reformation. It was not until

the last decades of the 1500s that the furnishings were modernized in accordance with the Lutheran ideals. The pews of the church, for example, are mentioned for the first time in 1574, and at about the same time a Peter Brod bought a new †pulpit for the church. We know furthermore from Bishop Jacob Madsen's book of pastoral visitations that at this time the church had five bells, two of which hung in a †bell spire. Of these, knowledge of only three is preserved: one founded in 1552 (†no. 1); one from 1557 by Gert van Mervelt (†no. 2); and one from 1568 (†no. 3).

As is the case in many other churches, a considerable part of the furnishings was renewed in the 1600s. The oldest bell of the church (no. 1) was founded in 1631 by the brothers Franz and Magnus Breuttel, and donated to the church by the incumbent Poul Andersen and a circle of the patricians of the town. Around the same time Jens Mand and his wife Karen donated a new altarpiece to the town. In connection with repairs to the chancel in 1649/50 further wooden sculptures seem to have been added to the altarpiece and a new †chancel screen was acquired, and in 1652 Niels Iversen and his wife Birte gave a 20-armed chandelier (no. 1) to the church. The church's first (†)organ was built by the organ-builder Peter Karstensen, Viborg. The renewal of the furnishings continued throughout the century, inasmuch as the pulpit carved by Hans Nielsen Bang, Middelfart, was acquired around 1670/75. A bell (†no. 4), which had been stolen during the war of 1657-58 from Verninge Church by Swedish soldiers, came to the church at some time before 1680, and the altar rail comes from the time around 1700.

The renewal of the altar plate that began in 1670 when the incumbent Bertel Ludvigsen donated a wafer box (no. 1) made by Christian Calender, and then when Mayor Thomas Iversen and his wife Helvig Jensdatter paid for a renewal of the Late Medieval chalice in 1686, continued after 1700 with Birgitte Fugl's donation of a wafer box (no. 2) and an altar jug in 1722, the acquisition of a chalice and paten for the sick made by Iver Larsen, Assens, in 1737, and a paten made in 1780 by Niels Iversen, Assens. Beyond this the

eighteenth century is only represented in the church by Kristoffer Præstmarch's tower clock from 1795, while the most striking additions of the century to the church interior, a large number of †family and gallery pews, were removed in the nineteenth century (cf. below).

Many of the nineteenth century's contributions to the church interior suffered a similar fate; most of them were removed again during the refurbishing projects of the century. For example the portrait of Martin Luther, donated in 1817 by the incumbent Jens Hornsyld, Jes Bundsen's altarpiece paintings from 1826-28, the priest's chair from 1834 and Dankvart Dreyer's painting from c. 1842 are the only nineteenth-century furnishings preserved from the time before the refurbishing of 1842, which included a replacement of the pews and font as well as a renewal of the chancel screen.

On the whole the nineteenth century is typified by the three major refurbishment projects that were carried out. Besides the aforementioned repairs of 1842 the church interior was refurbished in 1854-55 in connection with the installation of a new organ built by P. M. Gudme (†no. 2), at a time when the †family galleries beneath the organ were also modernized; the other family galleries in the nave were removed and new panelling was installed in the chancel; all this in a strikingly neo-Gothic style. However, the effect of this refurbishing is difficult to assess, since it was toned down to a great extent during C. Lendorf's restoration of the church in 1881-84, which resulted in the removal of both the chancel panelling and the rebuilt family galleries, and a rebuilding of the organ loft. At the time of this refurbishing in 1883 J. A. Jerichau donated a sculpture of a baptismal angel to the church.

After 1900 much of the renewal of the inventory centred on the lighting conditions, with the addition of two seven-branched candelabra (nos. 1-2), a copy of the 1645 candle holder from 1913 and five chandeliers, two of which were donated by Harald Plum. Besides these, in 1910 the church received a new font as a donation from the savings bank Assens og Omegns Sparekasse. The most recent repairs to the church date from

1942, when the pew blocks were removed and replaced with linked chairs placed directly on a new tiled floor. Moreover, the †chancel wall was demolished and replaced with a low rail. Today this refurbishing still dominates the appearance of the church interior, although it has been supplemented with a new Marcussen organ in 1964 and in 2007 with true pews.

DESCRIPTION. The most important furnishings are listed below in the same order as in the Danish text, and with relevant figure references and page numbers in brackets.

Altarpiece (figs. 73-74), c. 1625 with additions c. 1949/50, donated by Jens Mand and Karen Berildsen. This is an altarpiece in Late Renaissance style with Baroque elements, consisting of a pedestal, threefold main body and top, both with wings, and a broken triangular gable. There are secondary free sculptures in niches and on the cornice from c. 1649/50 showing the Evangelists. The two altar paintings (figs. 73-74) respectively showing the Last Supper, 1826, and the Baptism of Christ, 1828, were painted by Jes Bundsen, Altona.

Chalice (fig. 76), c. 1500-50 with cup from 1686; the latter paid for by Mayor Thomas Iversen and his wife Helvig Jensdatter. The six-lobed foot is a typical Late Medieval work with a cross mounted on one of the lobes and a stem with a flat oval knob with six bosses.

Paten, (fig. 76), 1780, made by Niels Iversen, Assens, by melting down an older †paten. The paten has a smooth vane with the Lamb of God engraved in a circle.

Wafer boxes. 1) (fig. 76), 1670, made by Christian Callender, Assens, and donated by the incumbent Bertel Ludvigsen. 2) (fig. 77), 1722, a Hamburg work donated by Birgitte Fugl of Brobygård with the altar jug (cf. below).

Chalice and paten for the sick (fig. 78), 1737, made by Iver Larsen, Assens, consisting of chalice, paten and wafer box.

Altar jug (fig. 77), 1722, made by Jens Christensen, Copenhagen, and donated by Birgitte Fugl of Brobygård with the wafer box. On the side the interlaced, crowned monogram of the

donor and her husband Christian Fogh are engraved with the date “1722”.

Altar candlesticks (fig. 79), 1577, of brass, donated by Peter Kemp. On one candlestick we see an engraved trademark escutcheon with the initials “MA”.

Altar rail, c. 1700, of wrought iron with a representation of crossed hammer and key in the central bay (fig. 148). Identical to the altar rail in Odense Cathedral from 1694 (p. 569).

Font (fig. 81, p. 2527), 1910, of bronze, made by Anders Bundgaard and donated by the bank Assens og Omegns Sparekasse. The font is inspired by the bronze fonts of the Late Middle Ages.

Baptismal angel (fig. 82), of marble, donated in 1883 by the sculptor J.A. Jerichau. Jerichau made the model for the angel around 1855.

Holy-water font (fig. 83) Romanesque, of granite, now mounted in a niche in the former porch from the Late Middle Ages.

Pulpit (figs. 84–85), c. 1670/75, made in the Auricular Baroque style by Hans Nielsen Bang, Middelfart. The pulpit consists of seven bays, five of which form a basket while two bend around the pillar. The bays of the basket are decorated with reliefs of the Passion carved on the basis of prints by Anthonie Wierix after Maarten de Vos. The bays are separated by slightly projecting corners with nine apostle figures which are closely related to the figures on Bang’s stairs to the pulpit in Middelfart from 1675.

Pews, 2007, designed by the architects Marxen and Bech-Jensen, Aarhus.

Monstrance cabinet (fig. 88), c. 1500–25, with richly carved bar and linen-fold tracery and on the front and above a canopy with three bays separated by pinnacles. The monstrance is operated from the back, which is solidly built in the style of the eighteenth and nineteenth centuries.

Organ (fig. 89), by Marcussen & Søn, Aabenraa, with 35 stops, three manuals and pedal. The organ casing was designed by the organ-builder Poul-Gerhard Andersen. Mounted in a contemporary *organ loft*, expanded in 1999.

(†)*Organ* (fig. 57a), 1657, built by Peter Karstensen, Viborg. From the organ which was in use until 1854, four wooden pipes are pre-

served as well as a number of smaller parts of the (†)*organ casing*, documenting that it was closely related to Peter Karstensen’s casing from 1652 in Haderslev Cathedral.

Paintings. 1) (fig. 93), 1600s, oil on canvas, showing Christ in the Kingdom of the Dead, copied from a copperplate print after Maarten de Vos. The painting appears to have come to the church as late as the twentieth century. 2) (fig. 94), oil on canvas, Portrait of Martin Luther, donated in 1817 by the incumbent Jens Hornsyld. 3) (fig. 95, p. 2550), c. 1842, oil on canvas, showing Christ Appearing to the Disciples and the three Marys (John 20, 19–23), painted and donated by Dankvart Dreyer.

Chandeliers. The church’s oldest chandelier (no. 1, fig. 96), was donated in 1652 by Niels Iversen and his wife Birte and hung in the first bay from the east in the nave. Worth mentioning among the more recent chandeliers are the two (nos. 3–4), both imitating the appearance of the 1652 chandelier, that Harald Plum donated to the church in 1919 and 1920 in memory of his parents.

Candle holders (figs. 98–99). The church has two candle holders from the 1600s: one from the period around 1600, for two candles, donated by the district judge Christian Ulrich Bertelsen and his wife Mette Cathrine Winter, mounted on the west wall of the nave, one for one candle, donated by the curate Gregers Pedersen, mounted on the pulpit.

Tower clock (fig. 101), built by Kristoffer Præst-march, Vejle. The clock has a centrally placed pin movement flanked by quarter-stroke and hour-stroke striking trains.

The church’s oldest *bell* (no. 1, fig. 102) was founded by the brothers Franz and Magnus Breuttel, Lorraine, by recasting an older bell. It was paid for by the incumbent Poul Andersen, the mayors Rasmus Bang and Gabriel Mouritsen, and the aldermen Laurids Hiort and Bunde Jacobsen. Diameter 121 cm.

SEPULCHRAL MONUMENTS

The church has two sepulchral tablets, three memorial tablets and 45 tombstones which apart

from two Romanesque tombstones span the period c. 1540–1800.

The many preserved sepulchral monuments come from a time when the church functioned as a burial place for the citizens of the town. The great majority were erected in memory of the local municipal aristocracy, but from the middle of the 1600s also of incumbents and prosperous citizens. The setting-up of sepulchral tablets seems to have begun towards the end of the 1500s, but all the preserved memorial tablets come from the first quarter of the 1700s. The oldest of the church's †masonry tombs were installed in 1615 and c. 1657 respectively, while a further three were built in the 1700s. In 1741 Anne Elisabeth von Trampe established a mortuary chapel in which three oak coffins still stand.

A considerable number of the sepulchral monuments were lost in the course of the nineteenth century. First, in 1828, the church was permitted to sell off six dilapidated sepulchral monuments, and later tombstones were lost as a result of the decision in 1841 to remove all tombstones from the church interior and re-use them as paving around the church. In 1842, in this connection the attorney W. Marckmann drew up a list of the tombstones which forms the most important documentation of the c. 30 †tombstones that were then lost, most of them presumably in connection with the restoration of 1881–84, when only the best preserved tombstones were returned to the church interior and set up along the chancel wall or in the floor below.

Sepulchral tablets. The oldest sepulchral tablet from 1657/60 commemorates the family of Mayor Bunde Jacobsen and is preserved in the form of a group portrait painted by Hans Schütte and an inscription tablet; the architectural framing has been lost. The other sepulchral tablet in the church commemorated Mads Sørensen in 1763 and, typically for the period, is executed as an illusionistic work with added perspective painting.

Memorial tablets. The three commemorative tablets from 1707–24 are all in limestone with a central inscription and rectangular floral reliefs in the corners: one bears the signature of “H. Roy”,

whose workshop may be responsible for all three tablets and possibly the tombstone no. 35 from 1723.

In many cases the *tombstones* bear clear marks of having lain in the church floor and as paving around the church, and many are only fragmentarily preserved. The tombstones of the 1500s can be divided into two groups: a few Gothic armorial stones from the 1540s (nos. 3–5, 7 and 10) and figural stones from the 1550s and 1560s. The two groups are both thought to have been produced locally, possibly even by the same workshop. On the other hand, two aristocratic tombstones (nos. 6 and 8) have been attributed to the larger, regionally active workshops referred to by the general designation “the Odense sculptor” and the monogrammist “AS”. Among the tombstones from the 1600s we see a more widespread use of inscription fields, often surrounded, however, by figural work.

The church's only *mortuary chapel* was established in 1741 by the Countess Anne Elisabeth von Trampe at the western end of the south side-aisle. The chapel has a richly decorated wrought iron grating with back-to-back monograms and crowned arms in which we see the devices of the Rømers and Trampes. In the chapel there are still three coffins, those of the Countess von Trampe, of her husband Major-General Hans Wilhelm von Rømer and of the Countess Susanne Elisabeth von Trampe.

†*Masonry tombs.* The church had at least five open masonry burials, the three oldest of which, from 1615, c. 1657 and c. 1713/14, were placed in the chancel, while two later tombs were built in the Holevad Chapel (no. 4) and in the north side-aisle (no. 5). The use of the masonry tombs does not seem to have become very widespread, and two were removed as early as 1736–38 (nos. 3–4), while the last burial that can be related to the tombs took place in 1769. During the restoration of the church in 1884 two masonry tombs were noted in the south side of the chancel (nos. 2 and 3). These were afterwards demolished.

Churchyard monuments. In the former churchyard one can see two Romanesque tombstones,

respectively re-used as foundation stones in the south wall of the church and laid north of the church by the former porch. A small number

of sepulchral monuments from the churchyard are also preserved in the loft of the north side aisle.